

Den fornedrende fattigdom, der fandtes i København i 1700- og 1800-tallet, har vi moderne danskere næppe den store forudsætning for at forstå: Stank og snavs, dårlig og ussel ernæring, kolde og fugtige boliger i kældre og på kviste, mangel på klæder og sengetøj, møbler og husgeråd, massiv arbejdsløshed - sygdomme, prostitution og alkoholisme.

Denne bog bidrager til at sætte fornyet fokus på den københavnske fattigdoms historie, som alt for længe har været forsømt til fordel for højstemt guldalderpatos og biedermeiersk H.C. Andersen-idyl.

De mange værker om Guldalderen, der i de senere år har set dagens lys, kan let efterlade et indtryk hos læseren af, at 17- og 1800-tallet var en materielt lykkelig tid for den københavnske befolkning. Men intet kunne være mere fejlagtigt.

Historiske Meddelelser om København 2005

101 KØBENHAVNS KOMMUNES
BIBLIOTEKER

744822343

Patrioter & fattigfolk

FATTIGVÆSENET I KØBENHAVN

CA. 1500-1850

MAG

**HB
Hus**

Redigeret af Peter Henningsen
Københavns Stadsarkiv og Københavns Kommune 2005

Fattigdom er et relativt fænomen. Selvom de fleste nok kan blive enige om, at der eksisterer fattige mennesker i dagens Danmark, så er der ikke desto mindre tale om en helt anden slags fattigdom end den, der eksisterede før skabelsen af den moderne velfærdsstat. Moderne fattigdom har ikke meget at gøre med den udstrakte forarmelse og elendighed, man kunne finde i det tidlige moderne Danmark (1500-1800) eller som man finder i vore dages, latinamerikanske, asiatiske og afrikanske storbyer.

Den fornedrende fattigdom, der fandtes i det tidlige moderne Europas storbyer og landområder har vi moderne, materielt privilegerede danskere næppe den store forudsætning for virkeligt at forstå. Men fattigdom og den yderste armod var et dagligt levevilkår for en meget stor andel af befolkningerne i Europa i perioden 1500-1800.

I europæisk målestok var København kun en mindre hovedstad – omtrent på størrelse med den frie, tyske rigsstad Hamburg. I 1783 bestod byen af 4000 borgerhuse, ”der er stærkt beboede, næsten overalt endog kældrene”, 4000 boliger for flådens matroser i Nyboderkvarteret. Og i Kastellet lå 800 mand af infanteriet i garnison. Hertil kom fire kongelige slotte, 20 store adelspalæer foruden en lang række borgerhuse ”der ligner paladser”. Og selvfølgelig de milde stiftelser for byens fattige – hospitalerne – dem var der 23 af. Størst var Almindelig Hospital med

Patrioter og fattigfolk

---

*Fattigvæsenet i København,
ca. 1500-1850*

Redigeret af Peter Henningsen

Historiske Meddelelser om København 2005

98. årgang

Redaktør: Peter Henningsen, arkivar, ph.d.

Ansv.: Henrik D. Gautier, stadsarkivar

Redaktionssekretariat: Lars Peter Jørgensen

Sats og tryk: Øko-tryk I/S, Videbæk

Omslag: Peter Henningsen & Julian Gudmondsson

Copyright: Københavns Stadsarkiv og forfatterne

Printed in Denmark

ISBN 87-89457-23-4

Historiske Meddelelser om København udgives af Københavns Kommune ved Københavns Stadsarkiv. Årbogen er udkommet siden 1907 og bringer artikler og anmeldelser om alle sider af hovedstadens historie. Årbogen er desuden medlemskrift for Selskabet for Københavns Historie.

Abonnement på årbogen eller køb af enkeltkeksemplarer kan ske ved henvendelse på Stadsarkiv@kff.kk.dk eller til Flemming Vind på tlf. 33662377. Ældre årgange kan rekvireres sammesteds.

Historiske Meddelelser om København henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for hovedstadens historie. I årbogen bringes artikler af både historikere, etnologer, arkæologer og andre historisk interesserede skribenter.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser bedes sendt elektronisk til redaktøren på Pehenn@kff.kk.dk. Alternativt på diskette vedlagt udskrift, som kan sendes til Københavns Stadsarkiv, Rådhuset, 1599 København V, att.: Peter Henningsen. Skrivevejledning kan rekvireres hos redaktøren på ovenstående e-postadresse eller på tlf. 33662333.

Forsidebilledet:

I 1700-tallet vrirmede det med tiggere i København. Her en scene fra Størestræde fra et af Rach og Egebergs kendte københavnerprospekter (Nationalmuseet).

Indhold

1	Fattigdom i København i tidlig moderne tid	5
	<i>Peter Henningsen</i>	
2.	Misericordia	18
	Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800	
	<i>Peter Henningsen</i>	
3.	Københavns Fattigvæsen 1770-1840.....	57
	<i>Keld Mikkelsen</i>	
4.	Kampen mod de uværdige fattige.....	141
	Arbejdshuse og tvangsarbejdsanstalter i København	
	<i>Birgitte Vedel-Larsen</i>	
5.	Hjertets rene sprog	163
	Fattigskolelærerinden Henrica Gembsses patriotisme	
	<i>Peter Wessel Hansen</i>	
6.	Mangfoldige arter af borgerlig virksomhed	183
	Fattigvæsenets skoler og folkeskoleloven fra 1814	
	<i>Svend Ranvig-Christensen & Asger Boe Wille</i>	
7.	De fattige i historien.....	207
	Det københavnske fattigvæsen i arkiver og faglitteratur	
	<i>Peter Henningen & Keld Mikkelsen</i>	
	<i>Bidragydere</i>	216
	<i>Litteraturfortegnelse</i>	217

1. Fattigdom i København i tidlig moderne tid

Peter Henningsen

Indledning

Fattigdom er et relativt fænomen. Selvom de fleste nok kan blive enige om, at der eksisterer fattige mennesker i dagens Danmark, så er der ikke desto mindre tale om en helt anden slags fattigdom end den, der eksisterede før skabelsen af den moderne velfærdsstat efter 2. Verdenskrig. Moderne fattigdom har ikke meget at gøre med den udstrakte forarmelse og elendighed, man kunne finde i det tidlig moderne Danmark (1500-1800) eller som man finder i vore dages latinamerikanske, asiatiske og afrikanske storbyer.

Den fornedrende fattigdom, der fandtes i det tidlig moderne Europas storbyer og landområder har vi moderne, materielt privilegerede danskere næppe den store forudsætning for virkeligt at forstå. Her er det ikke nok at gennemløbe historiske kilder på landets arkiver eller læse historisk litteratur. Måske kan vi i heldigste fald få et indblik i de fattiges fortvivlede sociale forhold, men fattigdomskulturen undslipper os for det meste: Forarmethedens lugt f.eks. – til tider en decideret stank – og fattigdommens konsekvenser i form af dårlig og ussel ernæring, sygdom og høj dødelighed - især for børn - kolde og fugtige boliger i kældre og på kviste, mangel på klæder og sengetøj, møbler og husgeråd.¹ Men fattigdom og den yderste armod var et dagligt levevilkår for en meget stor andel af befolkningerne i Europa i perioden 1500-1800.

Fattigdommen accepteredes af de fleste som noget uundgåeligt, af nogle endda også som noget nødvendigt: "Fattigdom er et nødvendigt onde i en stat" hævdede moralfilosoffen Johannes Boye i 1798, "og næppe siden det er nødvendigt, kan det kaldes et onde. Den fattigste lider virkelig ikke så meget, som han for tilskuerne synes; og for disse, når det hændes, at de var misfornøjede med deres kår, hvad større opmuntring til tålmod da, end at se den store mængde, der har det værre".²

Det var dog ikke alle, der så så nonchalent på fattigdomsproblemet som Boye, ligesom ikke alle var enige om, at fattigdommen var uundgåelig. Der

I det tidlig moderne Europa vrimlede det med betlere i form af krøblinge, hjemløse børn, af-dankede soldater og familier, der havde været udsat for ulykkestilfælde. På billedet ses en tysk tegning fra 1470 af et betlerpar på tiggervandring (gengivet efter Christoph Sachsse & Florian Tennstedt (hrsg.): Bettler, Gauener und Proleten, 1983).

kunne faktisk gøres noget ved sagen, hvis man satte alle kræfter ind: Forstander i Københavns tiende forsørgelsesdistrikt, N. H. Weinwich, holdt således i 1802 en tale for de københavnske forsørgelsesforstandere, hvor han indprentede dem årsagerne til den udbredte fattigdom, og hvad man burde gøre ved den. Først og fremmest var der den ulige fordeling af de materielle goder, hvor alt for få ejede alt for meget, dernæst landets dårlige klima og den frie import af udenlandske varer, som gjorde det svært at oparbejde en hjemlig industri. Det var alt sammen ting, som det var svært at gøre noget ved. Til gengæld forholdt det sig straks anderledes med "den nationale hang til dovenskab" og "mangel af sand oplysning hos ethvert menneske". Det var her, man burde sætte ind. Enhver måtte overbevises om, "at hans bestemmelse her på Jorden, er en uafbrudt virksomhed (...) og når enhver alvorligen uddyrker og rettelig anvender enten sine fysiske eller moralske kræfter, da vil den Underholdning han behøver, ikke mangle".³

Det var "oplysning" som var kodeordet. Med systematisk uddannelse af de fattiges børn og en fast statslig tagen hånd om de fattiges kår kunne man planlægge sig til fremtidig lykke og velstand, for ganske vist kunne "almuesmanden" let glemme de erhvervede kundskaber, som medlem af fattigdirektionen J. H. Bärens sagde i 1806, "men en dyrket forstand vil dagligen vejlede og nytte ham. Mennesker glemmer kundskaber; men forstanden, engang opklaret, fordunkles aldrig".⁴

Til alle tider har menneskene fantasieret om landet af mælk og honning – Slaraffenland – hvor enhver kunne proppe sig så meget, han orkede. For mennesker, der var konstant sultne, var det kun naturligt, at netop mad og drikke optog en stor del af fantasien. Her ses Slaraffenland – Cockaigne – i Pieter Bruegel den ældres udgave (www.amsterdam-holland-travel.com/arts-museums/paintings-pieter-bruegel-the-elder).

Det var synspunkter som disse, der kom til at styre store dele af 1800-tallets forsørgelsespolitik overalt i Vesteuropa.

Sult og armod

Nyere tysk forskning har vist, at elendigheden i 1700-tallets tyske storbyer var enorm. I Berlin var henved 8-10 pct. af befolkningen tiggere og udstødte, mens ca. en trediedel af byens befolkning var under fattigvæsenets forsørgelse; i Köln regnede man med, at ca. 25 pct. af indbyggerne var tiggere og i den nordtyske by Hamburg, der omtrent var på størrelse med København, anslog man i 1811, at omkring 50 pct. af indbyggerne kunne regnes som egentligt fattige, omend så mange selvfølgelig ikke var under fattigvæsenets forsørgelse.⁵ I det hele anslår forskerne, at omkring 10 pct. af Tysklands befolkning i det 18. århundrede bestod af vagabonder og betlere, ligesom landet var oversvømmet af omstrejfende røverbander. Tiggerne og vagabonderne florerede især i de gejstlige og katolske småstater, hvor de nød en udstrakt grad af beskyttelse.⁶

Og de tyske forhold var ikke ekceptionelle. I de italienske, franske, engelske og spanske byer var langt over hovedparten af indbyggerne også fattige eller decideret forarmede. En forarmet befolkning på mellem 50 til 70 pct. i de europæiske storbyer var rent faktisk almindeligt i perioden 1500 til 1800. Det betød selvfølgelig ikke, at så mange mennesker konstant havde brug for hjælp fra byernes fattigvæsen eller drog omkring som subsistensløse betlere. Mange af disse fattige tilhørte derimod gruppen af arbejdende fattige, som på grund af deres ekstremt lave lønninger konstant befandt sig i fare for at måtte gribe til tiggerstaven. De var dybt afhængige af konjunkturerne, af brøddriserne, og et enkelt dårligt høstår med efterfølgende dyrtid, kunne bringe tusindvis af familier, der i gode tider ellers kunne klare sig selv, på falittens rand.⁷

Hvad stigende brøddriser o. lign betød for den enkelte og for det fattigvæsen, der i krisetider skulle underholde de fattige, giver en rapport fra det københavnske fattigvæsen i 1807 et indtryk af: Hvis brødet f.eks. steg med en enkelt skilling pundet, og man anslår, at en familie med mand, kone og fire børn, havde behov for et pund brød dagligt pr. person, så betød det for et enkelt år en merudgift for husstanden på 14 rigsdaler og 46 skilling. Og det var ikke småpenge for en fattig arbejderfamilie. Og når nu, som det hedder i rapporten, brødets pris ikke sjældent steg med mere end en enkelt skilling pundet, "og når nu husly, klæder, lys, varme mv. går frem eller stiger i lignende forhold, da kan det ikke være andet, end at fattigdom i en stad som København må tiltage".⁸ Også for byernes fattigvæsen var misvækst og dyrtid en økonomisk katastrofe. Når brødet steg med en skilling pundet betød det f.eks., at det københavnske fattigvæsen for brødet alene havde en årlig merudgift på 30.000 rigsdaler.⁹

At hunger og nød var et dagligt vilkår for de fleste i ældre tid, vidner også de mange folkeeventyr om. Ikke så få eventyr handler om mad – eller mangel på samme – og om hvordan den heldige ved et lykketræf får adgang til mængder af mad og drikke. Sult var i den grad et grundvilkår, at tanken om hvordan man fik den stillet, optog en stor del af den fattiges liv. Forestillingen om Slaraffenland er vel så gammel som menneskeheden selv.¹⁰ Sult indgik som et hovedelement i talrige folkelige fortællinger. Det samme gælder dødeligheden og det forhold, at mange voksede op med kun en eller slet ingen af sine biologiske forældre, og derfor bugner eventyrene da også med stedmødre – som regel onde – der piner og plager de stakkels forældreløse.¹¹ I sin triste fortælling om den lille pige med svovlstikkerne beskriver H. C. Andersen en type, der er som hentet ud af den barske københavnske virkelighed. Talrige kilder i Det københavnske Fattigvæsens arkiv vidner om, at den lille pige

ikke var hentet ud af den frie fantasi. Der var – hvor sørgeligt det end lyder – hundreder af hendes slags i 17- og 1800-tallets København.

Den danske hovedstad adskilte sig i henseende til fattigdom og elendighed, ikke fra de øvrige europæiske storbyer. I efteråret 1717 anslog Københavns politimester f.eks., at kun 20 pct. af byens indbyggere havde en økonomi, der var solid nok til at gå vinteren i møde – dvs. til at købe mad- og brændselsforråd – mens de øvrige 80 pct. “måtte gå med skillingen i hånden” og skaffe sig de daglige fornødenheder, så godt de kunne. Det vil næppe være uforvarsomt at antage, at disse 80 pct. også udgjorde Københavns klasse af fattige arbejdere, lige så fattige militære og småembedsmænd, samt alle byens almisselemmer.¹²

Egentlige og pålidelige befolkningsprognoser eksisterer imidlertid ikke for København før det 18. århundredes slutning. Hvis man på baggrund af de i 1787 og 1801 udførte folketællingers erhvervsbetegnelser regner de dårligst stillede økonomiske grupper – soldater, matroser, svende og lærlinge hos købmænd og fabrikanter, håndværkssvende og lærlinge, skippere, fiskere og søfarende, landmænd, gæstgivere, tjenestefolk, daglejere, pensionister og fattiglemmer – som fattige, giver det en københavnsk underklasse på 72,4 pct. af befolkningen i 1787 og 73,4 pct. i 1801.¹³ Ikke alle disse mennesker kan selvfølgelig regnes til gruppen af egentlige fattige, men det vil ikke være urimeligt at klassificere dem som “arbejdende fattige”, og dermed som personer, der befandt sig i fattigdoms-risikogruppen. Op gennem 1700-tallet og 1800-tallet synes fattigdommen endda at have været stadig stigende: I 1795 hævdedes det f.eks., at armoden tiltog i alle stænder “og at de fattiges tal årligen formeres”,¹⁴ og ved en optælling i 1799 viste det sig, at noget over 8000 personer – godt og vel 1/12 af byens befolkning – var fundet værdige til at modtage forsørgelse fra byens fattigvæsen.¹⁵ I 1837 mentes antallet af fattige i København stadig at være “i daglig tiltagende”.¹⁶

De fattiges tal var alt i alt meget stort. I 1774 anslog en af fattigvæsenets direktører, handelsmanden Niels Ryberg, at noget mere end 1/8 af byens befolkning “ej uden publici hjælp kan leve”,¹⁷ men antallet af fattige skulle blive større endnu: Efter englændernes brutale bombardement af København under Napoleonskrigene i 1807, blev omkring 7000 mennesker i “bombardementets skrække-dage” husvilde eller lemlæstede og “berøvede alt hvad de ejede”.¹⁸

Hvem var de fattige?

De forskellige grupper af fattige i de europæiske storbyer kan klassificeres på forskellige måder. Den engelske historiker Alexander Cowan har f.eks. opstillet følgende fire hovedgrupper:

- 1) De strukturelt fattige. Dvs. de fattige, som på trods af, at de var i arbejde kun lige tjente nok til at "holde skindet på næsen" eller som på grund af alderdom eller sygdom ikke var i stand til at varetage et arbejde, der kunne sikre dem det daglige brød.
- 2) De kriseramte fattige, dvs. de fattige, hvis nød skyldtes et pludseligt indtruffet ulykkestilfælde, f.eks. i form af ildsvåde eller sygdom og død, men som før uheldet havde haft en nogenlunde sund økonomi.
- 3) De skamfulde/forlegne fattige eller "de husarme", som de kaldtes i Danmark. Det var de fattige, som kun var fattige i relation til deres stand eller til de forventninger, som omgivelserne havde til deres økonomiske formåen. I denne gruppe findes f.eks. de fattige adelige eller borgerenker som, på grund af deres ægtefælles død, rutchede ned igennem de sociale lag.
- 4) De frivilligt fattige, dvs. personer, som frivilligt havde valgt en tilværelse som professionelle tiggere og vagabonder (landstrygere).

Selvom der i det tidlige moderne Europa var mange forsøg på at kategorisere og klassificere de fattige, så synes man ikke at have erkendt, at en meget stor del af byernes befolkninger levede i relativ fattigdom med meget få, om nogen, ressourcer at falde tilbage på i dårlige tider. "Sygdom kan svække de arbejdende hænder", som det sagdes i 1795, "og gøre den agtede borgerfamilie elendig". I 1794 kunne den gamle bagermester Albret Sørensen således ikke længere klare sig selv. Hans naboer anmodede Københavns Magistrat om hjælp og udmalede med al tydelighed den nød, som den forhen agtværdige borger led: "Som øjenvidner til fuldkommen menneskelig elendighed" håbede de, skrev de, at Magistraten ville hjælpe den gamle, som befandt sig "i denalleryderste armod og i den gyseligste trang, uden håb om hjælp af slægt eller venner, henkastet under et tag på et loft, hvor et knippe halm er hans senge-dyne og et gammelt hestedækket det eneste skjul for hans krop, og den usle lejlighed han har, er en almisse af en tiggerkone, der deler pladsen med ham". Så galt kunne det gå for selv en tidligere agtværdig borger i staden.¹⁹

Nøden risikerede ligeledes at banke på døren, hvis en borger havde en profession, der var afhængig af "moden og tidsperioden". Det betød f.eks., at deres indtjening mindskedes drastisk, når moden ændrede sig, og de faldt i armod. En sådan trist skæbne ramte blandt andet hårskærerne og parykmagerne, hvis virksomhed var i kraftig dalen i 1790'erne, hvor det var blevet på mode at bære sit eget hår.²⁰ I 1799 indlagdes f.eks. i fattiggården Vartov en gammel hårskærer, som, "da hårskærerprofessionen var mere i brug" havde været en velhavende mand, men som nu var sunket ned til at være "almisse-

lem, og aldeles værdig til forsørgelse”.²¹

Med undtagelse af i særlige krisetilfælde, hvor den strukturelt betingede fattigdom blev synlig, havde de bedre stillede grupper ikke øje for ‘de arbejdende fattige’ på samme måde som for de langt mere synlige tiggere og løsgængere, for de gamle, de syge og de hjemløse børn, som strejfede rundt i gaderne.

Disse grupper kaldte i langt højere grad på de velstillede sociale empati end de arbejdende fattige, hvis fattigdom var “skjult”. Dette forklarer måske til en vis grad, hvorfor de foranstaltninger man iværksatte for at komme fattigdommen til livs, ikke virkede efter hensigten. Man “behandlede” fattigdommens symptomer, men havde ikke blik for dens årsager: de økonomiske og sociale strukturer som blandt andet indebar, at man fastholdt arbejdsskaren på ekstremt lave lønninger.²² Den efter vore standarder dårlige aflønning af arbejderne skyldtes tidens opfattelse af menneskets natur. Mennesket var i bund og grund dovent og var ikke villigt til at arbejde mere end strengt nødvendigt eller, som den tidligere nævnte Johannes Boye formulerede det i 1814: “Trældyr blive ved megen Fedme til Arbeid mindre duelige: Og at én og anden slutter fra Dyr til Mennesker er noget man let kan tilgive”.²³

I Erik Pontoppidans danske atlas citeres en unavngiven meddeler f.eks. for det synspunkt, at almuen kun arbejdede hårdt i år, hvor fødevarerne var dyre, mens de til gengæld var efterladende i år med lave priser. Dette brugtes efterfølgende som argument for, at fødevarer burde være i høj pris, hvis folket skulle holdes til flid, i det “flere hænder unddrager sig arbejdet i de gode [år] og flere tager fat derpå i de dyre år”.²⁴ Mennesket var af natur uvilligt til arbejde, og måtte altså tvinges til at arbejde så meget som muligt. Og hertil bidrog den lave løn. Via underbetaling blev den “dovne almue” holdt i sving, mens staten og de erhvervsdrivende samtidig profiterede og fik konkurrencemæssige fordele i den internationale handel. De nationale interesser krævede med andre ord, at masserne blev holdt i en permanent tilstand af fattigdom.

Den snærende fattigdom og de elendige muligheder for at slå sig igennem i 16- og 1700-tallets København - hvis man da ikke var født ind i de højere sociale lag - er nærmest umulige for os at forstå. Måske skal vi sammenligne med forholdene i udviklingslandenes storbyer, Delhi, Bombay, Cairo og Rio de Janeiro f.eks., for at fatte fattigdommens skrækkindjagende konsekvenser for datidens københavnere: de elendige boligforhold, hvor familier på op til 10 personer eller mere levede i små, usle hummere – i 1700-tallet som oftest kælderrum eller loftværelser - uden varme og køkkenfaciliteter, uden adgang til ordentlige toiletter og uden muligheder for at pleje den personlige hygiejne.²⁹

En tysk soldat, som i det 18. århundrede kom til København, hvor han som alle menige soldater skulle finde husly ved at leje sig ind privat i byen, fortæller om sit nye logi, der næppe har adskilt sig synderligt fra andre fattig-folks: "Korporalen anviste mig et elendigt tagkammer til logis, i hvilket der boede 4 soldater, og hvor man kun kunne stå oprejst midt i kammeret uden at støde imod tagrygningen, hvorfra taget skrånede brat ned til begge sider, så at man måtte krybe i seng under tagstolen. Sengene var så slette, at vi mængden en gang måtte støde de sammentrykkede knuder i underdynen fra hinanden med geværkolberne. Overdynen var alt for kort og smal for de store karle, så at jeg og min kammerat altid måtte ligge trykket op til hinanden, således at ingen af os kunne vende sig uden at vække den anden, for at han kunne holde sig tildækket. Da vinteren kom, måtte vi om morgenen ryste sneen af dynen, og kindskægget var ikke sjældent bedækket med rim".³⁰

I europæisk målestok var København kun en mindre hovedstad – omtrent på størrelse med den frie, tyske rigsstad Hamburg. I 1783 bestod byen af 4000 borgerhuse, "der er stærkt beboede, næsten overalt endog kældrene", 4000 boliger for flådens matroser i Nyboderkvarteret. Og i Kastellet lå 800 mand af infanteriet i garnison.³¹ Hertil kom fire kongelige slotte, 20 store adelspalæer foruden en lang række borgerhuse "der ligner paladser". Og selvfølgelig de milde stiftelser for byens fattige – hospitalerne – dem var der 23 af.³² Størst var Almindelig Hospital med plads til 6-700 lemmer. Men også Helligåndshospitalet (Vartov), der var beregnet til "de forlegne fattige", var stort med sine ca. 400 sengepladser, finansieret af private legater fra veldædige borgere. Her foruden fandtes en række mindre offentlige og private stiftelser samt et opfostringshus, et vaisenhus, en fødselsstiftelse, et sygehospital, et hospital for de landmilitære og et for de sømilitære, og selvfølgelig et tugthus for forbrydere og betlere. Lige uden for byens volde lå anstalten for sindssyge og veneriske patienter – Sct. Hans Hospital – trygt afskærmet fra byen i den gamle, forfaldne kongelige ladegård.

Hvor mange indvånere København havde i 1783 står hen i det uvisse. Men da byen ifølge folketællingen fra 1787 rummede lidt over 90.000 personer, har dette tal nok ikke været meget anderledes fire år tidligere. Ved den næste folketælling i 1801 var befolkningstallet steget til lidt over 100.000, i 1834 til 119.292 og i 1850 til 129.695, og stigningen fortsatte støt og gradvis, indtil København i midten af 1800-tallet ganske sprængte sine rammer, og man ingen anden udvej så end at bryde de gamle volde ned (1857) og lade byen – og armoden - brede sig ud over det gamle fæstningsterræn.³³

I 1780'erne levede der omkring 85.000-90.000 mennesker i den gamle by bag voldene. Vi må forestille os, at der har været en voldsom trængsel i byen og kilderne fortæller da også, at indbyggerne kun havde meget lidt plads at boltre sig på. Byen gav ikke mulighed for, at der for alvor kunne skabes særlige velhaverkvarterer og særlige fattigkvarterer. Rige og fattige levede stort set dør om dør indtil voldene i 1857 blev sløffet, og de mere velstående borgere flyttede ud i de nye kvarterer, nord og vest for København (gengivet efter E. C. Hauber: *Beskrivelse over den kongelige danske Residensstad Kiøbenhavn og de kongelige Slotte paa Landet*, 1783).

Om bogens bidrag

I kapitel 1 giver Peter Henningsen en oversigt over fattigvæsenets historie og de fattiges vilkår i København i perioden 1500 til 1800. Hovedvægten ligger på det 18. århundrede, hvor det københavnske fattigvæsen gennemgik en "professionalisering" bort fra en mere eller mindre tilfældig fattigpolitik, præget af almissegivning uden de store restriktioner, og med tilladelse for de fattige til at betle på gader og stræder. Med den store fattigvæsenforordning fra 1708, og de efterfølgende justeringer i løbet af århundredet – især i 1771, 1792 og 1799 – blev byens fattigvæsen nu lagt i faste, administrative rammer, kulminerende med den store fattigvæsenplan fra 1799, hvor man ser tilløb til en fattigforsørgelse, der ikke er uden lighed med de principper, som ellers først så dagens lys med indførelsen af velfærdsstaten efter 2. Verdenskrig.

Keld Mikkelsen tager tråden op i kapitel 2, som er en gennemgang af såvel den statslige politik på hovedstadens fattigvæsenksområde, som en analyse af fattigvæsenets økonomiske forhold. Mikkelsen demonstrerer, hvor langt ude af trit med de økonomiske realiteter fattigvæsenetsplanen fra 1799 var, ligesom han redegør for, at den københavnske befolkning i perioden 1770 til 1840 var en befolkning præget af dyb armod. Han viser også hvorledes fattigvæsenets direktioner undlod at leve op til fattigvæsenetsplanens humanistiske målsætninger ved at gøre det så vanskeligt som muligt at opnå offentlig forsørgelse. Vel blandt andet på grund af fattigvæsenets dårlige økonomi.

I kapitel 3 giver Birgitte Vedel-Larsen en oversigt over arbejds-huse og tvangsarbejdsanstalter for fattige gennem hele den tidlige moderne periode og frem til ca. midten af 1800-tallet. I kapitlet vises det, at ideen om at de arbejdsløse og fattige skal arbejde til gengæld for den offentlige hjælp ingenlunde er af ny dato, ligesom det vises, at der var tale om en international bølge, der i 1600-tallet nåede Danmark via England, Holland og Tyskland. Det københavnske Fattigvæsen var, ligesom på en lang række andre områder, på omgangshøjde med den øvrige europæiske udvikling inden for den sociale for-sorg.

I kapitel 4 og 5 fokuseres på de patriotiske ideer, som var styrende for det sene 1700-tals borgerskab, og som i høj grad kom til at bestemme det københavnske fattigvæsenets forsørgelsespolitik i perioden fra 1771 til ca. 1807. Karakteristisk for denne periode – også kaldet Oplysningstiden og/eller rationalismen – var det, at samfundseliten ikke længere lod de fattige og forhutlede om at skytte sig selv, men i stedet så det som deres patriotiske pligt at forsørge og uddanne dem, således at de med tiden kunne blive nyttige borgere i den enevældige stat. Begge kapitler har fokus på fattigvæsenets friskoler – dvs. gratis skoler for fattigfolks børn – men vinklerne er forskellige.

Peter Wessel Hansen analyserer i kapitel 4 en række efterladte breve fra fattigskolelærerinden Henrica Gembse, som i 1780'erne var "læremoder" ved friskolen i Pilestræde. Undersøgelsen gælder hendes brug af højstemt, patriotisk retorik for at opnå pension hos Fattigvæsenet efter hendes afskedigelse i begyndelsen af 1790'erne. Analysen demonstrerer, at det patriotiske tanke-gods ikke kun var en sag for det højere borgerskab, men at også en kvinde fra den lavere middelstand kendte til patriotismen og dens særlige vokabularium.

I kapitel 5 leverer Svend Ranvig-Christensen og Asger Boe Wille en in-teressant analyse af fattigskolernes lærebogsmateriale og deres indhold. De viser, at det på ingen måde var en tilfældighed, at indholdet af undervisningen i fattigvæsenets friskoler og i de almindelige folkeskoler efter 1814 var så identisk, som tilfældet var. Der var nemlig ikke alene et slående sammenfald

H. C. Andersens eventyr om den lille pige med svovlstikkerne var ikke hentet fra den fri fantasi. I midten af 1800-tallet vrimlede København med fattigfolks børn, som forsøgte at forsørge enten sig selv eller deres forarmede familie, så godt de kunne. P. Klæstrup forevagede i en række tegninger dagliglivet blandt københavnere. Her har han malet en lille pige, der sælger – svovlstikker (P. Klæstrup: *Det forsvundne København*. Tegninger af P. Klæstrup, 1877).

mellem de personer, som havde udformet retningslinierne for såvel fattigskoler som folkeskoler, men fattigskolerne fungerede decideret som prøvekuld for det patriotiske borgerskabs pædagogiske tanker. Fattigskolerne kan derfor opfattes som det pilotprojekt, der siden ledte frem til den første københavnske folkeskolelov i 1814.

I kapitel 7 slutter Peter Henningsen og Keld Mikkelsen af med en oversigt over den eksisterende litteratur om det københavnske fattigvæsens og fattigdommens historie, ligesom der gives en introduktion til, i hvilke offentlige arkiver det københavnske fattigvæsens arkivalier befinder sig. Dette kapitel fungerer først og fremmest som en vejledning til de læsere, der selv på egen hånd ønsker at gå videre med emnet. Da det er meningen, at de enkelte bidrag skal kunne læses hver for sig, vil der desuden forekomme en del gentagelser fra bidrag til bidrag. Den, der læser bogen i sin helhed, vil forhåbentlig bære over hermed.

Det er redaktionens ønske, at dette særnummer af årbogen *Historiske Meddelelser om København* for 2005 kan bidrage til at sætte et fornyet fokus på den københavnske fattigdoms historie. Det skal nemlig ingen hemme-

lighed være, at netop denne side af byens kultur- og socialhistorie længe har været et forsømt emne i historieskrivningen, som i langt højere grad har beskæftiget sig med Oplysningstidens florissante handel og Guldalderens prægtige kunstværker, end med de sociale forhold i den gamle by bag voldene. De mange værker om Guldalderen, der i de senere år har set dagens lys, kan således let efterlade et indtryk hos læserne af, at 17- og 1800-tallet var en materielt lykkelig tid for den københavnske befolkning. Intet kunne vist være mere fejlagtigt.

Sjældent har den almindelige københavnner været så fattig og forarmet som i netop Oplysningstiden og Guldalderen.

Noter

- 1 Se f.eks. Karin Lützen: *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*, 1998, s. 119-135.
- 2 Kasper Voght: *Over Hamborgs Fattigvæsen – med nogle Anmærkninger om Fattigvæsenet i Almindelighed af Johannes Boye, 1798*, s. 84.
- 3 N. H. Weinwich: *Tale holden i en Forsamling af Kiøbenhavns Forsørgelses Forstandere den 21de October 1802*, 1802, s. 9f.
- 4 J. H. Bärens: *Udgifverens Regnskab for Bestyrelsen af Frue Læse- og Arbejdsskole for Aaret 1804*, *Penia* nr. 12, 1806, s. 188.
- 5 Christoph Sachsse & Florian Tennstedt: *Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland vom Spätmittelalter bis zum 1. Weltkrieg*, 1980, p. 101-102; Rudolf Endres: *Das Armenproblem im Zeitalter des Absolutismus*, Franklin Kopitzsch (Hrsg.): *Aufklärung, Absolutismus und Bürgertum in Deutschland*, 1976, s. 223; Mary Lindemann: *Patriots and Paupers*, *Hamburg 1730-1812*, 1990, s. 53.
- 6 Christoph Sachsse & Florian Tennstedt som anført.; Robert Jütte: *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*, 1994, s. 143-156.
- 7 Stuart Woolf: *The Poor in Western Europe in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, 1986, s. 6.
- 8 [Ove Malling]: *Udvalg af Kjøbenhavns Fattigvæsens Direktions Indberetning til Hans kongelige Højhed Kronprindsen angaaende det kjøbenhavnske Fattigvæsen, dateret 20de Nov. 1807*, *Penia* eller *Blade for Skole-, Industrie-, Medicinal- og Fattigvæsen* no. 5, 1808, s. 68-69.
- 9 Ove Malling & V. K. Hjort: *Efterretninger fra det kjøbenhavnske Fattigvæsen* no. 7, 1801, s. 106.
- 10 Begrebet synes dog at være en middelalderlig konstruktion, se Leif Søndergaard: *Far West of Spain – The Land of Cockaigne*, Leif Søndergaard & Rasmus Thorning Hansen (eds.): *Monsters, Marvels and Miracles. Imaginary Journeys and Landscapes in the Middle Ages*, 2005, s. 173-208.
- 11 For en interessant og anderledes fortolkning af folkeeventyrene og deres fokusering på sult, nød og elendighed, se Robert Darnton: *Peasants Tell Tales: The Meaning of Mother Goose*, Robert Darnton: *The Great Cat Massacre and other Episodes in French Cultural History*, 1985, s. 9-72.
- 12 Villads Christensen (udg.): *Daglige Begivenheder i København 1716-22. Indberetninger fra Politimester Ernst til Kongen, Historiske Meddelelser om København* 1. rk. vol. 7, 1919-20, s. 348-349.
- 13 Poul Thestrup: *The Standard of Living in Copenhagen 1730-1800*, 1971, s. 23, 136-143.

- 14 Georg Henric Lund: Om Fattigvæsener og den offentlige Understøttelse, 1795, s. 38.
- 15 Marcus Rubin: Oversigt over Kjøbenhavns Fattigvæsens Historie, Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik no. 4, 1879, s. 46.
- 16 Gustav Ludvig Baden: Geheime-Statsminister, Ridder af Elefanten, Storkors og Dannebrogsmænd Ove Malling's vigtigste Levnetsomstændigheder, 1837, s. 15.
- 17 Carl Pontoppidan: Tanker til høiere Eftertanke angaaende Alimentations- og Fattig-Væsenets Tilstand i Dannemark, især i Hovedstaden Kiøbenhavn, baade i ældre og nyere Tider, Magazin for almennyttige Bidrag til Kundskab om Indretninger og Forfatninger i de kongelige danske Stater, II. Deel, 1793, s. 231.
- 18 Henrich Callisen: Physisk Medizinske Betragtninger over Kiøbenhavn vol. 2, 1809, s. 406-407, 413.
- 19 FV 125A: 1790-97 Partikulære Dokumenter (II. Ansøgninger til Magistraten (Plejedirektionen) om social hjælp), Københavns Stadsarkiv (KSA).
- 20 Georg Henric Lund som anført, s. 7-8.
- 21 Ove Malling & V. K. Hjort (udg.): Efterretninger fra Det Kiøbenhavnske Fattigvæsen nr. 4, 1799, s. 62f.
- 22 Alexander Cowan: Urban Europe 1500-1700, 1998, s. 152f.
- 23 Johannes Boye: Statens Ven. Tredje Bind om Næringsveye, Folkemængde og Rigdom, 1814, s. 127f.
- 24 J. D. W. Westenholz: Priisskrift om Folkemængden i Bondestanden, 1772 (med Indledning og Oplysninger af Alexander Rasmussen, 1919, s. 45.
- 25 Louis Pio: Socialistiske Blade nr. 2, 1871, s. 25.
- 26 Karin Lützen som ovenfor anført.
- 27 Stuart Woolf som ovenfor anført, s. 13; Cissie Fairchilds: Domestic Enemies. Servants & Their Masters in Old Regime France, 1984, s. 1-20.
- 28 Stuart Woolf som anført, s. 6.
- 29 Carl Pontoppidan som anført, s. 53
- 30 P. Fr. Rist: Fra Støvlet-Tiden. Kulturhistorisk Bidrag til det attende Aarhundredes Karakteristik, 1884, s. 144f.
- 31 E. C. Hauber: Beskrivelse over den kongelige danske Residentzestad Kiøbenhavn og de kongelige Slotte paa Landet, s. 3.
- 32 Ibid.
- 33 Poul Thestrup som anført.; Villads Christensen: København 1840-1857, 1912, s. 497-526; Statistiske Oplysninger om Staden Kjøbenhavn, 2. hf., udg. af Københavns Magistrat 1881, s. 8-9.

2 Misericordia

Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800

Peter Henningsen

Indledning

Tiggerne var synlige overalt i det københavnske gadebillede gennem hele den tidlige moderne periode. Selvom offentligt tiggeri var blevet totalt forbudt i 1698, og selvom byens fattigvæsen havde hyret en række fogeder – de såkaldte stodderkonger, som befolkningen foragteligt kaldte dem – til at arrestere betlerne og bringe dem til tugthuset, kunne det ikke stoppe tiggeriet.¹ Dertil var fattigdommen og elendigheden for udbredt og stodderkongerne for få.²

Tiggerne holdt især til ved byportene, på torvepladserne, ved kirkedørene og ved Københavns toldbod – alle steder, hvor mange mennesker havde deres daglige gang, og hvor den tiggende kunne gøre sig håb om en almisse.³ Selv ikke de kongelige herskaber kunne blive fri for tiggernes “tryglen”. I 1731 havde en tiggerkvinde således forvildet sig ind på Christiansborg slot og tippet hos selve majestæten, som dog sporenstrengs fik hende transporteret til tugthuset,⁴ og i marts 1785 fandt hoffets personale tre tiggerbørn, der havde overnattet i garderstalden – det ene barn var dog død i nattens løb – og “siden et pigebarn” i slottets buegang.⁵ I 1788 gik det ud over prinsesse Sophie Frederikke, som blev belejret af en større mængde tiggere, efter at hun havde været til gudstjeneste i Frederiks tyske kirke på Christianshavn. Kun med stort møje fik kirkens forstander holdt de lasede horder væk fra prinsessen.⁶

Når de kongelige i sommerhalvåret drog på landet var ruten belagt med tiggere langs vejkanterne. I omegnen af de nordsjællandske slotte – Kronborg, Frederiksborg, Fredensborg og Jægersborg – som kongefamilien af og til af lagde besøg i sommerhalvåret, samledes tiggerne langs de ruter, hoffet passerede. I 1705 måtte Danske Kancelli derfor skrive til amtmand Knud Juel om at skride ind over for de talrige betlere, “som uden nogen undseelse idelig hænger folk over med tryglen om almisse”.⁷ Tiggerne var alle mand af huse, når den royale familie var i vente. Da hoffet i 1738 ventedes til Hørsholm slot i Nordsjælland måtte amtsforvalteren for en sikkerheds skyld ud for at advare

Tiggerkone med tre børn. Radering af Daniel Chodowiecki
(gengivet efter Christoph Sachsse & Florian Tennstedt
(hrsg.): Bettler, Gauner und Proleten, 1983).

bønderne om at holde deres fattige hjemme og ikke "overtrygle de højkongelige herskaber på deres rejser". Det bedste middel hertil var, mente amtsforvalteren, "at slige betlere ved nogle af de foran ridende et par gange blev pisket af vejen, så holdt de sig vel tilbage derefter, thi trusler og advarsler regarderer de ikke meget på". Ved kroen i Usserød, hvor de kongelige herskaber gerne holdt ind for et hvil, var der ved disse lejligheder så mange tiggere forsamlet, at hoffets embedsmænd og andre fremmede rejsende i 1765 ikke turde holde ind af frygt for "ubehageligheder og ulejligheder".⁸

Langs Vesterbro og Frederiksberg allé, som var den strækning de kongelige måtte passere for at komme til Frederiksberg slot, fandtes også større tableauer af strategisk placerede tiggere. I 1786 fortælles det f.eks., at Frederiksberg allé er fyldt med "betlere, som er vanskabninger og ilde tilredte af sygdomme og sår, uagtet en patrulje holdes til at se alléen ryddelig",⁹ og P. A. Heiberg gør i sit ugeskrift *Rigsdalerseddelens Hændelser* fra 1789-93 et større nummer ud af at beskrive, hvorledes netop Vesterbro udgjorde et større sammenrend af tiggere, der spillede deres almisser op i hasardspil på bydelens mange beværtninger.¹⁰ I 1730 berettede Sjællands biskop Christen Worm ligefrem, at den københavnske borger knap kunne færdes på gaderne uden omgående at finde sig "omgivet af mangfoldige tryglere, der aftigger ham en almisse, hvilken mange giver, når de kunne, for at blive af med deslige ufor-skammede mennesker".¹¹

I Hovedstaden blev man kort sagt "overtryglet", hvor man gik og stod. Især en spadseretur i det velhavende Amalienborgkvarter kunne, fortælles det i 1791, være en udmarvende oplevelse: "Ved hver halvtredssindsstyvende skridt kan han [fodgænger] sikkert vente at blive overtryglet enten af arbejdsføre fruentimmer med lejede børn på armene, eller af skurvede drenge, eller af halvvoxsne piger, som kniber de usle børn de bærer omkring, til de

I 1700-tallet var det ganske almindeligt, at tiggere indfandt sig "ved dørene" som det hed og tiggede i private hjem. Her er en sådan situation gengivet på et kobberstik af Daniel Chodowiecki (gengivet efter Christoph Sachse & Florian Tennstedt (brsg.): Bettler, Gauner und Proleten, 1983).

skriger, for at bevæge folk til medlidenhed".¹²

Tiggerne lod sig imidlertid ikke nøje med at overhænge folk på gaderne.¹³ De gik også fra dør til dør og tryglede om hjælp, og her var det svært for fattigfogederne at gribe ind, da disse betlere ikke kunne genkendes på klæderne. Byens fattigkommission skelnede nemlig mellem to typer af betlere: de honnette og de grove og gemene. De honnette betlere var velklædte og ikke til at skelne fra ordentlige mennesker. De gik fra dør til dør og "solgte" parfumeret brevpapir eller parfumerede bønkrifter om hjælp. De grove og gemene tiggede derimod almisser på gader og stræder, eller sad på befolkede pladser og fremviste deres virkelige eller fingerede sår og fysiske skader. De fremviste alle de karakteristika, som man måtte forvente at finde hos en "rigtig" tigger.

Anderledes forholdt det sig med de honnette, fattige af skikkelig stand, som de benævntes i 1778.¹⁴ De slog sig igennem ved enten selv, eller "ved deres børn, ja og ved lejede folk" at lade ombære "lugtbreve eller supplikker om gave" i husene. Ifølge fattigkommissionen var gruppen af honnette betlere i særlig vækst i 1730'erne: "Denne bettelmåde er nu fast almindeligere herudi København end den gemene, hvorover godtfolk som daglig af sådanne overløbes, bliver uvillige til at give noget vist kvartalsvis i den bog, som ombæres" [dvs. den af fattigvæsenet indrettede kollektbog, hvori enhver borger kunne tegne sig for et bidrag til de fattige].¹⁵

Man kan endda finde eksempler på, at folk, som man må formode ikke har hørt til byens fattigste lag, blev grebet i at tigge. I 1785 arresteredes således en ældre kone, hvis mand – "forhen theskænker" – selv ejede det hus, parret boede i, og samme år greb man en anden betlende husejer, nemlig en kabudsmager. I samme hug fik man iøvrigt ram på en svensk hestehandler, en sværmerisk billedhugger og en fuglefænger, der havde et hus i fæste på landet.¹⁶ Betydeligt mere grelt stod det til i 1792, da man traf på en betlende

blokkedrejmester, som på grund af "ørkesløshed" ikke gad at arbejde, men hellere ville betle i selskab med sine børn. Og det til trods for, at han var den lykkelige ejer af en kapital på næsten 5000 rigsdaler, hvoraf han årligt nød 182 rigsdaler i rente.¹⁷

Meget tyder endda på, at det omfattende tiggeri i hovedstaden i flere tilfælde var sat i system af egentlige professionelle tiggerbander – eller tiggerlaug og tiggerkompagnier, som samtidige iagttagere benævnte dem – der havde delt byen imellem sig, og som via bestikkelse af stodderkongerne, kunne operere uantastet heraf. Tiggere, som opererede på egen hånd, og ikke havde bestukket fogederne, blev derimod med hård hånd pågrebet, mishandlet, og slæbt i Tugthuset.¹⁸ I 1774 blev fattigfogeden Niels Jensen således afskediget, fordi han ikke alene havde ladet sig "traktere" af betlerne, men endog stjålet deres indsamlede penge, og i 1779 gik det ud over fogeden Mathias Pedersen, der flere gange havde krævet penge af opbragte betlere.¹⁹ I 1785 pågreb man endda en betler, som havde "stået i akkord med en fattigfoged om 2 mark ugentlig for at have frihed til at betle".²⁰

Den iltre og samfundsrevser Niels Ditlev Riegels hævdede, at unoderne og sammenslutningen i "kompagnier" udgik fra Tugthuset på Christianshavn, hvor forbrydere og tiggere blandedes i en skøn forvirring med forøget kriminalitet og tiggeri til følge: Tugthuset var i virkeligheden en højskole for vordende forbrydere. Her lærte de indsatte betlerbørn, hvordan de i fremtiden skulle begå sig i det kriminelle miljø af mere drevne tiggere, som her gav deres kundskaber videre.²¹

Byens gader svømmede med andre ord af tiggere: Afdankede soldater, sva-gelige gamle, vanføre, krøblinge, og hjemløse børn. Ja, hele søskendeflokke, som var løbet hjemmefra eller hvis forældre var døde, drev rundt på må og få i byens gader, hvor de fandt ly i baggårde og kælderskakter indtil en barmhertig sjæl måske tog dem til sig.²² Sjællands Biskop Christen Worm klagede i 1730 således over, at børnene løb rundt i Københavns gader "i skokkevis". Religion og gode sæder kendte de intet til. Det eneste de kunne var "at tryg-le", og som voksne var de dømt til at blive betlere og "når de når den alder, avle de indbyrdes andre betlere, så at landet i fremtiden, end og mere end nu, vil opfyldes med dem".²³

Et anden gruppe tiggere og løsgængere udgjordes af jøder, som i slutningen af 1700-tallet synes at have repræsenteret et stigende problem. I 1789 alene blev ikke færre end 300 omflakkende jøder således pågrebet og udvist af byen. De mange tiggende jøder, som ofte kom fra udlandet, var ikke blot en torn i øjet på myndighederne, men også på byens mosaiske trossamfund, idet den jødiske menighed blev påbudt selv at bespise de fremmede jøder og yderligere bidrage til udgifterne for deres transport ud af byen.²⁴

Hvor man end vendte blikket hen i 1700-tallets København, så man en tigger eller en laset løsgænger.

De værdige fattige, 1522-1660

At tiggeriet var udbredt og nærmest umuligt at bekæmpe var ikke ensbetydende med, at myndighederne accepterede det. Tværtimod havde man gennem nu flere hundrede år forsøgt at komme det til livs på forskellige måder. Siden den sene middelalder havde man i det vestlige og sydlige Europa sat ind over for de mange tiggere, som befolkede de europæiske byer og landområder. Blandt andet var det i stigende grad vundet frem at skelne mellem værdige fattige, som kunne modtage almisse fra det offentlige og uværdige, som ikke kunne, men som derimod skulle sættes i arbejde eller smides ud af byerne.²⁵ Denne distinktion vandt også frem i Danmark med Christian 2.s Land- og Bylov fra 1522. Værdige fattige, dvs. syge, gamle, invalide og forældreløse børn, skulle tildeles et tegn, der viste, at de havde lov til at betle, mens alle øvrige betlere skulle arresteres eller smides ud af byen.²⁶

Efter Reformationen i 1536 fulgte som en naturlig konsekvens, at de gejstlige klostre blev lukket og dermed forsvandt også klostrenes årlige almisseuddelinger og hele sociale arbejde. I stedet tog de verdslige myndigheder over, og lod som erstatning for de katolske "milde stiftelser" anlægge hospitaler (dvs. fattiggårde) og såkaldte "sjæleboder" for fattige. Man systematiserede også indsamlingen af almisser ved at lade fattigtavler gå rundt i kirkerne, hvor de godgørende kunne yde en skærv til de fattige på en måde, der bedre kom de "værdigt" trængende til gavn. De indsamlede beløb distribueredes nemlig til hospitalerne og sjæleboderne, hvor kun "værdigt" trængende fik del i dem. Der opstod således et verdsligt fattigvæsen, der tog over, hvor den katolske kirke havde sluppet. Intet tyder på, at omsorgen for de fattige eller indsamlingen af midler til deres underhold aftog efter Reformationen. Snarere tværtimod. Det eneste, der ændrede sig, var begrundelsen for indsamlingen og uddelingen. Hvor det i den katolske tid havde handlet om de gode gerningers indflydelse på den enkeltes liv i det hinsides, handlede det nu i stedet om modtagernes grad af trang og værdighed.²⁷

En anden konsekvens af Reformationen var, at myndighederne i højere grad begyndte at bekæmpe det udbredte tiggeri. Tiggeriet kunne ikke længere legitimeres med religiøse forestillinger om sonegaver og aflad, gode gerningers indflydelse på livet efter døden mv., hvorfor det nu i stedet betragtedes som et – omend ind til videre åbenbart nødvendigt – onde, der skulle bekæmpes. Herom vidner de mange udkomne forordninger fra 15- og 1600-tallets Europa, der enten regulerede eller forbød tiggeri.²⁸

En faktor, der også synes at have spillet ind på den almindelige opfattelse af tiggerne, er datidens opfattelse af, at de blev stadig flere og flere. Såvel i 1500-tallet som i 16- og 1700-tallet høres konstant klager over det stigende antal fattige, og dermed også over et stigende antal tiggere. Efter alt at dømme var man ikke helt galt på den.²⁹ Efter en dramatisk nedgang i befolkningstallet i forbindelse med Den sorte død i midten af 1300-årene, var befolkningstallet omkring 1500 igen oppe på samme niveau som ved pestens udbrud i 1348, og derefter steg og steg befolkningstallet, mens samfundets ressourcer til gengæld ikke kunne holde trit. I landsbyernes jordfællesskaber lå fordelingen af gårde og huse fast, og i byerne holdt laugene alle nyttilkommere ude. Konsekvensen blev en stigende pauperisering af befolkningen.

Selvom man altså nu viste vilje til at gøre op med det omfattende tiggeri, havde man ikke de økonomiske midler hertil. De københavnske myndigheder havde ikke råd, og de milde stiftelser havde ikke plads, til at forsørge alle byens værdigt trængende. Man gav derfor de værdigt fattige, der ikke kunne få plads i et hospital, lov til at betle "eftersom sædvane været haver".³⁰ Der var altså tale om en nødløsning, men det skulle senere vise sig – da man ønskede at sætte en stopper for betleriet – at det ikke var så nemt at komme tillivs, heller ikke selvom man i 1549 fik oprettet et egentligt fattigvæsen i byen. Eftersom fattigvæsenets indtægter alt overvejende hvilede på frivillige donationer og forskellige afgifter, var man nemlig ikke i stand til at yde en understøttelse, der for alvor kunne holde de fattige fra at tigge. Viljen var dog god nok. Ved det i 1549 oprettede fattigvæsen indførtes således en regelmæssig indsamling af midler til Københavns værdigt trængende. I hvert af byens sogne skulle en række borgere en gang ugentligt gå rundt i kirkerne og samle penge ind, ligesom de skulle indsamle på Københavns slot, når de kongelige herskaber var tilstede.

Målet var som nævnt, at alle byens værdigt trængende skulle samles på hospitalerne, og derfor bestemtes det, at ingen, der engang var blevet hospitaliseret, måtte fraflytte institutionerne. Skete det alligevel, skulle de bortvises fra byen. Bestemmelsen understreger, at det var kongens og Rigsrådets agt, at alle fattige skulle samles i hospitalerne, således at der kunne skabes et overblik over det samlede antal. Den viser også, at man var på omgangshøjde med udviklingen i lande som England og Frankrig.³¹ For at holde bedre styr på, hvem der var værdige og uværdige, skulle fattigforstanderne indrette et register, hvori alle fattiges navne optegnedes. Til hjælp for de udnævnte mænd, der således sikkert havde nok at se til, udnævntes to "stoddere", dvs. fattigfogeder, som skulle gå dem til hænde ved opbringelsen af uværdige tiggere.³²

De royale anstrengelser synes dog ikke at have hjulpet stort. Uværdige betlere strejfede til stadighed om i København og tog brødet ud af munden

"Allerley Arten der Kunst des Bettelns". Kobbertik efter tegning af Hieronymus Bosch (Bildarchiv der Österreichischen Nationalbibliothek, Wien).

på de værdige. Gentagne forordninger og indskærpelser gennem både 15- og 1600-tallet viser, at man stod magtesløse overfor fattigdomsproblemerne og tiggeriet. I 1576 havde man forbudt det offentlige tiggeri på gaderne og bestemt, at der fra nu af kun måtte tigges ved dørene, hvis man vel at mærke var indehaver af et af de eftertragtede tiggertegn. Om betlerne hed det, at der "skal være mange sådanne betlere udi byen, som idelig og altid på gaderne omløber at trygle, hvilke også udi hobetal efterfølger, når nogen god mand fremgår på gaden med uafsladelig trygleri og betleri, så man ikke kan blive dennem kvit. Da efterdi slig overløb og trygleri der mere end andensteds ikke aleneste falder mange besværligt, men også hos fremmede og udlændiske, som did hænder at komme, er spotteligt, beder vi Eder og alvorligen befale, at I engang for alle fører der råd ved og sådan idelig betleri afskaffer". Fra nu af måtte man altså kun bede om almisse ved folks døre. Byens Magistrat anmodedes om at effektuere ordren.³³

Som noget nyt gribes der i 1599 til, at de sjællandske lensmænd skal indfange stærke og arbejdsføre betlere uden tiggertegn, og sende dem til tvangsarbejde ved ombygninger på Københavns slot, og i 1602 udgår en lignende befaling til lensmændene over hele landet. I 1613 sendes pågrebne tiggere videre til tvangsarbejde på Frederiksborg slot i Nordsjælland.³⁴ Hermed introduceredes for første gang i Danmark tankerne om med tvang at udnytte tiggeres og løsgængeres arbejdskraft. I 1605 lod kongen med inspiration fra England og Nederlandene oprette et tugthus i København for arbejdsføre betlere og forældreløse børn.³⁵ De indsatte skulle lære et håndværk, således at de med tiden kunne forsørge sig selv, og "den trygleri og betleri, som her udi riget og synderlig her udi vor købstad København mere end på andre steder er i svang, ved billige midler kunne blive afskaffet".³⁶

Det er med andre ord i årene omkring Christian 4.s tronbestigelse i 1588 og hans reelle overtagelse af magten i 1596, at et nyt syn på arbejdsføre fattige begynder at vinde hævd i Danmark og i særdeleshed i København. Fra den katolske tids *laissez faire*-politik over den efterreformatoriske tids forsøg på at skelne mellem værdigt og uværdigt fattige, for til sidst at straffe de uværdige med tvangsarbejde i en eller anden form. Det var tanker, som med tilsyneladende succes var blevet indført i både England og Nederlandene, og som skulle komme til at præge de næste 300 års fattigpolitik.

Man nærrede oprindeligt meget store forventninger til denne fattigindustri, da man mente at kunne slå to fluer med et smæk: dels kunne man skaffe arbejde til de arbejdsløse og dermed eliminere tiggerproblemet og dels kunne man få en hjemlig manufakturindustri op at stå, der med tiden ville gøre det unødvendigt at importere klædevarer fra udlandet. Sådan kom det dog ikke til at gå. Gang på gang måtte man sande, at der var langt mellem teori og praksis. De fattige viste sig at være en dårlig og upålidelig arbejdskraft, og manufakturterne gav konstant store underskud. Initiativerne løste ej heller problemet med de mange omstrefende betlere. Dels kunne Tugt- og børnehuset ikke beskæftige, endsige rumme, alle Københavns fattige og dels fortsatte betlere fra landområderne med at strømme til hovedstaden. Magistratens indsats for at indfange dem var næppe heller udpræget stor. I hvert fald skældte skiftende tiders konger konstant ud på magistrat, fattigdirektion og politimester for ikke at efterleve de udstedte love på området. Det er i det hele taget kendetegnende for Københavns fattigdomsproblemer, at byens Magistrat ingen selvstændige initiativer tog på området, men lod det være op til kongen og kongeligt nedsatte kommissioner at klare byens fattigdomsproblemer, såvel før som under enevælden.

I 1631 forsøgte kongen med en ordinans at forbyde alle former for betleri i hovedstaden ved at donere et større pengebeløb til byens fattigvæsen og

ved at dekretere, at et antal fattigforstandere hvert kvartal skulle samle penge ind til de fattige hos borgerne.³⁷ Men allerede ved den kongelige reces i 1643 synes det totale forbud mod tiggeri at være blevet opgivet, og tiggertegnene genintroduceret. Det er imidlertid noget uklart om recessen, når den taler om "al Danmark, såvel i købstæderne som på landsbyerne" også inkluderer København, eller om København var undtaget herfra, og stadig underlagt det totale tiggerforbud fra 1631-ordinansen.³⁸ I 1646 bestemmes det nemlig, at alle byens tiggere skal indfanges og føres til Pesthuset, hvor de skal forhøres om de er hjemmehørende i København. De udenbys tiggere skal omgående sendes hjem, mens de øvrige skal forsørges af fattigvæsenet.³⁹

I 1650 udstedes en særlig tiggeranordning for København, og her ekspliteres det utvetydigt, at der nu atter opereres med fattige, som har lov til at tigge med et af myndighederne udstedt tiggertegn. Primært skal man dog forsøge at få samtlige værdige fattige indlagt på hospitalerne. Kun for de fattige, som der ikke er plads til på stiftelserne, skal der udstedes tegn. For at sikre sig imod at der bedrages med de udstedte tegn, bestemmes det, at alle betlere en gang i kvartalet skal samles, og "da efter den bog, hvor deres navne er antegnede, overses, om de haver deres tegn, og da affordres deres tegn, som er bortdøde, og andre gives".⁴⁰

Det totale tiggerforbud i København fik altså en forholdsvis kort levetid – fra 1630 til 1650. Først i 1698 blev der atter indført et totalforbud.

Kampen mod tiggerne, 1660-1771

Fra og med enevældens indførelse i 1660 og frem til de første virkeligt store forsøg på at regulere det københavnske fattigvæsen i 1698 og 1708 skete der ikke det store på fattigvæsensområdet, hverken i København eller i det øvrige land. Gennem årene udstedtes jævnligt kongelige formaninger om, at love og regler skulle overholdes, at tiggeriet var i stigning og skulle hæmmes osv. Først i 1698 forsøgte man dog at gøre noget mere alvorligt ved sagen, da man for første gang siden 1631 udkastede en større samlet plan til ordningen af byens fattigvæsen. En lang række af bestemmelserne i denne forordning kom siden til at leve videre i den store fattigvæsenforordning fra 1708, som almindeligvis regnes som den første "rigtige" regulering af fattigvæsenet i København.⁴¹

I forordningen fra 1698 gjordes der imidlertid ingen anstrengelser for at definere, hvem de værdige og uværdige fattige var. Hvem, der havde krav på almisse, lodes alene op til fattigforstandernes skøn ved den ugentlige uddeling på Konventhuset. Det blev der dog rådet bod på med den store forordning fra 24. september 1708, som var langt mere detaljeret og som kom til at udgøre rammelovgivningen for det københavnske fattigvæsen frem til 1799

Tegningen forestiller angiveligt Konventhuset på hjørnet af Silkegade og Pilestræde, set fra gården. Konventhuset eller Domus Misericordiae som det også kaldtes, fungerede frem til 1769 som hovedkvarter for Fattigkommissionen i København. I 1769 flyttede kommissionen til det nyopførte Almindelig Hospital i Amaliegade, senere igen – i 1800 – til det nyindrettede tvangsarbejdshus i Pustervig. Efter tvangsarbejdshusets brand i 1807 flyttede kommissionen, som i 1798 havde skiftet navn til Direktionen for Københavns Fattigvæsen, tilbage til Almindelig Hospital (gengivet efter R. P. Rasmussen: *Almindelig Hospital*, 1940).

(fattigvæsensforordningerne fra 1771 og 1792 var i hovedtrækkene kun forordninger, som regulerede rent administrative forhold). I forordningen blev det indskærpet, at betleri på byens gader og pladser var strengt forbudt, ligesom det blev forbudt at huse betlere eller give gaver og almisse til dem “ved dørene”. Hvad folk måtte ønske at give til de fattige skulle i stedet lægges i de fattigbøsser, som skulle ombæres til de enkelte borgere.

Det blev desuden dikteret som et borgerligt ombud, at byens borgere på skift skulle indgå i et korps af “ærlige og smukke borgere”, dvs. respektable samfundsstøtter, som skulle efterforske hvor mange fattige, tiggere osv., der opholdt sig i byens forskellige kvarterer. De skulle derpå forfatte et mandtal, som skulle videregives til byens fattigkommission, “som sig ved de armes videre eksamen og forhør deraf skal betjene”. Det var Magistratens utaknemmelige opgave at udpege de “smukke” borgere.

De fattige, som på denne måde blev opsporet, blev formanet om, at de den følgende onsdag skulle indfinde sig hos eksaminationskommissionen i Konventhuset på hjørnet af Pilestræde og Silkegade for at blive udspurgt om deres forhold. Hvis de blev godkendt som værdige almisstrængende blev de efterfølgende udstyret med en pergamentseddel, som dokumenterede værdigheden. Seddelen skulle fremvises hver gang, de indfandt sig i Konventhuset for at modtage understøttelsen. De almissenydende blev desuden forpligtigede til jævnligt at gå til alters og lade deres sognepræst påtegne pergamentseddelen og dokumentere, at de flittigt havde søgt “Guds hus, alterens sakramente og katekisationerne, såfremt de ellers deres tillagde almisse agter at nyde”.

Som rette og værdigt trængende almissenydende regnedes følgende gruppe: 1) Hittebørn; 2) Gamle folk, som på grund af alderdom og svagelighed ikke kunne arbejde, og som havde haft borgerskab i byen eller “i det ringe-

ste" havde boet i København i mindst tre år. Herunder medregnedes såvel de landmilitære- som sømilitære, deres koner og børn, som i almissehenseende havde borgerret; 3) Syge og sengeliggende, hvis de ikke selv havde bragt ulykken over sig via et "uskikkeligt" levned; 4) Syge og lemlæstede; 5) Midlertidigt syge; 6) Fattigfolk, der kunne bevise, at de ikke ved arbejde kunne forsørge deres familie og 7) Umyndige faderløse "borgerbørn" under 14 år. Betlere og lediggængere, prostituerede og andre "liderlige kvindfolk" skulle med det samme arresteres og smides i tugthuset. Udenlandske betlere måtte ikke opholde sig i byen, men skulle straks forføje sig bort, når de blev opdaget. Hvis ikke, blev også de smidt i tugthuset. Betlere fra andre danske provinser skulle derimod straks sendes tilbage til deres hjemsted.⁴²

Noget helt nyt ved denne forordning var, at det nu ikke længere var op til de fattige selv at søge om almisse hos det offentlige. Fattighjælp var – hvis man ellers opfyldte betingelserne – noget man havde krav på, og det var heller ikke længere op til en selv at søge herom. Nu blev man – i hvert fald principielt – ligefrem opsøgt på sin bopæl af beskikkede borgere og opført på en almisseliste. Dette gav imidlertid visse problemer, da mange fattige skjulte sig, når "de smukke borgere" inkvirerede efter fattige. Mange var nemlig bange for at blive spærret inde på hospitalerne eller sendt ud af byen, ligesom det var sket førhen. Fattigvæsenets direktør måtte derfor lade forkynde fra byens prædikestole, at de fattige ikke havde noget at frygte.⁴³

Fattigforsorgen og retten til at oppebære almisse var tæt forbundet med det religiøse. Man kunne ikke oppebære offentlig forsorg, hvis ikke man jævnlige gik i kirke og til alters. Der var dermed et element af social og religiøs kontrol indlagt i fattigforordningen. Til trods for, at der fandt en verdsliggørelse af almisseforsørgelsen sted ved at den ikke længere var knyttet til kirkerne, men til byens verdslige fattigkommission, bibeholdt man bestemmelsen om, at de fattige skulle søge kirken og nadveren jævnlige for at kunne regnes som værdige. Nogen decideret løsrivelse fra religiøs tænkning var der således ikke tale om, snarere om en administrativ omlægning fra kirkelig til statslig almisse.

Netop spørgsmålet om den regelmæssige altergangs forudsætning for almisse kom senere til at volde store økonomiske og administrative problemer for Fattigvæsenet, ligesom reglerne for de fattige selv blev en kilde til møje og besvær: "Det er" fortalte den toneangivende fattigvæsenesreformator J. H. Bærens i 1799 "gjort plejekommissionerne til pligt, at forsørge enhver sit sogns fattige, men sognene har i den henseende ingen bestemte grænser eller areal. Enhver fattig ansees at henhøre til det sogn, hvor den sidst har gået til alters. Ethvert sogns fattige kunne altså være adspredt over hele staden, og visse menigheders, Petri f.ex. [den tyske menighed], er det især. Dette må nødvendig

gøre enhver plejekommissions opsigt og bestyrelse så meget mere vanskelig og besværlig".⁴⁴

Væsentligt er det også at bemærke, at der ikke krævedes noget af de fattige til gengæld for almissen. De behøvede således ikke at arbejde for Fattigvæsenet, men kunne nøjes med at afholde sig fra "uskikkelighed, fylderi, drukken-skab, slagsmål/skænderi og skælden, letfærdighed og løsagtighed eller anden udyd og uterlighed".⁴⁵ På den anden side så man gerne, at de indlagte lemmer i hospitalerne ydede et vist stykke arbejde til gengæld, men da man ikke kunne tvinge dem, forsøgte man med forskellige midler at "overtale" dem til det. På byens største lemmestiftelse, det i 1769 oprettede Almindelig Hospital, var det således i 1770'erne almindeligt, at man om vinteren kun varmede arbejdsstuerne og de virkeligt gamle og svageliges sovestuer op. De arbejdsfø-re lemmers stuer blev derimod kun opvarmet om søndagen. Med dette trick forsøgte man "at trække de friskere lemmer om dagen til de varme arbejdsstuer, dels fordi disse lemmer ej skulle bortdrive tiden i ørkesløshed, dels og fordi sovestuerne des bedre om dagen kunne renses og oplukkes til luftens forbedring".⁴⁶

Endelig skal det bemærkes, at 1708-forordningen omfattede alle indbygere i København, også aftakkede (afdankede) militærfolk fra Sø- og landeta-ten. Disse udskiltes først fra den almindelige civile fattigordning i 1734, hvor det bestemtes, at man skulle have drevet et borgerligt erhverv i mindst to år for at kunne modtage understøttelse af Fattigvæsenet. Grunden til adskillelsen skyldtes de mange klager fra fattigkommissionen over, at hovedparten af de opbragte betlere var militærfolk. I perioden fra 1733 til 1738 opbragtes således 450 civile tiggere, 734 landmilitære og 617 sømilitære.⁴⁷ Det kunne ikke være rimeligt, mente fattigkommissionen, at byens borgere skulle underholde alle disse militærfolk. Det burde de militære etater selv tage sig af. Soldater og matroser blev derfor nu tilknyttet deres egne fattigkommissioner: For de landmilitæres vedkommende Krigshospitalet på Ladegaarden og for de sømilitæres på Kvæsthuset.⁴⁸

Det blev de militære tiggere antal imidlertid ikke mindre af. I 1769 kunne Søren Hempel, der var inspektør for Almindelig Hospital, fortælle, at de mange militære tiggere havde relativt frit spil, eftersom militæretaten nægtede, at der overhovedet fandtes tiggere i dens rækker. Tiggerne blev derfor straks sat på fri fod igen efter deres pågribelse af fattigfogederne. Det førte selvfølgelig til at militæretaternes betlere ikke frygtede straf, "ja der findes dem imellem af de øvrige etaters tilhørende unge fruentimmer og besvangrede kvindfolk, som udgiver dem for at være soldaters koner for straks at slippe løs igen".⁴⁹

Der er intet der tyder på, at den nye ordning afhjalp fattigdoms- og tiggerproblemet i nævneværdig grad. Byen vrimlede fortsat med betlere og folk fortsatte uantastet med at uddele almisser såvel på gaderne som ved dørene. Til stor fortrydelse for fattigkommissionen på Konventhuset, som reelt stod magtesløs overfor problemet. I strid med alle forordninger uddelte dronningen og hoffet endda jævnlige store almisser til "de ved hoffet sig indfindende skikkelige betlere", ligesom flere af byens præster uddelte almisser ved kirkedørene. Og borgerne fulgte de gode eksempler: "En del af indvånerne i særdeleshed, såsom kræmmere, bagere, gæstgivere og andre lader og uddele til fattige for deres døre på visse dage om ugen, og derved ligeledes giver dem anledning med ens umage at besøge andre godtfolk i nabolaget".⁵⁰ Da hertugen af Braunschweig-Bevern, der var udsendt som diplomat i København, i 1774 klagede til politimesteren over det tiltagende betleri og bad ham gøre noget ved det, fik han til svar, at "de alvorligste anstalter er og skal blive føjede til betleriets hæmmelse", men det tilføjedes samtidigt, at arbejdet ville blive lettet en del, hvis ikke hertugen jævnlige lod uddele almisse ved sin dør, "som tillokker ham betlere". I stedet burde han sende sine donationer til plejedirektionen.⁵¹

Bedre blev det ikke af, at mange borgere tog tiggerne i forsvar, når fattigfogederne forsøgte at arrestere dem: "Er det indvånerne selv i almindelighed, som soutenerer betleriet her i staden, i det de tager visse betlere i forsvar, når fogederne kommer og andre tillader de at må tages, ret ligesom det dependede af deres diskretion alene hvilke betlere, der må opbringes og hvilke ikke", hedder det i 1738.⁵² Inspektør Hempel fra Almindelig Hospital beretter endda om, hvorledes fornemme herskaber lod deres "gårdsfolk" prygle fogederne, når de havde opbragt betlere ved deres porte med den besked, at de havde at holde sig væk, "thi de ville have den frihed at give, hvem de lystede".⁵³

Fattigkommissionen på Konventhuset var oven i købet ude af stand til at beskytte de ansatte fattigfogeder mod at lide overlast. Fogederne blev tit og ofte forfulgt med hug og slag af snesevis af mennesker på én gang, når de forsøgte at arrestere betlere og bringe dem til Børnehuset: "For de høje herrer må vi hermed tienstydmyst andrage", skrev fattigkommissionen f.eks. i et brev til fattigdirektionen fra 1714, "hvorledes de fattiges fogeder, når de efter deres pligt vil opbringe omløbende betlere af gaden, meget voldsom af matroser, soldater, gemene sammenløbende folk, ja endog undertiden af borgerne her i byen bliver overfalden (...) med knive, stenkastelse og blotte kårder". Ved en enkelt lejlighed måtte både fogeder og kommission endda forskanse sig på Konventhuset for at undgå pøblens raseri".⁵⁴

Tugt- og Børnehuset på Christianshavns Torv, opført af Philip de Lange 1739-41. I gården bag den imponante hovedbygning opførtes senere et rasphus til de mandlige fanger. I 1790 nedlagdes Børnehuset som institution, idet det ændrede navn til Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset. Bygningen nedbrændte under et fangeoprør i 1817. Maleri af Rach og Egeberg 1749 (Nationalmuseet).

Den voldsomme medfart, som fattigfogederne fik, førte forståeligt nok til, at flere af dem kvitterede tjenesten. I 1789 havde man f.eks. forøget styrken med ni ekstra fogeder, men deres tjeneste blev kortvarig. Allerede i de første dage blev de overfaldet flere gange af byens pøbel, som ikke alene vristede de pågrebne betlere fra dem, men tillige kastede med "is og sten", så de havde været i fare for "at miste liv eller lemmer". Selvom de blev beskyttet af militæret, blev de ikke desto mindre forfulgt af henvend 100 personer, som "under bestandig skrig og alarm" jagede dem hele vejen fra tugthuset på Christianshavn til Almindelig Hospital i Sølvgade. De nyansatte fogeder blev forståeligt nok så skræmte og "modløse" over den hårde medfart, "at de straks tog deres afsked og ikke ville tjene ved en forretning, der ved så megen farlighed var forbunden" – og nye folk var ikke til at få.⁵⁵

Stridighederne mellem fattigfogeder og pøbel var ikke bare et kuriøst 16- og 1700-talsfænomen: Efter at det i 1813 var blevet overdraget politiet ved gadebetjente at arrestere betlerne, gik mængdens had og uvilje mod fattigfogederne nu ud over dem. Som byens overpræsident og ledende direktør for fattigvæsenet, A. C. Kierulff, indberettede til Danske Kancelli i 1832, så nærede Københavns pøbel stadig stor uvilje mod fogederne: "Thi meningen med hensyn til betleres opbringelse er imellem almuen i København således, at når en betler ved anholdelse gør modstand, bliver resultatet altid, at den almindelige medlidenhed træder virksom op for den anholdte, og denne befries samt betienterne ikke sjældent mishandles".⁵⁶

Plejeanstalten og Magistraten, 1771-99

I 1771 ændredes det københavnske fattigvæsen gennemgribende, i det man afskaffede den centralt placerede fattigkommission på Konventhuset, og i stedet oprettede en decentral fattigkommission i hvert af byens sogne. Det

var fra nu af op til den enkelte sognekommision at afgøre, hvem der skulle tildeles almisse, ligesom kommissionerne selv skulle sørge for at holde deres områder fri for betlere. Kommissionerne refererede på deres side til en overordnet direktion, som havde det økonomiske ansvar for fattigvæsenet og for alle sognekommisionerne. Som det hed i indledningen til den forordning, som i november 1771 omdannede fattigvæsenet administrativt, havde den hidtidige ordning været dyr, uoverskuelig og uden den ønskede virkning ligesom problemet med de mange betlere ikke var blevet løst, snarere tværtimod. Årsagen hertil mentes at være, at kommissionen på Konventhuset ikke havde haft overblik over de almisesøgende fattiglemmer. Kommissionen havde f.eks. ikke kunnet kontrollere om en fattig fik almisse flere steder fra, hvilket faktisk kunne lade sig gøre, hvis man var lidt snu. Sognekommisionerne forventedes, som Chr. Elovius Mangor formulerede det, at kunne kende sine "objekter" bedre end den gamle fattigdirektion, "eller den ting de skal forrette og de subjekter eller personer de skal gøre vel imod, ligesom man i en lille cirkel bedre kender alle, end i den store, og at, da personerne i kommissionen gør deres forretninger uden løn, kan man vente mere kærlighed og iver for sagen af dem, end af den, der arbejdede for fordelene alene".⁵⁷

De fattige var stadig ikke tvunget til at yde noget til gengæld for deres almisse. På Konventhuset kunne de fattige ganske vist få udleveret blå til hjemmespinding, som efter endt forarbejdning kunne leveres tilbage til Konventhuset mod et kontant honorar, men noget krav var der ikke tale om. Man havde også erkendt, at det var en dårlig ide at samle alle fattige på byens stiftelser. Det var ganske enkelt for dyrt ligesom det havde den uheldige konsekvens, at familier blev skilt. Forsørgelsen skulle nu i langt højere grad foregå i eget hjem. For yderligere at rationalisere fattigstyrelsen besluttedes det, at de mange decentrale enheder skulle samles under den fælles paraply "Den almindelige Plejeanstalt", hvis direktion skulle stå i spidsen for "alle Goddædigheds Stiftelser" i byen.⁵⁸

Man gik altså endnu ikke så vidt som til at forlange, at de fattige skulle arbejde for almissen. Det var stadig, som tilfældet havde været det tidligere, op til den enkelte selv. Plejedirektionen anlagde dog et magasin med råmaterialer, "hvoraf de fattige, som kunne arbejde, og sådant forlanger, med samme tilstrækkeligen kunne vorde forsynede". Sognekommisionerne og lederne for de stiftelser, som ikke umiddelbart sorterede under plejeanstalten, skulle søge at opmuntre de fattige til arbejdsomhed og især "se didhen, at goddædighedens gaver alene blive arbejdsomme og virkelig nødlidende personer til del. Og på det ingen skal listigen tilsnige sig disse velgerninger, eller at ikke én og den samme person på flere end eet sted sådanne skal oppebære" blev det pålagt lederne af de uafhængige fattigstiftelser at indberette til Plejeanstaltens

direktion og sognekommisionerne, hvilke fattige, der logerede i deres stiftelser.

Fattigvæsenets gamle achilleshæl – økonomien – blev der heller ikke ændret på ved denne lejlighed. Man var fortsat afhængig af private givers "god-dædighed" samt de afgifter, man fik fra forskellige offentlige instanser, som f.eks. grundskatten og klasselotteriet⁵⁹ mv. Fattigvæsenet havde dermed ingen egentlige faste indtægter udover de legater og fonds, som det rådede over, samt de regelmæssige – men størrelsesmæssigt uberegnelige – kollekter og de procentvise afgifter, som tilstilledes Fattigvæsenet ved forskellige lejligheder.⁶⁰ I 1762 og 1764 var det imidlertid blevet bestemt, at et beløb på 9000 rigsdaler årligt skulle lignedes på grundtaksten i København, og udbetales til driften af Konventhuset, Børnehuset og Hittebørnsstiftelsen på Frederiks Hospital. Der indførtes med andre ord en regulær fattigskat på byens grundejende borgere.⁶¹ Det var trods alt et afgørende nybrud, som kom til at stå alene indtil man i 1814-15 – under indtryk af et ændret syn på skellet mellem det offentlige og private – endelig lignede en decideret fattigskat på alle byens borgere.⁶²

I 1781 indførtes den administrative ændring, at bestyrelsen af "Den almindelige Plejeanstalt" overgik til Københavns Magistrat. For første gang siden indførelsen af et fattigvæsen i hovedstaden overlod man det nu til byens verdslige myndighed at administrere fattigforsorgen.⁶³ De lovgivningsmæssige rammer – dvs. forordningerne af 24. september 1708 og 16. januar 1771 – var dog fortsat de samme som hidtil.⁶⁴ Københavns Magistrat viste sig imidlertid at være mere end dårlig til at håndtere byens fattigvæsen. Allerede ved dens overtagelse heraf havde fattigvæsenet haft et underskud på omkring 187.000 rigsdaler, og Magistraten forudså hurtigt fattigvæsenets snarlige fallit, hvis ikke der blev grebet drastisk ind.⁶⁵

Bedre blev det ikke af, at den decentrale ordning med sognekommisionerne betød, at man, stik imod forventningerne, fuldstændigt mistede overblikket over fattigvæsenets samlede forhold. Det var overladt til de enkelte sognekommisioner at indstille folk til almisse og efterfølgende rekvirere pengene hos Magistraten, som måtte punge ud uden selv at kunne vurdere, om sognekommisionernes dispositioner var rimelige. Økonomien løb derfor fuldstændig løbsk, og Magistraten begyndte snart at tære på fattigvæsenets legaters hovedstole.⁶⁶

Det var selvfølgelig uholdbart. I 1792 udstedtes derpå endnu en forordning, som ændrede på visse af de bestående forhold. Først og fremmest indførtes der nu arbejdspligt for de fattige. Det bestemtes, at der skulle oprettes arbejds-huse for fattige almissemodtagere i alle københavnske sogne, og selvom en lang række af arbejds-husene allerede på dette tidspunkt var blevet

oprettet af de forskellige sognekommissioner ad frivillig vej, knæsattes arbejdspligten til gengæld for almisse som et ufravigeligt krav. Forordningen foreskrev desuden, at de fattige skulle anføres til flid og vindskibelighed, opmuntres med belønninger og ved ædel kappestrid "konkurrere til præmiers erholdelse".⁶⁷

Nye tider var på vej.

Oplysningstiden og de fattige

Fra 1790'erne voksede den erkendelse frem, at man i stedet for at straffe tiggerne med tugthus og fængsel og spise de nødlidende fattige af med små almisser, som de ikke kunne leve – og som derfor tvang dem ud i tiggeri, skulle gøre en større indsats for i stedet at opdrage på de dovne og ryggløse, mens de værdigt trængende skulle have forhøjet deres almisse. Det gjaldt om at internalisere normerne om arbejdets lyksalighed i hvert enkelt individ gennem håndfast opdragelse og pædagogisk tugt.

Fattigdomsproblemerne var igennem århundredets sidste trediedel blevet stadig mere påtrængende, blandt andet på grund af den stigende tilvandring til København: "Til sidst vil hovedstæderne komme til at ligne belejrede fæstninger, hvis egen besætning tvinger dem til at overgive sig", som det hed i en københavnsk avis i 1808. Det var, hed det videre, de nye liberale vinde, der skabte elendigheden og armoden og som bevirkede, at "hver tiende eller tolvte indbygger i hovedstaden er et almisselem, som fattigvæsenet må understøtte".⁶⁸

Oplysningstiden og dens kameralistiske/patriotiske forestillinger om almenvellet og alle individers ret og pligt til at deltage i opbygningen af nationens fælles vel førte til en stærk interesse for pædagogik, opdragelse af almuen til samfundssind og tagen fast hånd om de svage. På den ene side var det samfundselitens mål at fremme statens økonomiske og sociale vel, og på den anden side ønskede man at vejlede og kontrollere den enkelte borger for at fremme almenvellet. Grundstenen i den kameralistiske tænkning var opfattelsen af "folket", "almuen" eller "pøblen" som dumme og dovne mennesker, der ikke kendte deres eget vel.⁷⁰ Tiden havde dog efterhånden gjort det klart, at fattigdom og armod ikke kun var selvforskyldt – et resultat af dovenskab og selvvalgt lediggang – men også var bestemt af de økonomiske konjunkturer og af de store samfundsforandringer, der havde fundet sted igennem hele det 18. århundrede. Tvang og kontrol rakte ikke. Der skulle mere til.

Hvor fattighjælp i begyndelsen af 1700-tallet havde været betragtet som en barmhjertighedsgerning var fattighjælpen små 100 år senere blevet til en væsentlig del af samfundets politiske kamp mod fattigdom, løsgænger og kriminalitet. Det københavnske fattigvæsens uddelingspolitik havde, som

vi har set, i høj grad bestået i en blanding af nådsensbrød og iværksættelse af straffeforanstaltninger. Arbejdsføre folk skulle helst skræmmes fra at falde samfundet til byrde, ligesom de besiddende skulle beskyttes mod tiggere, løsgængere og forbrydere. Midlet hertil havde bestået i forsøg på indespærring af de fattige i tugthuse, hospitaler og arbejdshuse. Ved århundredets slutning så man imidlertid ikke længere således på fattigvæsenets funktion.

Anført af toneangivende aktører på området som Johan Henrich Bärens, Ove Malling og Chr. Elovius Mangor blev fattighjælpen nu betragtet som det politiske instrument, der skulle hjælpe de styrende til at planlægge og dirigere fremtidige generationers lykke og velstand. På den ene side havde man en kristen pligt til at understøtte de svage og gamle, mens man på den anden side ikke skulle finde sig i dovne lediggængere, der ikke kendte til deres eget bedste. De skulle tvinges i arbejde, men – og det var vigtigt – arbejdet skulle ikke præsenteres som en straf, men derimod som en pædagogisk hjælp til selvhjælp. De dovne skulle gennem tvangen lære arbejdets lyksalighed at kende. Og kunne de fattige ikke selv skaffe arbejde på almindelig vis, måtte det offentlige træde til som "arbejdsformidling".⁷¹ Arbejdet repræsenterede Oplysningstidens universalløsning på alle samfundsproblemer. Ikke alene var det gavnligt for staten, men det adlede også den enkelte, vænnede de fattige fra et liv i lediggang og gav dem smag på at bestille noget. Kun ved at alle var i arbejde, kunne man hindre fattigdom og nød. Midlet til 'tæmningen' af de fattige blev et systematisk 'genoptræningsprogram', som blev testet på de fattige, der ikke havde magt og evne til at protestere.

I Danmark lovfæstedes arbejdet som nævnt første gang i 1792, selvom det dog allerede i 1779 af Danske Kancelli var blevet bestemt, at alle arbejdsføre almissemodtagere, som blev understøttet af "Fattiges- og Hospitalspenge" i København, skulle sættes til at spinde uld, med mindre de kunne tjene lige så meget eller mere ved "tobaksplantagerne eller andre fabrikker og deslige". Bestemmelsen, som indeholdes i et reskript fra 15. september 1779, foregriber således 1792-forordningen og må vel rettelig regnes for den lov, som de facto indfører arbejdspligten for fattige i København.⁷² Selv de indlagte på Almindelig Hospitals sygestuer ønskede man at sætte i arbejde, da, som det hævdedes, arbejde var et probat middel mod skørbug, fnat og dovenskab.⁷³ Samme år foresloges det desuden, at der skulle oprettes spindestuer over hele byen og at det skulle gøres til en pligt for de arbejdsføre almissemodtagere at arbejde her. Forslaget blev ikke til noget, men det viser at tankerne om indførelsen af offentlige arbejdshuse ikke først opstod i slutningen af 1780'erne.⁷⁴ Året før havde filantropen Hans Holck faktisk foreslået kancelliet at oprette et arbejds hus på hans egen bekostning, men det var blevet afslået.⁷⁵

Agent Hans Holck (1726-83). Maleri af Erik Pauelsen. Holck var foregangsmand inden for det sene 1700-tals filantropi. Han var således initiativtager til oprettelsen af en række gratis skoler for fattig-folks børn, ligesom han oprettede sin egen "arbejdsformidling". Han var desuden udgiver af Københavns Adresseavis og senere også af Aftenposten (gen-givet efter Holger Dyrbye & Jørgen Thomsen: Hans Holck viste vejen, 1995).

Det var altså først ved den nye og omfattende fattigvæsenplan i 1799, at arbejdsprincippet for alvor blev knæsat som led i en omfattende resocialiseringstrategi. De fattige skulle opdrages og indpodes de oplyste patrioters kameralistiske arbejdsetik og patriotiske ideologi.⁷⁶ J. H. Bärens, en af de toneangivende patrioter i Oplysningstidens københavnske Fattigvæsen, formulerede det ultimative arbejdskrav således: "Enhver, som kun melder sig i den i sit sogn værende arbejdsforanstaltning, hos inspektøren eller opsynsbetjenten ved samme, måtte i det øjeblik han kom derind, forsynes med et eller andet arbejde, lige meget, enten han var fattig eller ikke, hvad enten han indfandt sig der om morgenen eller om middagen, enten han ville forblive der kort eller længe, een eller flere dage (...) Enhver som nød understøttelse, måtte end videre ellers daglig indfinde sig i arbejdsanstalten, og om han end ikke kunne bestille det mindste, dog opholde sig der i den nærmere bestemmende tid. Herved erholdt man overbevisning, at dette almisselem ikke havde understøttelse andetsteds, ej heller tiggede".⁷⁷

Det var ikke overraskende Bärens, der i slutningen af 1790'erne også fik idéen til et tvangsarbejdshus for de almisselemmer, som enten tiggede eller på anden måde var opsætsige imod Fattigvæsenet. Som almisselem gav man sig nemlig ind under Fattigvæsenets "disciplin" eller jurisdiktion, på samme måde som en fæstebonde hørte under en godsejers jurisdiktion. Det var også J. H. Bärens, der var hoveddrivkraften bag dette tvangsarbejdshus' faktiske

oprettelse i april 1800.⁷⁸

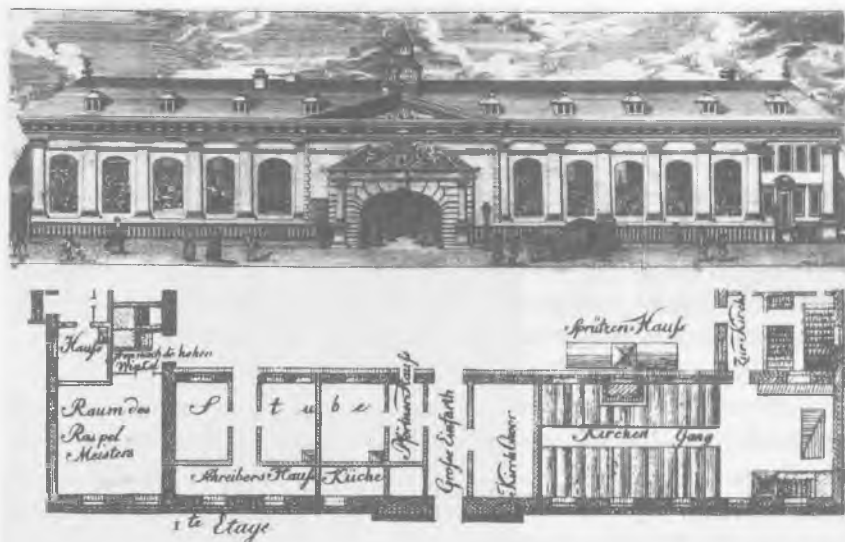
Fattigvæsenet i Hamburg – som var blevet nyordnet i 1788 – kom til at inspirere hele det nordeuropæiske fattigvæsen i de følgende år. Byen var blevet inddelt i 60 mindre distrikter, fordelt på fem hoveddistrikter med hver 12 distrikter under sig. I spidsen for hvert hoveddistrikt stod to fattigforstandere, som hver havde seks distrikter under deres opsyn. I hvert af de 60 distrikter udpegedes tre borgere som ulønnede fattigplejere. De havde som opgave at tage sig af de fattige i deres område og rådføre sig med forstanderen for det pågældende distrikt. Som ansvarlig for de fem hoveddistrikter stod et Armenkollegium, som var sammensat af en blanding af folk fra bystyret og forstandere for byens milde stiftelser, arbejdsanstalter og hospitaler.

I ethvert distrikt skulle fattigplejerne opsøge de fattige, finde ud af hvor trængende de var, og afgøre om de skulle henvises til et hospital, et arbejds-hus eller om de evt. kunne klare sig med lidt pengehjælp fra fattiggassen. De skulle føre nøje regnskab med enhver fattig og sikre at alle fik den hjælp de havde krav på. Grundlæggende var det dog, at enhver arbejdsfør fattig skulle arbejde, og var der ikke arbejde at få, måtte fattigvæsenet anvise det. Det anviste arbejde bestod som regel i spinde-, væve- og strikkearbejde, som den fattige kunne udføre i sit eget hjem. For de gamle og svagelige fattige indrettede man en særlig skole, hvor de lærte at spinde. Også de unge bekymrede man sig for. Man indrettede således en arbejdsskole, hvor de fattiges børn ved at blive sat i arbejde kunne vænnes til et arbejdsomt liv. Det grundlæggende princip i Hamburgs Armenanstalt bestod i koblingen mellem fattigforsørgelse, arbejdstvang og uddannelse/undervisning.

Lignende reformbestrebelse var tidligere blevet forsøgt i andre tyske byer: I Bremen havde man i 1779 indført forsørgelsesdistrikter og arbejdsanvisning ligesom i Hamburg, og i Lübeck indrettede man i 1773 en Armenanstalt, som i 1801 omdannedes efter hamburgsk forbillede. I Braunschweig blev den allerede længe eksisterende Armenanstalt i 1805 omdannet efter de hamburgske principper.⁷⁹ Også en lang række andre tyske byer havde i løbet af 1770'erne og 1780'erne reformeret deres fattigvæsener, men ingen så succesfuldt som Hamburg.⁸⁰

Selvom reformen i Hamburg 1788 ikke som sådan var egentlig original, men byggede på viden indhentet andetsteds fra, så fulgte den ikke slavisk nogen enkelt bys model. Hamburgs fattigvæsen satte derimod en ny standard for en hel generation af fattigvæsensreformatorer, og ved indgangen til det 19. århundrede repræsenterede det højdepunktet af, hvad en "rationelt organiseret" fattighjælp skulle bestå i og hvad der med den kunne opnås.⁸¹

Prospekt og grundplan af tugthuset (Das Zucht-, Werk- und Armenhaus) i Hamburg. Hamburgs fattigvæsen kom efter dets reformering i 1788 til at stå som modellen for, hvorledes et rationelt organiseret fattigvæsen skulle indrettes. I slutningen af 1790'erne havde J. H. Bärens, som var en drivende kraft i reformeringen af det københavnske fattigvæsen, besøgt Hamburg og i en række breve hjem til Chr. Elovius Mangor, offentliggjort i tidskriftet *Iris og Hebe*, fortæller han om byens fortræffelige Armenanstalt (gengivet efter Christoph Sachsse & Florian Tennstedt (brsg.): *Betler, Gauner und Proleten*, 1983).

1700-tallets filantropi

Ved siden af det officielle fattigvæsen fandtes en række godgørende - goddædige, som de kaldtes – institutioner og selskaber, som havde taget det på sig at sørge for udvalgte grupper af fattige. Mens institutionerne som regel var af ældre dato, gjaldt det for alle selskaberne, at de var rundet af Oplysningstidens patriotiske tankegods.⁸²

I særligt fokus hos de "goddædige" kræfter i samfundet stod de såkaldte "husarme". Som nævnt i indledningen bestod denne gruppe mennesker af personer, som havde levet et pænt, borgerligt liv, men som det var gået tilbage for. I den internationale forskning benævnes de the *shamefaced poor*. Oplysningsmanden og statsteoretikeren J. S. Sneedorff definerede i midten af 1700-tallet gruppen på følgende måde: "Til denne klasse henfører jeg folk af stand (...) Enker og børn af skikkelige [dvs. forholdsvis fornemme] familier, og fattige studerende, som behøver hjælp til deres studeringers fortsættelse. Disse, som vi kalder husarme [har ikke] lært at grave, og skammer sig ved at trygle"⁸³

I midten af 1800-tallet opereredes stadig med begrebet, og i 1845 definerede Carl Holger Visby det således: "Disse [de husarme] have i almindelighed

Harboes Kloster i Stormgade, stiftet af gehejmerådinde Christine Fuiren ved fundats i 1735. Klosteret åbnede i 1741 som stiftelse for 13 adelige enker efter mænd i de første fem rangklasser. Her ses klosteret som det ser ud i dag, efter flere ombygninger og efter at de gamle indgangsporte i hver side af bygningen i 1874 blev ombygget til beboelsespavilloner, og klostervirksomheden ophørte (foto fra 1948, KSA).

tidligere været utrængende, stundom endogså henhørt til livets højere stillinger. Den største del af dem er enten enker efter den klasse embedsmænd, som kun kan vente en meget ringe pension, eller bestillingsmænd selv, som er entledigede, eller handlende, som have måttet ophøre med deres handel. De kendes på den tilbageholdenhed og undselighed, hvormed de blotte deres nød. De søge i almindelighed ikke hjælpen, men hjælpen må opsøge dem. Have de tidligere kendt bedre vilkår, vil også deres uformuenhed være dobbelt trykkende for dem”.⁸⁴

De husarme var med andre ord for stolte og ærekære til at gå rundt med posen i hånden, og flere af dem har sikkert gjort sig store anstrengelser for at skjule deres fattigdom, og især da, hvis de var af adelig herkomst. Ikke så få adelige fristede nemlig en kummerlig tilværelse, splittet mellem deres ærfulde byrd og de sørgelige økonomiske realiteter, der hindrede dem i at deltage i den aristokratiske livsstil, de ellers følte sig berettigede til. Hvis man kender Ludvig Holbergs komedie *Don Ranudo*, vil man kunne nikke genkendende til typen.⁸⁵ Kendetegnende for de husarme var det, at de dels var forarmede og at de dels ikke ville tigge, mens de på den anden side var for ærekære og skamfulde til at ty til det offentlige fattigvæsen. De var derfor dybt afhængige af venner og families økonomiske hjælp og af offentlige legater og donationer, specielt indrettet til dem.

Fra offentlig side forsøgte man dog at komme de husarme til hjælp på forskellig måde: I 1738-40 var der i København, på foranledning af De 32 Mænd (den tids borgerrepræsentation), f.eks. blevet oprettet en enkekasse for civile og borgerlige stænder,⁸⁶ der netop havde til formål at understøtte enhver "honnet og skikkelig mand" i København. Kassen bestyredes af Københavns Magistrat. I 1744 fulgte en kgl. oprettet pensionskasse for "skikkelige og nødlidende mennesker", hvor midlerne kom fra bøder, inddrevet af Generalpostamtet. Herfra udbetaltes der årligt 200 rigsdaler i portioner fra 1 til 50 rigsdaler, særligt øremærket til folk, som uden egen skyld var faldet i armod samt til "husarme, som undser sig ved at betle og hellere lever kummerligen".⁸⁷

I 1760 skænkede kongen i anledningen af hundredåret (jubelåret) for enevældens indførelse 4000 rigsdaler til København. Af disse penge oprettede Magistraten et "jubellegat", som hvert år i oktober blev uddelt til 10 skikkelige, fattige og trængende borgere.⁸⁸ I tiden fremover fulgte desuden en lang række societeter og pensionskasser, hvor man mod indskydelse af et vist beløb, kunne sikre sig en pension i alderdommen. Som oftest dog kun på papiret, da flere af kasserne fik en kort levetid og havnede i likviditetsproblemer.⁸⁹

Også private kræfter kom de stakkels husarme til hjælp: Ved sin død i 1725 efterlod Morten Budolph således en sum penge bestemt til forsørgelse af husarme. Der erhvervedes nogle mindre huse i Pustervig, og i 1728 åbnede det såkaldte Budolphi Kloster. Stiftelsen gik imidlertid til i den store brand og genåbnede først i 1739, denne gang i St. Pederstræde. Ved stiftelsens nye fundats fra 1743 hed det, at den skulle understøtte "personer af sådan stand som Københavns indfødte borgere, det er sådanne, som i det ringeste er så værdige og fornemme som de".⁹⁰

For fattige, adelige enker, hvis mænd ikke havde efterladt dem tilstrækkeligt med midler til at leve en standsmæssig tilværelse, havde baronesse Christina Fuiren i 1741 ladet oprette en særlig stiftelse i Stormgade, Det Harboeske Enkekloster, benævnt efter hendes afdøde mand gehejmeråd Jens Harboe,⁹¹ og i 1755 indrettede de to købmændsbrødre Albert og Sebastian Petersen deres gård på Amagertorv til et "jomfrusæde" (Det petersenske jomfrukloster) til understøttelse af 20 købmænds- og præstedøtre, som var fyldt mindst 35 år og som ellers havde ført et kristeligt, dydigt og agværdigt levned. Klosteret begyndte, på grund af ombygningsarbejde, først sin virksomhed i 1769.⁹²

Andre institutioner for skikkelige eller blot værdige fattigfolk fra denne tid var den af kammerherreinde von Plessen stiftede opdragelsesanstalt for fattige pigebørn fra 1760, som lå i Prinsensgade på Christianshavn (også kaldet Lorchs stiftelse efter forstanderen). Anstaltens formål var at oplære pigerne til "dygtige tjenestepiger", og bidragene kom fra adelige fruer og frøkener.⁹³ Christian 6.s søster, Charlotte Amalie, lod ligeledes oprette en stiftelse for "fattige adelige frøkener og andre fattige folkes døtre". Den trådte i virksomhed to år efter prinsessens død i 1782.⁹⁴

Andre rige og goddædige borgere skænkede store summer til fattigvæsenet, hvoraf der skulle oprettes særlige legater. Justitsråd og postkasserer Christen Klarup efterlod stort set hele sin betydelige formue til de fattige - i særdeleshed til de husarme, købmanden Claudi Rosset donerede store summer til Sct. Hans Hospital, hofførgyldereren Christian Peter Getreuer donerede ikke mindre end 93.000 rigsdaler "til bedste for stadens fattige" og etatsråd von Hurck oprettede i sit testamente et legat på 11.750 rigsdaler, hvis renter skulde gå til de fattige.⁹⁵

De husarme og andre skikkelige fattige var i det hele henvist til at søge legater beregnet på deres sociale kategori - f.eks. ved at ansøge om pladser på Abel Cathrines Hospital, der ganske vist hørte under det officielle fattigvæsen, men som på den anden side var beregnet til fattige af skikkelig stand, eller ved at søge en plads i Vartov, der betragtedes som den næstfineste af fattigvæsenets stiftelser. I fundatsen fra 1607 hed det således, at der i Vartov kun måtte indlægges "sådanne personer, som man i sandhed ved at have udi deres velmagt ført et ærligt levned, og synderlig dem, som har holdt kongens og byens tyngde [dvs. som har betalt skat] i staden København".⁹⁶

En lang række borgere donerede eller testamenterede desuden større eller mindre summer til denne gruppe fattige, enten ved at "stifte" en seng i Vartov eller ved at lade penge uddele gennem sognepræsterne. I det københavnske adressekontors efterretninger blev det jævnlige kundgjort, når nogle på denne måde havde doneret penge til de fattige.

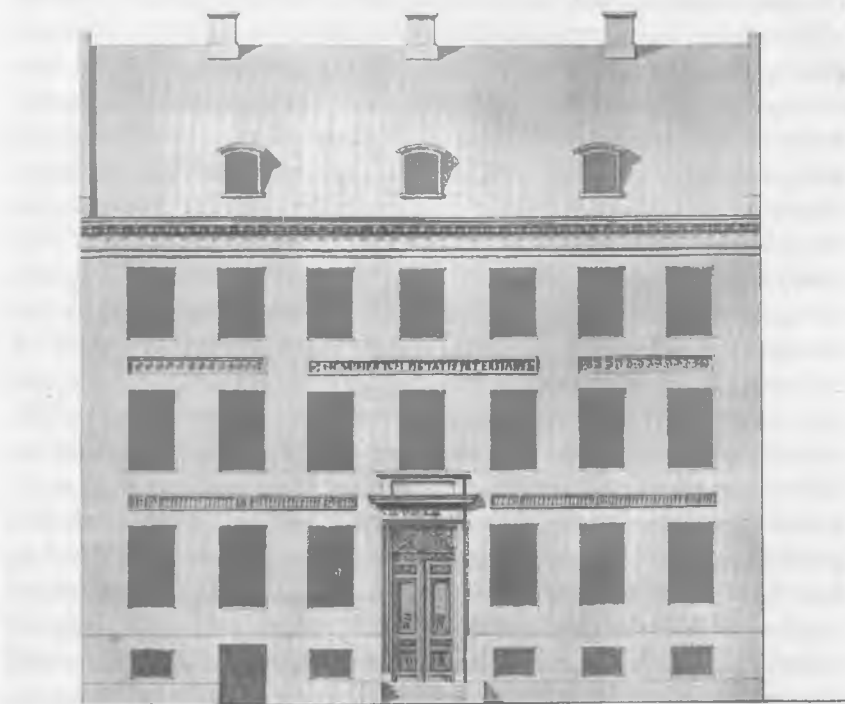
I marts 1790 kunne det f.eks. læses, at en anonym giver havde doneret 30 rigsdaler til "de husarme" i København. På modtagernes vegne takkede pastor Rørbye i avisen og fremhævede, at ingen længere tænkte så meget på de husarme som tidligere: "Den laveste klasse af fattige har dog en tilflugt til arbejds husene, men hvor skal de husarme, som stand, alder og skrøbelighed udelukker fra de offentlige arbejdsanstalter, og undseelse forbyder at betle, eller at åbne deres nød for enhver, hvor skal de, siger jeg, henfly og finde redning, hvis man ej ved sådanne gaver blev sat i stand til at række dem hånden"?⁹⁷

I de sidste decennier af 1700-årene opstod en række private selskaber, som enten havde til primært formål at understøtte værdige fattige eller som en del af deres øvrige virksomhed, underholdt enkelte, udvalgte fattige, f.eks. Det forenede Understøttelsesselskab, som understøttede agtværdige borgere, der var faldet i armod, Den Harmoniske Klub, som ganske vist primært var en musikalsk selskabsklub for det højere borgerskab, men som også underholdt værdige fattige, og Det søsterlige Velgjørenheds-selskabs Stiftelse som var kongeligt støttet og primært drev en skole for fattige piger, som her lærte kristendom og kokekunst.⁹⁸

Den store filantropiske skikkelse i det sene 1700-tals København var handelsmanden, litteraten, oplyseren og den sociale entreprenør Hans Holck. Hans Holck, en tidligere theandler, havde slået sig op som redaktør og udgiver af den københavnske adresseavis og senere af det folkelige sladderblad *Aftenposten*. Ved siden af disse foretagender, var Holck en drivende kraft i den del af offentligheden, som ønskede en reformering af fattigvæsenet. I 1771 havde han på eget initiativ oprettet fem friskoler – dvs. gratis skoler – for fattige børn, som skulle hindre, at børnene drev rundt på gaderne og tiggede. I adresseavisen annoncerede han efter "vældædere", som ville skyde penge i skolerne mod at få udleveret et bevis, som sikrede dem ret til selv at indsætte et fattigt barn i skolen.

Holck havde også blik for de skamfulde, husarmes situation - de "honnerte, men evneløse folk", som han kaldte dem. Til børn af denne kategori oprettede han i 1775-76 yderligere to skoler under navnet Gratistskoler: "Der gives" sagde Holck ved den lejlighed, "de af publikum, som i deres velmagtsdage have begyndt at give deres barn en god opdragelse og undervisning, men af en ublid skæbne ere satte [ude] af stand til at fuldføre deres gode hensigt, og med vemodighed må se samme standset. De danske skoler, vi have, ere ikke så bekvemme for dem som måtte ønskes. Undervisningen koster penge, hvortil de ikke have evne, og friskolerne ere for den ringeste klasse, hvis sæder ofte ere uordentlige, og lettelig dræbe det begyndte gode (...) Hvorledes skal

Opstalt af Petersens Kloster forindret?

opstalt af
Petersens
Kloster
18. 17. 16. 15. 14. 13. 12. 11. 10. 9. 8. 7. 6. 5. 4. 3. 2. 1.

Johann, Ludwig Weber

ifølge et Planisme

Opstalt af brødrene Petersens jomfrukloster på Amager torv. Bygningen huser i dag søstrene Grenes forretning. Ifølge en samtidig beretning blev bygningen kun skånet ved branden i 1728 ved at ejeren, galanterikræmmereske Petersen, havde held til at få "flere hundrede matroser" til at hjælpe med at slukke branden. For tjenesten modtog matroserne "flere hundrede rigsdaler i klingende mønt" (KSA).

nu de små kviste som ere plantede, nyde vækst og komme til det mål hvortil de ere opelskede”?

Samme år indrettede han også to såkaldte indføds-skoler for velhavende folks børn, hvor de kunne blive undervist i fremmede sprog. I 1778 indrettede han endda en arbejdsformidling for fattige. Han havde entreret med en række virksomheder og mestre, som indvilligede i at antage enhver fattig til arbejde, som mødte frem med en seddel påtegnet af Holck. Byens borgere kunne hente disse sedler hos ham, og anvende dem som almisse til tiggere, i stedet for penge.⁹⁹

Jøderne

Det Københavnske Fattigvæsen var frem til sin rekonstruktion i 1799 tæt knyttet til den danske, protestantiske kirke, og det betød, at en række religiøse konfessioner stod uden for det offentlige fattigvæsen og selv måtte klare skærene: Det gjaldt den tyske og franske reformerte menighed, den katolske menighed, den tyske menighed (St. Petri menighed samt menigheden, der hørte til Frederiks tyske kirke på Christianshavn) og jøderne. Med undtagelse af jøderne, som først langt senere kom under det offentlige forsorgsvæsen, blev de øvrige konfessioner inddraget herunder ved 'planen' af 1799.¹⁰⁰ Til trods herfor var jøderne siden 1708 blevet pålagt at betale en årlig afgift på 68 rigsdaler til det københavnske fattigvæsen på Konventhuset. Beløbet blev yderligere forhøjet i 1751, da antallet af jøder i byen konstant voksede.¹⁰¹

Jøderne havde intet egentligt fattigvæsen. Menighedens fattige understøttedes derimod ved indsamlinger blandt jøderne selv, som sørgede så godt for deres fattige, at der efter sigende ingen betlere fandtes blandt dem. Henrich Callisen fortæller i 1809, at “man har en regel blandt jøderne, at den, der melder sig som trængende, anses som sådan uden videre undersøgelse. Denne grundsætning synes at have forøget de fattiges antal, og er i det hele meget skadelig”. “Mosaitterne”, som de kaldtes, drev dog et selskab for den jødiske ungdoms anbringelse til “Konster og Haandværker”, som skulle sørge for uddannelse af de fattige jøders drengebørn samt en jødisk friskole, hvorfra børnene først blev udskrevet, når man havde fundet en læreplads inden for håndværk eller handel til dem. I 1810 indrettedes desuden en friskole for jødiske piger.¹⁰²

Jøderne havde desuden ladet oprette en række selskaber eller legater, der skulle sørge for at fattige jøder fik, hvad de havde brug for, således et selskab for den nævnte friskole, et brændselselskab, et brødselskab, et kødselskab og et brudegaveselskab. Hertil kom en række selskaber, som understøttede fattige enker: “Slige selskaber danner sig selv ved subskription saasnt en bliver enke; enhver fattig og gammel enke har altsaa et selskab for sig selv; denne

understøttelse beroer paa enkens bekendtskab og yndest". Ellers måtte det siges til jødernes ros, at de altid ydede hurtig hjælp, når behovet opstod: "Man betænker sig aldrig; er der en familie, som pludseligen er kommen i den forfatning, at den behøver understøttelse, straks vælges 1 eller 2 af menigheden, som foranstalter en kollekt, hvorved der samles 50 til 100 rigsdaler, ja ogsaa stundom meget mere. Saaledes forhindres meget ofte mange brave familiers undergang og ødelæggelse".¹⁰³

I 1813 lod jøderne dog oprette en fattigstiftelse i Borgergade under navnet Godgjørenhed. Stiftelsen skulle fortrinsvis underholde uforsørgede enker og de indlagte skulle selv hjælpe til med arbejdet. F.eks. forpligtede de sig til at gå til hånd, når en indlagt var syg. Det var desuden hensigten at indrette en arbejdsanstalt i stiftelsen "såvidt lokalet tillader det", hvor enhver arbejdsfør person var pligtig til at indfinde sig "når det af bestyrelsen forlanges".¹⁰⁴

Den store plan, 1799

Den store fattigvæsenplan, som så dagens lys i København 1799 var i store træk bygget over ordningen i Hamborg: "Indretningen i Hamborg, hvis beliggenhed, klima, folkemængde og sæder stemmer så nøje overens med Københavns, er for det meste taget til følge" fortalte således J. H. Bärens i 1799.¹⁰⁵ Den overordnede hensigt med "planen" som den almindeligvis kaldtes, var én gang for alle at afskaffe betleriet, sørge for en tilstrækkelig, men ikke for rundhåndet understøttelse til de virkelig trængende samt sikre, at nye generationer af betlere og lediggængere ikke blev udklækket i de fattiges rækker.

Planen blev ikke alene den mest omfattende København nogen siden havde set, men også den mest ambitiøse. Den bærer i alle sine grundelementer præg af Oplysningstiden, dens fremskridtsoptimisme og dens rationelle tro på, at man via grundig og systematisk, ja nærmest videnskabelig, planlægning kunne analysere sig frem til skabelsen af et nyt og driftigt, fædrelandselskende menneske. Hvor den tidligere fattigvæsenlovgivning fra 1708 kunne indeholdes på 18 sider med 42 paragraffer (forordningen fra 1771 var på kun fem sider med 11 paragraffer) rummede den færdige 1799-plan ikke mindre end 78 sider med i alt 215 paragraffer. Fattigvæsenet var desuden specialiseret i en række særlige fagområder (kommissioner), man aldrig tidligere havde set magen til.

Stærkest kom ideerne om "den forædlede fattige" til udfoldelse i paragrafferne om fattigskolerne og opdragelsen af de fattiges børn. Intet var mere vist, hed det i fattigdirektionens redegørelse for de nye principper, end at en forsømt opdragelse ledte til forarmelse. Derfor måtte det være en af Fattigvæsenets fornemste opgaver, "både nu og i fremtiden, at ikke alene de børn,

Appel til Velgjerenheden.

— Vil De, Hr. Grosserer, ikke hjælpe en syg Familiefader? Her har jeg en Listu over Bidragyderne.

Grossererens (læser): Proprietær Hansen 100 Kr., Direktør Jensen 50 Kr.! Ja, men saa meget vil jeg ikke spendere. Jeg vil give Dem 2 Kroner!

— Naa, lad gaa; men det er dog ikke værre, at De sætter Dem paa Listeu: det kunde ellers let skade Foretagendet.

Som et resultat af Fattigvæsenets "skræmmepolitik" i 1800-tallet, kom der blandt københavnske borgere stigende fokus på filantropien – den frivillige velgørelse (PUK nr. 34, 1893).

hvilke, eller hvis forældre indskrives som fattige, men også alle andre som, endskønt ellers ikke trængende, dog mangler evne til at betale for skolegang, kunne betimeligen og stadigen dertil få adgang".¹⁰⁶ Skolegangen, som var

obligatorisk, havde til formål at danne børnene "til oplyste, gode og arbejdssomme mennesker og borgere", og de skulle hindres i "lediggang og laster og vænnes til sædelighed, orden og renlighed".

Vigtigt var det også, at de anførtes "til sådan kundskab", som var gavnlig for mennesket og "hvorved de i fremtiden, enten i mangel af andet næringsarbejde kunne fortjene deres underholdning eller nyttigen beskæftige sig i ledige timer". De skulle udelukkende lære det, som for "den menige almue er fornødent". Det ville sige læsning, skrivning, regning, religion og moral, "almindelig kundskab om naturen og dens indretninger og virkninger, om borgerlige indretninger og pligter, om de vigtigste sundhedsregler, om fædrelandets og andre landes forfatning og beliggenhed".¹⁰⁷

For samfundets udskud – lediggængerne og de uforskammede tiggere – skulle der anderledes probate midler til: "Ved siden af en planmæssig fattigforsørgelse, kan betleri på ingen måde tåles. Dette onde, som fornedrer menneskeligheden, vanærer det offentlige, besværer medborgere og svækker enhver formuendes lyst til at understøtte fattigvæsenet, bør derfor almindeligen forbydes".¹⁰⁸ Alle betlere skulle uden nåde dømmes til tvangsarbejde i et dertil indrettet tvangsarbejdshus, fordi de unddrog sig frivilligt at arbejde og i stedet søgte almisse "på ulovlig måde" (§ 127). Alle almissemodtagere skulle, i den grad de var i stand til det, erlægge deres arbejdskraft i et af fattigvæsenets arbejdshuse, hvoraf der var et i hvert sogn (Petri sogns arbejdshus lå uden for det københavnske fattigvæsens regi).

Nyt og revolutionerende var det også, at fattigvæsenets direktører og forstandere skulle arbejde aktivt for at forekomme fattigdom, i stedet for blot efterfølgende at understøtte de fattige. Fattigvæsenet skulle ikke kun tage sig af personer, der var "nedtrykte til armod", men også sørge for dem, "som ved tilfældige uheld nærmer sig ned til sådan tilstand. At understøtte hine, er at afhjælpe armoden. At antage sig disse, er at forekomme den".¹⁰⁹

Det væsentlige var, at fattigvæsenet på baggrund af en velgennemtænkt planlægning forsørgede de fattige, og gik bort fra lemfældige almisseuddelinger, som ingen gavn gjorde i det lange løb. En velordnet fattigforsørgelse implicerede, at ingen led nød for livets absolutte nødvendigheder og "ingen altså enten svækkes ved sådan trang eller nødsages til at betle". Hjælpen skulle tilbydes aktivt og ikke holdes tilbage, til der fra den fattiges side blev anmodet om den: "Den indbyder og opsøger selv de trængende (...) den beskæftiger sig ikke alene med at afhjælpe den trang, som er, den søger endog når evne og lejlighed dertil haves og kan erhverves, at forekomme sådan trang og at redde dem, som er på vej til at synke ned til armod". I modsætning hertil stod ældretiders almisseuddeling, som agtede "mere på det enkelte end på det almindelige; oppebier i almindelighed de medlidenheds genstande, som fremviser sig;

ser på den øjeblikkelige trang som angives, og giver hvad den har eller tror at kunne undvære, ubekymret om det er for lidet eller for meget; overladende i øvrigt dem, til hvilke den gives, til deres egen skæbne".¹¹⁰

Hvad den opsøgende virksomhed indebar af arbejde for de ulønnede forstandere, gav den københavnske borger og urtekræmmer Jens Friberg et indblik i i sine erindringer: "Jeg erindrer mig endnu, at den overordentlig strenge kulde, som endnu i påskedagene [1799] regerede, gjorde, at jeg, istedet for at gå i kirken, måtte løbe om til de fattige og se, hvorledes de havde det; hvo der ingen sengeklæder havde, måtte jeg skaffe dem for direktionens regning, ligeledes mad etc. Denne vinter var den strengeste, jeg har kendt. Sneen lå i det år endnu til pinsedag såvel i Nyboder som på Kongens Nytorv, hvor den var oplagt i to høje bjerge med en gang i midten. Det var intet godt tegn for den ny fattigdirektion, og kronprinsen, vor nuværende konge, der havde særdeles medynk med de fattige, som led af kulden, havde givet direktionen strikte ordre til at gøre alt for dem".¹¹¹

Det nyorganiserede fattigvæsen skulle som et led i den forebyggende virksomhed yde de fattige huslejhjælp, hjælpe forarmede håndværkere til anskaffelse af værktøj o. lign., principper som på flere måder lignede den samtidige engelske praksis med at yde løntilskud til dårligt betalte arbejdere.¹¹² I den sidste ende gjordes alle disse foranstaltninger dog for at hjælpe alle fattige ind på den rette arbejdsomme vej. Via korrekt opdragelse og kærlig tugt mente man, at kunne opdrage de dovne fattige til bedre mennesker, som på den hårde, men menneskekærlige måde, skulle lære at elske og ære pligten og det fysiske arbejde.

Hovedøjemedet med "planen" var altså ikke kun afhjælpning af materiel nød, men derimod moralsk og åndelig opdragelse af den enkelte fattige. Det lå i naturlig forlængelse af den almindelige opfattelse af almisesøgeren som en doven og arbejdssky person, og ikke som et menneske, der var blevet ramt af uheld eller dårlige konjunkturer. Det var synspunkter, som man stadig kunne støde på i 1790'erne, selvom man ikke var ubekendt med lavkonjunkturers indflydelse på de dårligst stillede kår. Fattigdommen var stadig udtryk for et individuelt moralsk problem. Derfor måtte den materielle hjælp heller ikke blive en sovepude, der blot ville opfordre til endnu større slaphed. Den ydede hjælp skulle begrænses til et absolut minimum,¹¹³ som ikke skulle lokke andre arbejdssky til at droppe arbejdet og søge fattighjælp, og det var afgørende, at den ydede hjælp blev fulgt op af moralsk belæring og undervisning. Det handlede om en grundlæggende moralsk reform af den fattige. Samfundet var der ikke noget galt med.¹¹⁴

En, skulle det vise sig, afgørende svaghed ved såvel den hamborgske som den københavnske nyordning af fattigvæsenet var imidlertid, at man fortsat

Udenfor byens volde – omtrent på det areal, hvor idag Radiohuset ligger – lå Christian 4.s gamle ladegård. Frem til 1768 fungerede stedet som krigshospital, dvs. fattiggård og sygehus, for fattige fra den militære landetat. I 1768 indrettedes her St. Hans Hospital og Claudi Rossets stiftelse for sindslidende og syfilitiske patienter. Efter hospitalets flytning til Bistrupgård i 1816, stod Ladegaarden tom frem til 1822, hvor bygningerne indrettedes til arbejdsindretning under Københavns Fattigvæsen. I 1833 tilføjedes en tvangsarbejdsanstalt. Ladegaarden fungerede som fabrik og fattig-gård frem til 1908, hvor det nyopførte Sundholm på Amager afløste Ladegaarden som fattiginstitution (Københavns Bymuseum).

baserede økonomien på en høj grad af frivillighed og "goddædighed" – dvs. donationer og testamentariske gaver. Ganske vist havde man i København siden 1708 hentet en del indtægter via bøder, afgifter på markedsgøgl, procenter af embedsmænds lønninger, lotterier, skat på ejendomsjord (fra 1764) og rangpersoners ægteskab mv., men det var kun små dråber i det store hav. Ikke engang den i 1764 indførte grundskat til de fattige på ejendommene i København var tilstrækkelig. Fattigvæsenet manglede konstant penge for at kunne leve op til de store ambitioner og gyldne løfter om arbejde og understøttelse til enhver fattig og trængende. I begyndelsen af det følgende århundrede blev København oven i købet ramt af en række ulykker, der fik katastrofale konsekvenser for fattigvæsenet: Englændernes bombardementer og kapring af handelsflåden i 1807 samt statsbankerotten i 1813 og tabet af Norge i 1814. Store ulykker, der trængte de fattiges nød i baggrunden. Den ambitiøse plan blev derfor aldrig for alvor effektueret.

Fattigvæsenet 1500-1800

Det slående ved studiet af de europæiske byers og staters foranstaltninger mod fattige fra Middelalderen til ca. 1800 er den førte politiks kosmopolitiske karakter. Det er de samme træk, som går igen fra land til land, fra by til by, selvom der selvfølgelig er en vis tidsmæssig forskydning. Det var internationale trends, der styrede de syd- og vesteuropæiske fattigvæseners politik. Man skelede til hinanden, læste de samme skrifter og tog hurtigt ved lære. Til forskellige tider var det forskellige synspunkter, der prægede debatten, men de nåede alle ud til de fjerneste kroge - fra det sydlige Italien til det nordlige Skandinavien.

Det er en bevægelse som ikke går uden om Danmark og København. Samtlige store fattigvæsenesforordninger for København – forordningerne fra 1708, 1771, 1792 og 1799 – bærer præg af det fælleseuropæiske tankegods på fattigvæsenområdet. Det samme gør oprettelsen af fattigvæsenets institutioner: Vaisenhuset i 1727, Hittebørnsstiftelsen i 1750, Opfostringshuset for fattige drenge i 1753, Frederiks Hospital i 1757, Almindelig Hospital i 1769, Fødselsstiftelsen i 1773, de københavnske arbejdshuse i 1780'erne og 1790'erne, Tugt- og Forbedringshuset i 1791 og endelig tvangsarbejdshuset i Pustervig, som etableredes i 1800.

Opfattelsen af de fattige og myndighedernes måde at tackle fattigdomsproblemet på kan inddeles i en række faser: 1) Middelalderens ukritiske almisseuddeling til alle, 2) Reformationstidens introduktion af en skelnen mellem værdige og uværdige trængende – uarbejdsdygtige og arbejdsdygtige fattige - samt etableringen af et verdsligt fattigvæsen, 3) Det tidlige 1600-tals introduktion af tugthuse og tvangsarbejde for løsgængere, 4) Totalforbudet mod betleri omkring 1700 og indretningen af undersøgelseskommissioner om betleres forhold, 5) Oplysningstidens forestilling om at alle almissemodtagere skulle arbejde for deres understøttelse samt introduktionen af store forbedringsprogrammer for de uvillige, og endelig 6) reaktionen mod Oplysningstidens optimistiske menneskesyn og genindførelsen af brutale tvangsforanstaltninger og nedværdigende behandling af de fattige, ikke mindst som et resultat af den økonomiske krise, der indfandt sig i kølvandet på Napoleonskrigene.

Da Oplysningstidens idealer om systematisk planlægning af lykke og velfærd gennem genopdragelse af almuen led skibbrud – man havde opdaget, at det ikke var slet så enkelt at rehabiliterer asociale individer eller blot at ændre på menneskers natur i det hele taget – skiftede fattigvæsenet kurs. I erkendelse af, at det vist ikke var muligt at forbedre de uforbederlige, slog man i stedet ind på tvang og ydmygelse. Tvangsarbejde for de arbejdsføre almisselemmer, uden tanke for deres sociale rehabilitering, blev tidens løsen, ikke

mindst symboliseret i oprettelsen af den store arbejdsanstalt på Ladegården i 1822 og opførelsen af en tvangsarbejdsanstalt sammesteds i 1833.¹¹⁵

Kendetegnende for hele det 19. århundrede blev det, at de fattige dels skulle kyses fra at søge fattigvæsenets hjælp og dels skulle de ulykkelige, der ikke havde anden udvej, udsættes for en så ydmygende og brutal behandling, at andre ikke blev fristet til at gøre det samme. Ludvig Israel Brandes, en af de store filantroper i 1800-tallet, udtalte således i 1861 om 1800-tallets fattigforsorg: "Direktionen blev strengere og strengere, enhver bestemmelse i planen af 1799, der lod sig benytte til at afskrække befolkningen fra at søge fattigvæsenets hjælp, blev nøje overholdt, medens man mindre brød sig om at følge den humane ånd, der gik igennem loven (...) Fattigdirektionen var måske mere barsk og streng i sin ydre optræden end i virkeligheden inhuman, men bevarede dog herved frygten for fattigvæsenet".¹¹⁶

Optimismen på menneskehedens vegne var endegyldigt forduftet for ikke at vende tilbage før velfærdsstatens gennembrud efter 2. Verdenskrig.

Noter

- 1 Herom, se f.eks. Hugo Matthiessen: Stodderkongen. Et Blad af Tiggervæsenets Historie, Fra Arkiv og Museum bd. 5, 1912-15.
- 2 Forordning om Fattigvæsenet, 18. oktober 1698.
- 3 Carl Bruun: Kjøbenhavn. En illustreret Skildring af dets Historie, Mindesmærker og Institutioner bd. 2, 1890, s. 284f.
- 4 Politimester Torms skrivelse til Københavns Magistrat 28.12.1731, MC 387: Københavns Magistrats Kollegiebreve 1731, Københavns Stadsarkiv (KSA).
- 5 Fattigvæsenet 132A (FV): 1782-85 Dokumenter vedr. Almindelig Hospital, Abel Cathrines Stiftelse, Uldmagasinet og Friskolerne (I. Diverse vedr. betlere og fattigfogeder), KSA.
- 6 FV 124A: Partikulære Dokumenter 1738-1789 (I. Sager vedr. tiggere 1738-89), KSA.
- 7 Danske Kancelli D20-4: Sjællandske Tegnelse 1705-06, jr. nr. 237 & 239, Rigsarkivet (RA).
- 8 C. Christensen (Hørsholm): Hørsholms Historie fra 1305 til 1875, 1976, s. 169.
- 9 H. & L. Ehrencron-Müller: Uddrag af Johan Philip Kneyln Rosenstand-Goiskes Efterretninger, Historiske Meddelelser om København 4. rk. vol. 2, 1950, s. 178.
- 10 P. A. Heiberg: Rigsdalersdelens Hændelser vol. 2, 1793, s. 100. Om forlystelseslivet på Vesterbro i slutningen af 1700-årene, se Carl Bruun: Kjøbenhavn vol. 3 som ovenfor anført, s. 773ff.
- 11 Danske Kancelli D19-49: Koncepter og indlæg til Sjællandske Tegnelse 1731, jr. nr. 330, RA.
- 12 Betlernes Opbringelse, Skilderie af vore Tider nr. 3, 1791, s. 45.
- 13 J. H. Bärens: Kjøbenhavns Fattigvæsen, Kjøbenhavns Magazin for Industrie-, Skole- og Fattigvæsen bd. 1, 1799, s. 69f.
- 14 Carl Pontoppidan: Tanker til høiere Eftertanke angaaende Alimentations- og Fattig-Væsenets Tilstand i Dannemark, især i Hovedstaden Kjøbenhavn, baade i ældre og nyere Tider, Magazin for almeennyttige Bidrag til Kundskab om Indretninger og Forfatninger i de kongelige danske Stater, II. Deel, 1793, s. 264.

- 15 Skrivelse fra Fattigkommissionen på Konventhuset til Fattigdirektionen 17.9.1738 samt Fattigdirektionens skrivelse til Danske Kancelli 2.5.1739, Danske Kancelli D21-82: Koncepter og Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1739, jr. nr. 601-610, RA.
- 16 Carl Pontoppidan som ovenfor anført, s. 341.
- 17 FV 125A: 1790-97 Partikulære Dokumenter (I. Vedr. tiggere og fattigfogeder mv.), KSA.
- 18 P. A. Heiberg som ovenfor anført, vol. 1, 1789, s. 57-63.
- 19 Carl Pontoppidan som anført, s. 211; Inspektør på Almindelig Hospital Claus Medens skrivelse til Københavns Magistrat 10.2.1779, FV136a: 1779 Dokumenter vedk. Almindelig Hospital mv. Plejedirektionens Dokumenter (I. Sager vedr. betlere og fattigfogeder mv.), KSA.
- 20 Carl Pontoppidan som anført, s. 341.
- 21 N. D. Riegels: Tiggerie, Maanedsskriftet Københavns Skilderie no. 1, 1786, s. 8-9.
- 22 Se blot de talrige sager om hjemløse børn i Fattigvæsenets arkiv: FV124-127 Partikulære dokumenter 1709-1800, KSA.
- 23 Danske Kancelli D19-49: 1731 Koncepter og indlæg til Sjællandske Registre, nr. 330.
- 24 Bent Blüdnikow & Harald Jørgensen: Den lange vandring til borgerlig ligestilling i 1814, Harald Jørgensen (red.): Indenfor murene. Jødisk liv i Danmark 1684-1984, 1984, s. 39.
- 25 Bronislaw Geremek: Poverty. A History, 1994, s. 44; Alexander Cowan: Urban Europe 1500-1700, 1998, s. 157.
- 26 Kong Christian 2.s. Ordinantz eller saakaldte verdslige lov: Om Fattige siuge Mendiske Gudtz Almøse tage, J. A. Kolderup-Rosenvinge (udg.): Samling af gamle danske Love vol. 4. Her citeret fra Carsten Selch Jensen: Byerne og de fattige – den internationale baggrund for den danske udvikling, Søren Bitsch Christensen (red.): Middelalderbyen, 2004, s. 295.
- 27 Troels Dahlerup: Den sociale forsorg og reformationen i Danmark, Historie. Jyske Samlinger ny rk. XIII, 1-2, 1979, s. 198f, 204, 206f.
- 28 Bronislaw Geremek som ovenfor anført, s. 120-141.
- 29 Carsten Selch Jensen: Byerne og de fattige – den internationale baggrund for den danske udvikling, Søren Bitsch Christensen (red.): Middelalderbyen, 2004, s. 296.
- 30 Chr. 3.s. første københavnske reces, H. F. Rørdam (udg.): Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683, vol. 1, 1883, s. 7.
- 31 Alexander Cowan som anført, s. 162-163; Robert M. Schwartz: Policing the Poor in Eighteenth-Century France, 1988. s. 14ff.
- 32 Vedtægt om de Husarme, Oluf Nielsen (udg.): Kjøbenhavns Diplomatarium vol. 6, 1884, s. 77.
- 33 Skrivelse til Københavns Magistrat om, at tiggeri på gaden forbydes, 28.2.1576, Oluf Nielsen (udg.): Kjøbenhavns Diplomatarium vol. 1, 1872, s. 462.
- 34 Missive til Sjællands lensmænd 1599, til lensmænd over hele riget 1602 og til lensmændene i Sjælland 1613, V. A. Secher (udg.): Corpus Constitutionæ Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558-1660, vol. 3, 1891-94, s. 75, 143 og s. 403.
- 35 Olaf Olsen: Christian 4.s tugt- og børnehus, 1978; Thorsten Sellin: Pioneering in Penology. The Amsterdam Houses of Correction in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, 1944, s. 20-30, 87.
- 36 Olaf Olsen: Christian 4.s tugt- og børnehus, 1978, s. 26.
- 37 Kgl. mandat til gejstligheden, borgmestre og råd i København om at slutte en vis ordinans til de fattiges forsorg i København (1630), Oluf Nielsen (udg.): Kjøbenhavns Diplomatarium bd. 2, 1874, s. 786; Fattigordinansen af 10. april 1631.
- 38 Christian 4.s reces 27. februar 1643, V. A. Secher som ovenfor anført bd. 5, 1903, s. 319.
- 39 Kgl. brev til rigets hofmester om, at tiggerne skal føres til Pesthuset og forhøres (1650),

- Oluf Nielsen (udg.): Kjøbenhavns Diplomatarium bd. 5, 1882, s. 293f.
- 40 Anordning om tiggere. Kgl. skrivelse til borgmestre og råd i København, Oluf Nielsen (udg.): Kjøbenhavns Diplomatarium vol. 5, p. 337f.
- 41 Forordning om Fattigvæsenet 18. oktober 1698.
- 42 Forordning af 24. september 1708 "Om Forhold med Betlere/Fattige Børn/rette Almisse=Lemmer og Løsgængere i København/saa og om Almisse til deres Underholdning, Schous Forordninger.
- 43 Birgit Løgstrup: Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særligt henblik på fattigforordningen af 24. september 1708, s. 70. Upubl. speciale i historie fra Københavns Universitet, 1967.
- 44 J. H. Bårens: Kjøbenhavns Fattigvæsen, Magasin for Skole-, Industrie- og Fattigvæsen vol. 1, 1799, s. 66-89.
- 45 Forordningen af 24. september 1708, § 26.
- 46 Tidligere inspektør ved Almindelig Hospital Søren Hempels skrivelse til Københavns Magistrat 30.6.1791, FV 134: Dokumenter vedk. Almindelig Hospital, Abel Cathrines Stiftelse, Uldmagasinet og Friskolerne (X. Vedr. kommissionssagen mod inspektør Meden), KSA.
- 47 Danske Kancelli D21-82: Koncepter og Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1739, jr. nr. 601-610, RA.
- 48 Birgit Løgstrup som ovenfor anført, s. 78; Reskript ang. saavel militaire som civile Fattiges Underholdning i København, 8.5.1733; Reskript ang. hvilke Fattige, Krigshospitalet skal forsørge, 14.5.1734; Reskript ang. Land-Statens Fattiges Forplegning og Ladegaardslemmernes Betlen, samt En paa Land-etatens Vegne at være paa Conventhuset ved Betleres examination, 26.3.1735, Laurids Fogtman (udg.): Kgl. Rescripter, Resolutioner og Kollegialbreve for Danmark og Norge.
- 49 Underdanigst Betænkning om Betleriet at hemme (Søren Hempel), FV 128B: 1708-1846 Fattigvæsenets Styrelse, KSA.
- 50 Skrivelse fra Fattigkommissionen på Konventhuset til Fattigdirektionen 17.9.1738 samt Fattigdirektionens skrivelse til Danske Kancelli 2.5.1739, Danske Kancelli D21-82: Koncepter og Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1739, jr. nr. 601-610, RA.
- 51 Carl Pontoppidan som anført, s. 206-207.
- 52 Danske Kancelli D21-82: Koncepter og Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1739, jr. nr. 601-610, RA.
- 53 Underdanigst Betænkning om Betleriet at hemme som ovenfor anført.
- 54 Skrivelse fra Fattigkommissionen på Konventhuset til Fattigvæsenets Direktion, Danske Kancelli D21-18: Koncepter og Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1714, nr. 48, RA. Se også Kristian Carøe: Fra Fattigfogedernes Tid. Træk af Gadelivet i København i det attende Aarhundrede, Vor Fortid. Tidsskrift for dansk Kulturhistorie no. 12, 1919, s. 353-365; Hugo Matthiessen: Stodderkongen. Et Blad af Tiggervæsenets Historie, Fra Arkiv og Museum vol. 5, 1912-15, s. 256-293; Bent Blüdnikow: Folkelig Uro i København, Fortid og Nutid vol. 33, 1986, s. 15,20.
- 55 Inspektør ved Almindelig Hospital Claus Medens Pro Memoria til Københavns Magistrat 18.5.1789, FV 133a: 1787-90 Dokumenter vedr. Almindelig Hospital, Abel Cathrines Stiftelse, Uldmagasinet & Friskolerne (I. Diverse sager vedr. betlere og fattigfogeder), KSA.
- 56 FV 142A: Betænkning og Indstilling af 29.5.1832 til Kgl. danske Kancelli om Ladegaardens Indretning fra 1.10.1832. Fra Fattigvæsenets Direktion ved Overpræsident Kierulff, p. 28, KSA.
- 57 Chr. Elovius Mangor: Nogle Betænkninger i Anledning af Kiøbenhavns Pleiekommissioners udgivne Regnskaber, 1796, s. 7.
- 58 Om oprettelsen heraf, se Holger Hansen (Udg.): Kabinettsstyrelsen i Danmark 1768-1772.

- Aktstykker og Oplysninger vol. 1, 1916, s. 254-278. Se også Vibeke Ribov: Struenseetidens fattiglovgivning og dens resultater, unpubl. speciale i historie fra Københavns Universitet 1971.
- 59 Se f.eks. Holger Hansen: Fattigvæsenets Lotterier, Historiske Meddelelser om København 1. rk. vol. 5, 1915-16, s. 503-515.
- 60 Forordning af 16.11.1771 "angaaende en almindelig Pleye=Anstalts Indretning udi Kiøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige", Schous Forordninger.
- 61 Reskript til Københavns Magistrat 10. april 1762; Rådstueplakat ang. en Afgift, som lægges paa Grundtaxten i Khavn til Udgifternes Bestridelse ved de Fattiges væsen 13. August 1764, Laurids Fogtman: Kongl. Rescripter.
- 62 Plakat om Fattigskat i Kjøbenhavn, 9.3.1814; Plakat om Fattigskat i Kjøbenhavn, 20.10.1815 og Plakat om Forklaringen af Plakat om Fattigskat, 30.10.1815, Laurids Fogtman: Kgl. Rescripter.
- 63 Reskript 4.4.1781 (til Kjøbenhavns Magistrat), ang. at paatage sig Bestyrelsen af det Fattiges Væsen i Kjøbenhavn, Laurids Fogtman: Kgl. Rescripter.
- 64 Reskript 17.3.1784 (til Kjøbenhavns Magistrat), ang. det Fattiges=Væsens samt andre Stiftelsers Bestyrelse for Fremtiden, § 3; Rescript 17.3.1784 ang. Fattigvæsenets og andre Stiftelsers Bestyrelse i Kjøbenhavn, Laurids Fogtman: Kgl. Rescripter.
- 65 Magistratens Forestilling om Kjøbenhavns Fattigvæsen og underliggende Stiftelser af 21de Martii 1782, s. 68, 79-80, FV nr. 128b: 1708-1846 Fattigvæsenets Styrelse, KSA.
- 66 J. H. Bärens: Kjøbenhavns Fattigvæsen, Kiøbenhavns Magasin for Industrie-, Skole- og Fattigvæsen vol. 1, 1799, s. 66-89.
- 67 Peter Wessel Hansen: Til nytte for det almindelige. Trinitatis Arbejdshus 1790-1841, Historiske Meddelelser om København 2004, s. 10ff.
- 68 Indskrænkninger og Friheder i Næringsveiene, Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn nr. 41, 1808, s. 645 og nr. 43, 1808, s. 676.
- 69 Om Københavns Fattigvæsen 1799-1815. En kort Udsigt ved Henning August, s. 6, FV 128b: 1708-1846 Fattigvæsenets Styrelse, KSA.
- 70 Ingrid Markussen: Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og vor egen Nytte, 1995, s. 58.
- 71 Rudolf Endres: Das Armenproblem im Zeitalter des Absolutismus, Franklin Kopitzch (hrg.): Aufklärung, Absolutismus und Bürgertum in Deutschland, 1976, s. 226.
- 72 Carl Pontoppidan som anført, s. 293.
- 73 Ibid. s. 275.
- 74 Ibid. s. 278.
- 75 Ibid. s. 266.
- 76 Herman Trier: Fattigvæsensplanen af 1799, Historiske Meddelelser om København vol. 6, 1913-15; Harald Jørgensen: Det offentlige Fattigvæsen i Danmark 1708-1770, Birgitta Ericsson (red.): Oppdagninga av fattigdomen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-talet, 1982, s. 31-107; Reskript af 15.9.1779: "at de, som i Kjøbenhavn nyde Fattiges- og Hospitalspenge, og kunne arbeide, skal spinde Uld for Guldhuset", Laurids Fogtman: Kgl. Rescripter.
- 77 J. H. Bärens: Udkast til en Plan for Fattigvæsenets specielle Bestyrelse i Kjøbenhavn, 1792, s. 7, 9.
- 78 Peter Henningsen: Det philadelphiske System. Københavns Fattigvæsen og tvangsarbejdshuset i Pustervig 1800-1807, Fortid og Nutid vol. 2, 2004, s. 3-28.
- 79 Christoph Sachse & Florian Tennstedt som ovenfor anført, s. 126; Mary Lindemann: Patriots and Paupers. Hamburg 1712-1830, 1990, s. 135-176.
- 80 F.eks. Augsburg i 1782-83, Berlin i 1774, Hannover i 1785, Lübeck i 1784, Lüneburg i 1776, Mainz i 1786, Strasbourg i 1767 og Wien i 1784, Mary Lindemann som anført, s. 111.
- 81 Ibid. s. 112.

- 82 En oversigt over de forskellige filantropiske foretagender i København i det 18. og 19. århundrede findes i Bidrag til den københavnske Velgjørenheds Historie, Særskildt Aftryk af "Berlingske Tidende", 1886.
- 83 J. S. Sneedorffs samtlige Skrifter bd. 2, s. 28. Her citeret efter Ordbog over det danske Sprog.
- 84 Carl Holger Visby: Nogle Bemærkninger om de Fattige i København, Fædrelandet nr. 2025-2026, oktober 1845.
- 85 Se f.eks. de talrige, tårepersende beretninger om forarmede adelige i Fr. Krarup (udg.): "Stifts-Relationer" om Adelige i Danmark og Norge, indsendte 1747-49 til Terkel Klevenfeldt, Personalhistorisk Tidsskrift 1880-86.
- 86 Om denne enkekas ses lange og besværlige tilbivelseshistorie, se Sigurd Jensen: Omkring en Enkekasse, Historiske Meddelelser om København 1979, s. 57-70.
- 87 Carl Bruun bd. 2, s. 739f.
- 88 Ibid., bd. 3, s. 172.
- 89 Ibid. s. 174-176, s. 572f.
- 90 Ved enevældens indførelse i 1660 havde Frederik 3. givet Københavns borgere adelige privilegier. Fundatsens bestemmelser må altså sigte til, at de understøttede som minimum skulle være af adelig stand eller have borgerskab i hovedstaden. Virkeligheden kom dog til at se anderledes ud, M. Vogelius: Budolphi Kloster. Bidrag til en københavnsk Stiftelses Historie, Historiske Meddelelser om København 2. rk. bd. 2, 1925, s. 50-53; Efterretninger om M. Budolphs Stiftelse i København, Telegraphen, første Hefte, 1826, s. 19-24.
- 91 Erik Rode: Det Harboeske Enkefruekloster, Historiske Meddelelser om København 3. rk. vol. 2, 1936, s. 96-139. Administrationen af klosteret overgik i 1788 til Københavns Magistrat, Se Carl Pontoppidan som anført, s. 366.
- 92 Carl Bruun som ovenfor anført, bd. 3, s. 171.
- 93 A. T. Høy: Det kgl. Opfostringshus gennem halvandet Hundrede Aar 1753-1903, 1903, s. 147; Carl Bruun som ovenfor anført, bd. 3, s. 171f.
- 94 Carl Bruun som ovenfor anført, bd. 3, s. 572.
- 95 Ibid. s. 572, samt Hans de Hoffman: Samlinger af publique og private Stiftelser, Fundationer og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge, bd. 10, 1765, s. 391.
- 96 Ove Malling & V. K. Hjort (udg.): Efterretninger fra Det Kiøbenhavnske Fattigvæsen nr. 4, 1799, s. 60.
- 97 Kiøbenhavns kongelig alene privilegerede Adresse-Contoirs Efterretninger nr. 51, 5. marts 1790, s. 2-3. Jeg takker Peter Wessel Hansen for henvisningen hertil.
- 98 E. N. Ritzau: Borger-Vennen. Meddelelser i Anledning af Det forenede Understøttelses-Selskabs hundredaarige Bestaaen 1788-1888, udg. af Administrationen, 1888; J. H. Bärens: Harmonien som Mønster paa en god Klub, 1803; Carl Pontoppidan som anført, s. 388f, 467.
- 99 Bering Liisberg: Agent Holck. De Fatiges Tolk, 1908, s. 25f. Se iøvrigt s. 26 for ordlyden på de udelte arbejdsleder; Om den saakaldte Gratistsskole i Kiøbenhavn, Penia for 1814, s. 97f.
- 100 Se 'Planens' § 3.
- 101 Michael Hartvig: Jøderne i Danmark i tiden 1600-1800, 1951, s. 137.
- 102 Henrich Callisen: Fysisk Medizinske Betragtninger over Kiøbenhavn bd. 2, 1809, s. 427-431; M. L. Nathanson: Historisk Fremstilling af Jødernes Forhold og Stilling i Danmark, navnlig i Kiøbenhavn, 1860, s. 120-128, 157. Om den jødiske fattigforsorg i 1800-tallet, se især s. 244-253.
- 103 Henrich Callisen: Fysisk Medizinske Betragtninger over Kiøbenhavn bd. 2, 1809, s. 427-431.
- 104 Confirmation paa en Fundats for en Fattig-Stiftelse under Navn af Godgjørenhed for det mosaiske Religions Troessamfund, Laurids Fogtman: Kgl. Rescripter.

- 105 J. H. Bärens: Kjøbenhavns Fattigvæsen, Kiøbenhavns Magasin for Industrie-, Skole- og Fattigvæsen vol. 1, 1799, s. 85.
- 106 Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1799, s. 63.
- 107 Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kiøbenhavn og dens Forstæder, 2.7.1799, § 61, 63 & 65.
- 108 Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1799, s. 87.
- 109 Ibid. s. 41.
- 110 Ibid. s. 6f.
- 111 Sofus Elvius & P. Fr. Rist (Udg.): En kjøbenhavnsk Urtekræmmers Levnetsløb, Museum. Tidsskrift for Historie og Geografi 1891, s. 29-30.
- 112 Paul Slack: The English Poor Law 1531-1782, 1990, s. 43.
- 113 Se § 1 i planen fra 1799.
- 114 Kaspar Villadsen: Det sociale arbejdes genealogi. Om kampen for at gøre fattige og udstødte til *frie* mennesker, 2004, s. 66.
- 115 Birgitte Vedel-Larsen: Arbejde, ensomhed og straf. Oprettelsen af tvangsarbejdsanstalten på Ladegården 1833, Historiske Meddelelser om København 2004, s. 31-51.
- 116 L. I. Brandes: Om Fattigdommens Tiltagen i Kjøbenhavn og om Sygekasser som et af Midlerne til at standse denne, 1861, s. 3f.

3 Københavns Fattigvæsen 1770-1840

Keld Mikkelsen

Indledning

“Skulle vel det københavnske Publikum, som tog Deel i Bondesagen, være lunken i det, som er dets egen Sag?”¹ “Sagen”, der her hentydes til, er bekæmpelsen af den udbredte fattigdom i København i 1790’erne, og manden, der i 1796 spurgte, var Christian Elovius Mangor (1739–1801), stadslæge og læge for de fattige samt, siden 1799, medlem af Direktionen for Københavns Fattigvæsen. “Bondesagen”s vindere var først og fremmest gårdmændene – og dernæst det københavnske borgerskab, der op igennem 1760’erne, -70’erne og -80’erne førte an i den ideologiske kamp imod “Bondesagen”s modstandere og tabere, landets godsejere. Men godsejerne udgjorde kun en mindre del af taberne – en ganske lille og efterhånden betydningsløs minoritet, som ingen udover klassens egne repræsentanter bekymrede sig om. “Bondesagen”s virkelige tabere var de tusindvis og atter tusindvis af fattige, der fra landdistrikterne strømmede til landets købstæder, herunder især København, i de sidste årtier af 1700-tallet, og som dér henlevede en tilværelse, hvis elendighed “Bondesagen”s venner ikke kan have været uvidende om.

Men var der da en så udbredt “Lunkenhed” blandt byens borgere omkring dette spørgsmål, som Christian Elovius Mangor indirekte markerede med sit spørgsmål? Med få iøjnefaldende undtagelser kan svaret kun blive bekræftende. Umiddelbart var “Bondesagen” nemlig omkostningsfri for byens liberale borgerskab, men på længere sigt en særdeles dyr beskæftigelse. Den umiddelbare gevinst var knægtelsen af godsejerklassens politiske magt, mens den langsigtede og særdeles tunge omkostning ved nedbrydningen af det gamle patriarkalske samfund var forsørgelsesbyrden over for de titusindvis, der nu drog til købstæderne og dér hutlede sig igennem tilværelsen, indtil de på grund af uheldige omstændigheder måtte søge understøttelse ved det lokale fattigvæsen – et fattigvæsen, der finansieredes af blandt andre “Bondesagen”s venner.

Skønt forenklet i fremstilling og argumentation, så indeholder denne korte redegørelse for de dybe og vidtgående sociale og økonomiske ændringer af det danske samfund, der kendetegnede 1700-tallets sidste årtier, de væsentligste elementer til en dybere forståelse af de voldsomme sociale problemer, der hen imod år 1800 fulgte omkalfatringen af landets produktionsmæssige hovederhverv. Det er dog tvivlsomt, om den voksende sociale nød kan tilskrives en enkelt udløsende faktor – snarere var der tale om en lang række af forhold, der dog alle pegede i samme retning: de patriarkalske arbejdsforholds stærkt mindske udbredelse og fremkomsten af mere liberale forhold, der hver for sig repræsenterede vidt forskellige måder, på hvilke det sociale liv og dermed den sociale forsorg var organiseret.

Læseren vil på de følgende sider blive ført igennem et historisk forløb, der indledes med en beskrivelse af de ovenfor nævnte gennemgribende og omkalfatrende samfundsændringer og disses konsekvenser for den fattigste del af befolkningen. Afgørende i denne sammenhæng er den afvandring fra landdistrikterne og tilvandring eller flugt til København, der for fattigvæsenet perioden igennem skabte store forsørgelsesmæssige problemer. Dernæst skabes et begreb om fattigdommens omfang samt et forsøg på at sætte et statistisk 'ansigt' på de fattige. Så følger en beskrivelse af det københavnske fattigvæsens institutionelle udvikling under de ændrede betingelser for den sociale forsorgs udøvelse. Denne udvikling beskrives firdelt, nemlig med hensyn til fattigvæsenets bygninger eller institutioner, fattigvæsenets økonomi, administration og lovgivning. Endelig etableres et begreb om selve den sociale forsorgs eller fattigpolitikens udvikling på baggrund af de i de foregående afsnit beskrevne forhold. Her anskues perioden i hele sin længde i et forsøg på at forbinde fattigvæsenets indre forhold med de ydre samfunds mæssige forhold og det samfund, der jo i høj grad var bestemmende for de førstnævnte ved at forsyne fattigvæsenet med midler til dets virke og fattige til dets anstalter.

Et samfund under forandring

Ved en beskrivelse af den sociale forsorgs udvikling i København i perioden fra 1770 til 1840 er der to forhold vedrørende den generelle samfundsudvikling, der især må tages i betragtning, når en dybere forståelse af fattigvæsenets og i bredere forstand fattigpolitikens særlige karakter skal etableres.

Først og fremmest er perioden kendetegnet ved, at det flere århundreder gamle tyendeforhold løsnes og svækkes. Tyendeforholdet opfattes ikke her som begrænset til det traditionelle laugsorganiserede forhold imellem håndværksmester og svende og lærlinge, men er tænkt i den bredest mulige betydning, hvorved ethvert herskabs-/tjenerforhold tænkes underordnet – således især det traditionelle fæste- eller tyendeforhold i landdistrikterne imellem

godsejer og fæstebonde. Afgørende i denne sammenhæng er det, at opløsningen af tyendeforholdene betød, at de sociale forpligtelser, der eksisterede over for tyendet, med tyendeforholdenes reducerede udbredelse måtte overtages af det lokale fattigvæsen, der især efter århundredskiftet kom til at mærke følgerne af det gamle samfunds opløsning og det nye og mere liberale samfunds løsere og mere uforpligtende forhold imellem dets individer.

Vel især som en følge af denne udvikling, de tættere patriarkalske og socialt forpligtende forholds opløsning og de løsere og socialt set ganske uforpligtende forholds udbredelse, kan iagttages en i forhold til den umiddelbare fortid større vandring – dels fra landdistrikterne til købstæderne, herunder hovedstaden, og dels i selve hovedstaden, idet tyendeforholdenes opløsning samtidigt betød opløsningen af kost- og logiforholdet og en overgang til forholdsmejsigt flere selvstændige husholdninger.

Et samfund i opløsning

Ved afviklingen af det patriarkalske danske samfund, især karakteriseret ved dets tyendeforhold, og overgangen til det liberale samfund, er det udviklingen inden for landbrugsproduktionen fra slutningen af 1700-tallet, der mere end noget andet udgør den afgørende dynamiske faktor. Med stavnsbåndets gradvise ophævelse var der skabt mulighed for en større bevægelighed af arbejdskraften. Hoveriets afløsning eller indskrænkning førte til ændringer i hovedgårdenes størrelse og driftsmåde, hvilket dels førte til en kraftig vækst inden for husmands- og daglejerklassen og dels til en større udbredelse af pengeøkonomien. Udskiftningen af fællesskabet og udflytningen af gårdene øgede produktiviteten og fremmede overgangen til det selveje, der skulle føre til opkomsten af klassen af selvstændige gårdmænd.² Mens landbruget således hen imod 1700-tallets slutning bevæger sig i retning af liberalistiske produktionsforhold, så går tendensen også i retning af en indskrænkning af husflidsproduktionen til fordel for en specialisering i fremstilling af landbrugsprodukter til salg på et voksende marked.³

Der udvikledes efterhånden en arbejdsdeling imellem land og by,⁴ hvorved håndværkets og industriens afsætningsmuligheder forbedredes.⁵ De gode konjunkturer for landbruget fra 1830'erne og særligt 1840'erne fik også indflydelse på de øvrige erhverv. Håndværket og den endnu fåtallige industribefolkning øger således sin andel af befolkningen markant fra midten af 1830'erne og frem.⁶ Fra omkring 1840 er befolkningstilvæksten i købstæderne større end i landdistrikterne, og omkring 1860 er tilvæksten for København større end både provinskøbstædernes og landdistrikternes tilvækst.⁷ Hen ved tre fjerdedele af befolkningstilvæksten for resten af århundredet blev opsøgt i de nu stærkt ekspanderende byer, og byernes andel af den samlede

Tidlige Ægteskaber.

— Hvorfor er I saa pyntede lille Børn? Det er jo ikke Søndag?
 — Nej, men vores Fædcr er bleven Svend!

Der var almindelig enighed om, at en af årsagerne til den megen fattigdom i København, var de tidlige ægteskaber, hvor unge folk giftede sig før de reelt var i stand til at forsørge en familie (Punch nr. 6, 1890).

befolkning steg fra omkring 20 pct. i 1840 til omkring 50 pct. ved århundredskiftet.⁸

For Københavns vedkommende er 1800-tallets første halvdel præget af den liberalistiske økonomis fremtrængen og den statslige manufakturpolitik's ophør. Der var således i begyndelsen af århundredet ingen hindringer

for industriens fremdrift i byen, mens der omvendt stadig for håndværkets vedkommende var en lang række laugsbestemmelser, der hindrede en mere liberal udvikling.⁹ Som følge af den liberale industripolitik og manufakturdriftens ophør, nedlagdes den resterende manufakturadministration i 1817.¹⁰ Laugsvæsenet og de dertil hørende patriarkalske arbejdsforhold var også i opløsning i begyndelsen af århundredet. Dels førte statsmagten en næringsbevillingspolitik, der greb dybt ind i de rettigheder, laugene havde haft i umindelige tider, og dels opløstes laugene indefra ved det efterhånden omfattende hjemmearbejde eller fusk/bønhas, som det også kaldtes.¹¹ Næringsloven af 1857 betegnede således for industriens vedkommende blot en konstatering af forhold, der allerede havde hersket i årtier¹², og for laugenes vedkommende havde frimesterordningen og ophævelsen af forbudet imod hjemmearbejde i 1833 svækket laugenes monopolagtige stilling.¹³

Og netop de løsere arbejdsforholds udvikling er et vigtigt (det vigtigste) aspekt i denne fremstillings sammenhæng, for med de patriarkalske arbejdsforholds eller tyendeforholdenes opløsning forøgedes klassen af arbejdere og daglejere – den samfundsklasse, som frem for nogen kom i berøring med fattigvæsenet på et eller andet tidspunkt i tilværelsen. Arbejderklassens vækst gennem 1800-tallet falder sammen med vandringerne fra land til by og den tiltagende industrialisering. Den store tilvandring samt de omfattende erhvervsforandringer, der fandt sted særligt i århundredets sidste halvdel, ændrede således efterhånden byens sociale sammensætning.

Ved netop at anskue den samfundsmæssige udvikling i det her omhandlede tidsrum som et sammenbrud for det gamle samfunds patriarkalske arbejdsforhold, en demontering af samfundets bærende eller grundlæggende fundament, så kan det med nogen ret hævdes, at for landbosamfundets vedkommende og dermed også indirekte for det øvrige samfund var den principielt vigtigste forordning i den lange række af love, der bidrog til omkalfatringen af det gamle landbosamfund, forordningen af 13. maj 1769 om selvejendom. Hvor ringe dens virkning end umiddelbart kan have været, så var selvejendom netop forudsætningen for det liberale samfunds fremvækst. Den var også i høj grad en forudsætning for den selvstændige husholdning – og dermed for svækkelsen og opløsningen af det tættere forhold imellem herskab og tyende, hvilket fremmede udbredelsen af de løsere arbejdsforhold.

Bestyrerne af Københavns Fattigvæsen var fuldt ud klar over årsagerne til den stærkt øgede søgning efter fattigvæsenets hjælp. Umiddelbart og ved en isoleret betragtning kan de forklaringer på fattigdommens vækst, der anføres af skiftende direktioner, fattigbestyrelser og enkeltpersoner med tilknytning til det københavnske fattigvæsen forekomme vanskeligt gennemskuelige. Det gælder f.eks. de begrundelser, der findes i en oversigt over Københavns Fat-

tigvæsens virksomhed i perioden fra 1. juli 1799 til 31. december 1815. Heri anføres som en af "de overordentlige saavel som almindelige Aarsager til Fattigdommens Forøgelse (...) De tidlige og hyppige Egteskaber, uden Udsigt til stadigt Erhverv".¹⁴ Men når forklaringen anskues som et (af flere) udtryk for den ovenfor skitserede udvikling, tyendesamfundets sammenbrud, så er sammenhængen umiddelbart forståelig. Ønsket om at gifte sig var nemlig medvirkende til kost- og logiforholdets ophør, hvilket igen førte til fremkomsten af flere selvstændige husholdninger, der yderligere fremmede de løsere arbejdsforholds udbredelse.¹⁵ At fattigvæsenets bestyrere havde et skarpt blik for denne side af udviklingen, fremgår eksempelvis af følgende ytring: "Huus standen [er] efterhaanden (...) ophørt for de fleste Haandværksvende, saa at de, istedenfor forhen at erholde Huus og Kost hos Mesteren, nu erholde deres Betaling i Penge, og for øvrigt ere overlade til dem selv".¹⁶

Disse opløsningstendenser gjaldt ikke blot i forholdet imellem mestre og svende/lærlinge – det var ikke et isoleret fænomen, der udelukkende vedrørte håndværket. Overalt i det københavnske bysamfund kunne udviklingen iagttages. Især var tendensen blandt tyende- eller tjenestefolkene til at lade sig fæste for kortere og kortere perioder genstand for opmærksomhed. Ved de kortere fæstemål nærmede tyendet sig nemlig daglejerstatus og dermed en større tendens til at søge fattigvæsenets hjælp i perioder uden arbejde og indtjening. Det beskrives således, at "Den Lethed hvormed Tyendet vinder Raadighed over sig og sin Tid, ved ikkun paa kort Tid at fæste sig til Husbond og Madmoder giver ogsaa Lidenskaberne et Raaderum, som gjør at den ubekymrede Ungdom, ei overveiende næste Dags Trang, forlader Arbeide og Tieneste, og trænger, skjøndt arbejdsfær, til Fattigvæsenet".¹⁷

I en betænkning vedrørende Københavns Fattigvæsens økonomiske forhold, offentliggjort i Collegial=Tidende i 1837, fremdrages en lang række væsentlige årsager til den store tilstrømning til fattigvæsenet – eller som det udtrykkes: "Omstændighed[er], der bidrager til at kaste Byrden paa Kjøbenhavns Fattigvæsen". De citeres her i deres helhed, idet de netop er et klart udtryk for den ovenfor skitserede udvikling – opløsningen af det gamle tyendesamfund. Samtidig fornemmes den nye tids løsere og mere uforpligtende liberale forholds fremtrængen. Bortset fra den stadig store tilvandring til byen af "Trængende, der hører hjemme andetsteds, og som maa haabe i Hovedstaden at finde bedre Understøttelse af det offentlige end paa Hjemstedet", saa nævnes en række forhold, der især har tilknytning til et rodfæstet og traditionsbestemt samfund i opløsning:

"At Laugmestere ikke indeholde Svendenes Tidepenge, at Oldermændene ikke vaage herover, ved at mulctere Mesterne for Forsømmelse, hvorved Fattigvæsenet tildeels mister den Betaling, som tilkommer Hospitalet for syge

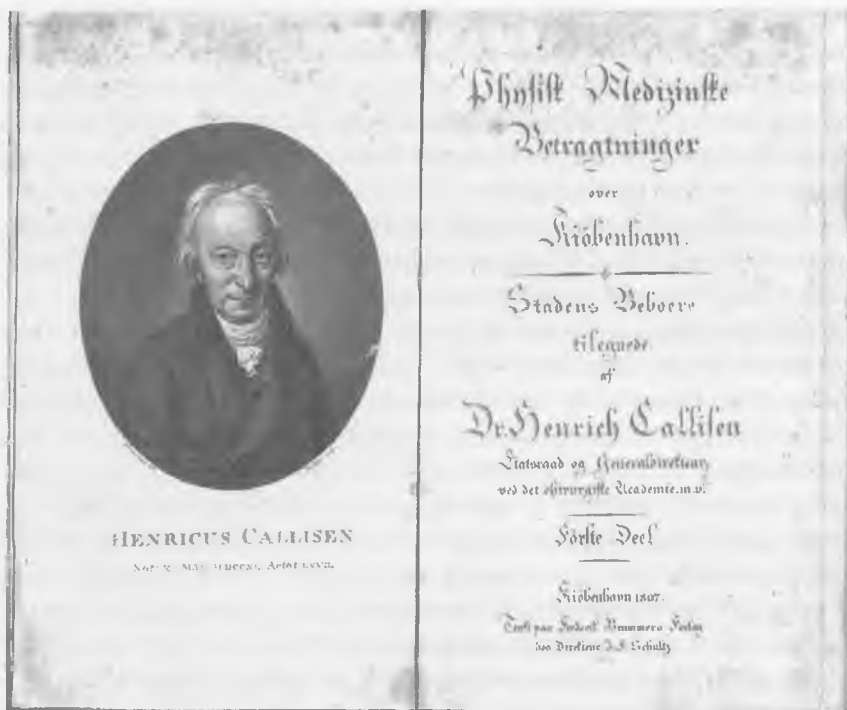
Svendes Cuur; at Læredrenge i lang Tid lades uindskrevne, hvorved Mesterne unddrage sig for at betale for dem i Sygdomstilfælde, at det er blevet Brug, at Tjenestefolk kunne skifte naar de ville, og at Huusbonderne i øvrigt søge at omgaae Lovens Forskrift om deres Forsørgelsespligt, ved at angive, at Tyendeforholdet blot er stiftet paa Uger eller Maaneder; at Ægtemænd unddrage sig for at leve med og forsørge deres Hustruer og Børn, eller for at yde de ved Separation eller Skilsmisse hertil stipulerede Bidrag”.¹⁸ Få år senere fornemmes i endnu højere grad et ureguleret eller liberalt arbejdsmarkeds fremkomst – og omvendt tyendeforholdenes fortrængte stilling og tilbagegang.

Mod slutningen af den her undersøgte periode har denne udvikling i København nået sin yderste konsekvens. I et i Collegial=Tidende offentliggjort udkast til en “Forordning indeholdende nærmere Bestemmelser af Reglerne for Erhvervelsen af Forsørgelsesret i en Commune” hedder det således i bemærkningerne til § 9 i forordningen, at “det navnlig i Kjøbenhavn er temmelig sædvanligt, at antage Tyender maanedsviis, ugeviis, ja endog dagviis, ligesom det vel ikke er sjældent, at Husbonden, for at unddrage sig hiin Byrde, i paakommende Tilfælde foregiver at have antaget Tyendet paa saadan kort Tid, medens det i de øvrige Communer, især Landcommuner, er sædvanligt, og, forsaauidt qvindeligt Tyende samt Mandspersoner under 28 aar angaaer, endnu er lovbefalet, at Tyendeforholdet indgaaes paa et halvt Aar”.¹⁹

Foruden den overordnede forklaringsramme på fattigdommens vækst – gennemgribende ændringer i det samfundsøkonomiske fundament: liberaliseringen af landbrugsproduktionen og den i tid noget forskudte liberalisering af byerhvervene – så kan der naturligvis opregnes en række jævnlige tilbagevendende forhold, der bidrog hertil: længerevarende eller midlertidige nedgangskonjunkturer, hvorunder især den sæsonbestemte arbejdsløshed var af stor betydning, samt en række individuelle forhold, der for den enkelte var af afgørende betydning: “Uheld”, “Sygdom” (“incurable Svagheder af alle Slags”), “mange Børn”, “Alderdom”, “Følgerne af forbryderske Handlinger, m.m.”.²⁰ Disse “de almindelige og altid stedfindende Aarsager til Fattigdom” kan suppleres med andre, der beskrives som “overordentlige Omstændigheder”: stigende husleje, stigende priser på “Livets første Nødvendigheder, Brød, Mælk” og arbejdsløshed (“standsede Næringsveie for den arbejdende Klasse, især Handelens Standsning”).²¹

Tilvandringen til København

Væsentlige forandringer i et samfunds strukturelle opbygning følges gerne af lige så væsentlige ændringer i befolkningsudviklingen, enten som ændringer i befolkningens størrelse eller som ændringer i dens sociale sammensætning og mobilitet, dens erhvervmæssige og geografiske spredning.²² Sidste halvdel af

Titelside på Henrich Callisens *Phyzisk Medizinske Betragtninger over Kiøbenhavn*. Bogen er en ren guldgrube af information om dagliglivet i København omkring 1800. Callisen (1740-1824) var fra 1791 til 1805 professor ved Kirurgisk Akademi, fra 1794 som generaldirektør for kirurgien, hvilken stilling han forblev i til sin død (KSA).

1700-tallet var for den danske samfundsøkonomi vedkommende præget af betydeligt bedre priser på landbrugets produkter²³ og en især i de sidste årtier udstrakt liberalisering af landbrugsproduktionen.²⁴ Karakteristisk for perioden ("Reformperioden", "Den florissante Tid") er en kraftig befolkningsvækst²⁵, idet der i sidste halvdel af 1700-tallet kan iagttages et markant knæk på befolkningskurven i opadgående retning – en lignende udvikling kan iagttages for andre vesteuropæiske lande.²⁶ Den danske befolkningsstørrelse (kongeriget) er således vurderet til i 1660 at have udgjort omkring 428.000, i 1770 810.000 og i 1801 935.000.²⁷

Liberaliseringen af landboforholdene og den stærke vækst i befolknings-tallet, der nu som også senere (efter år 1800) var et resultat af en betydelig større fertilitet i landdistrikterne end i byerne²⁸, måtte, da omtrent 80 pct. af befolkningen var beskæftiget ved landbruget, naturligt nok også få mærkbare følger for landets købstæder.²⁹ For den største af disse, København, betød

denne udvikling en voldsom vækst i befolkningstallet ved tilvandring samt en gradvis nedbrydning af de eksisterende erhvervsforhold, idet tyendeforholdene langsomt opløstes. Laugsforordningen af 21. marts 1800 er således et enkelt, men klart udtryk for denne udvikling.³⁰

Københavns befolkningstal er for året 1700 vurderet til omtrent 50.000, for 1711 til ikke over 50.000 – og som følge af pesten samme år til at være faldet til et sted imellem 28.000 og 30.000.³¹ I året 1728 skulle tallet være nået op på 54.500.³² Resten af århundredet stiger befolkningstallet fra 80.000 i 1769 til ca. 90.000 i 1787 og 101.975 i 1801.³³

Den høje dødelighed i København betød, at væksten i befolkningstallet altovervejende skyldtes tilvandringen fra det øvrige land. Efter 1787-folketællingen var der således i København forsvundet 42,5 pct. af de børn, der var født i de foregående ti år. Dødsfald var her hovedårsagen til den kraftige reduktion. Tallene for provinsen som helhed var kun 24 pct. Et tilsvarende forhold kunne konstateres ved folketællingen i 1769, idet kun 45 pct. af de 0 til 8-årige i København, der var født i perioden 1762 til 1769 var at finde ved tællingen. For Nordøstsjælland var tabsprocenten mellem 30 og 31, for Sydsjælland mellem 28 og 29, og for Midtsjælland kun mellem 26 og 27. Karakteristisk er det, at tabsprocenterne var betydeligt lavere uden for Sjælland. På Fyn var tallet således mellem 22 og 23, og i Nordjylland kun på ca. 14 pct.³⁴

Ved 1787-folketællingen kan det omvendt konstateres, at der i København var sket en betydeligt mindre tilbagegang i antallet af 10 til 19-årige i forhold til aldersgruppen 0 til 9-årige. Tallene for København dækker her over et stort tilskud fra provinsen, og karakteristisk er det endvidere, at der i denne aldersgruppe er forholdsvis mange piger – tjenestepiger fra landet.³⁵ Måske er det en del af forklaringen på det forhold, at af de understøttede ved Københavns Fattigvæsen var kvinderne i klart overtal i forhold til mændene. Af en opgørelse fra 1807 var således 48,3 pct. af de understøttede uden for fattigvæsenets stiftelser kvinder, hvorimod mændene udgjorde 12,2 pct. - resten, 39,5 pct., var børn. Mere markant var forholdet inden for fattigvæsenets stiftelser, idet af de forsørgede hér var hele 72,2 pct. kvinder, og kun 27,4 pct. Mænd.³⁶

Tydligere end for de 10 til 19-årige viser en stigning i antallet af personer mellem 20 og 29 år, at der er tale om en kraftig tilvandring – her især af unge mænd.³⁷ Af en opgørelse over vandring mellem sogne i 1789 og 1801 kan det konstateres, at i aldersmæssig henseende var de bortvandrede at finde blandt dem, der i 1787 var mellem 10 og 30 år, og for de tilvandrede dem, der i 1801 var mellem 20 og 40 år. Fælles for denne opgørelse er, at det især var blandt personer i 20'erne, at de store vandring kunne registreres, og at

det mobile element især fandtes blandt tjenestefolkene i landdistrikterne.³⁸ Som et karakteristisk træk ved vandringerne i 1700-tallet har man kunnet konstatere en nettoafvandring fra Jylland og en nettotilvandring til København, de øvrige købstæder og Sjælland.³⁹

Henrich Callisen, der var læge i København og tillige professor i kirurgi ved Københavns Universitet, generaldirektør ved det kirurgiske akademi mm., skrev således i 1809, at "i Kiøbenhavn er i de fleste Aaringer de Dødes Tal større end de Fødtes, sieldnere er det: at de Fødtes Tal overstiger de Dødes".⁴⁰ Han bemærkede tillige i 1807 med henblik på tilstrømningen af fremmede til byen, at "Kiøbenhavn [er] en Samlingsplads for mange deels indfødte, deels fremmede Mennesker. Neppe en tredje Deel af Stadens Beboere, med Undtagelse af Børn (...) bestaaer af indfødte Kiøbenhavnere. Den største Deel af Beboerne er fra de danske Provinser, fra Norge og Holsteen, de øvrige ere Fremmede, som Tilfældet eller et frit Valg har bestemt til at boesætte sig her i Staden".⁴¹ Denne iagttagelse stemmer godt overens med de forsørgedes fødested, som det kommer til udtryk i en opgørelse samme år. Af denne opgørelse, der dækker 8.978 personer, fremgår det, at kun 42,2 pct. var fra København, de resterende fra det øvrige land, hertugdømmerne, Norge, Sverige og Tyskland.⁴²

Mens befolkningstilvæksten i København indtil år 1800 næsten udelukkende kunne tilskrives tilvandringen fra landdistrikterne, så gjorde det samme sig kun delvist gældende efter århundredskiftet, idet der nu var et fødselsoverskud i byen.⁴³ I tiden fra 1801 til 1840 voksede befolkningen i landet som helhed fra ca. 929.000 til ca. 1.289.000 eller med ca. 39 pct. Tilsvarende voksede den københavnske befolkning fra ca. 101.000 i 1801 til ca. 121.000 i 1840 eller med omtrent 20 pct.⁴⁴ Tilvæksten, dels ved tilvandring og dels ved fødselsoverskud, var mindre end før århundredskiftet, og i sammenligning med de øvrige købstæder var den årlige tilvækstprocent lavere med henholdsvis 0,52 for København og 1,17 for de øvrige købstæder i perioden fra 1801 til 1834 – for landdistrikterne var den på 0,86 i samme periode. Fra 1834 og til 1840 er de tilsvarende gennemsnitlige årlige tilvækstprocenter 0,26 for København, 0,85 for købstæderne og 0,82 for landdistrikterne.⁴⁵

I forhold til de andre købstæder var Københavns befolkningstilvækst i perioden fra 1801 til 1840 altså noget lavere. I forhold til tallet for hele landet var den gennemsnitlige årlige tilvækstprocent for København også noget mindre. Den var for hele landet 0,86 i perioden fra 1801 til 1834, og 0,77 fra 1834 til 1840 imod Københavns på henholdsvis 0,52 og 0,26. I 1801 rummede København ca. 11 pct. af hele landets (kongerigets) befolkning – i 1840'erne var dette tal ca. 9,5 pct.⁴⁶ Men København opslugte dog stadig i tusindvis af tilvandrede provinsboere i perioden fra 1801 til 1840. Mel-

lem 1801 og 1840 kan befolkningstilvæksten ved tilvandring anslås til 8.315 – fødselsoverskuddet derimod til 11.529.⁴⁷

Fattigdommens omfang

Gennem hele 1700-tallet stiger andelen af fattige blandt den københavnske befolkning, og det især i århundredets sidste årtier. Fattigdommens vækst og omfang ved århundredets slutning oversteg såvel forholdsmæssigt som absolut fattigdommen ved århundredets begyndelse. For at illustrere størrelsesforholdet først og sidst i 1700-tallet, fremlægges i det følgende nogle talstørrelser over forsørgede ved det københavnske fattigvæsen i første halvdel af århundredet, hvilke igen sammenholdes med tal fra århundredets sidste halvdel samt med tal fra 1800-tallets første halvdel.

Efter den store ildebrand i København i 1728 sendtes som følge af, hvad der betegnes som "extraordinaire trykkende Omstændigheder", omtrent 500 fattige ud af København for at blive forsørgt i provinsen.⁴⁸ Tallet angives som ca. en tredjedel af byens fattige under fattigvæsenets forsørgelse.⁴⁹ Tallet udtrykker altså det aktuelle antal af fattige, der på opgørelsestidspunktet var under fattigvæsenets forsørgelse, hvorfor det totale antal af fattige, der i årets løb har været under midlertidig forsørgelse, må formodes at have været noget større.

For året 1758 angives antallet af forsørgede under det københavnske fattigvæsen ("Det Fattiges Væsen") til 2.450. Tallet dækker over 1.700 almisselemmer, 400 fattige børn, 170 hospitals- og 180 pesthuslemmer.⁵⁰ I 1774 er antallet væsentligt forøget, idet det totale antal personer under fattigvæsenets forsørgelse angives til i alt 8.807. I 1799 angives antallet af forsørgede til mellem 8.000 og 9.000, og såvel i 1800 som 1801 til omtrent 8.000. Tallene ovenfor såvel som de umiddelbart efterfølgende viser antallet af understøttede på opgørelsestidspunktet, og kan derfor ses som et udtryk for det løbende antal af fattige under fattigvæsenets forsørgelse, hvor tilgang i antallet af forsørgede i nogen grad og med nogen variation opvejedes af en tilsvarende afgang.⁵¹ I november 1807 angives det samlede antal personer, der da var under fattigvæsenets forsørgelse, til 9.028, altså tæt på 10 pct. af byens samlede befolkning.⁵² Dette tal skal imidlertid også ses i sammenhæng med det umiddelbart forudgående engelske bombardement af byen, hvorved et større antal af byens indbyggere måtte søge fattigvæsenets understøttelse.

At der generelt var tale om en betydelig vækst i antallet af forsørgede under Københavns Fattigvæsen, viser eksempelvis tal fra 1799. Således blev det anslået, at omtrent 7.400 var under det københavnske fattigvæsenes forsørgelse, og et mandtal over byens fattige, foretaget af byens rodemestre, viste et antal fattige på over 6.000.⁵³ I hvor høj grad der er tale om et sammenfald af

Fattigstiftelsen Vartov Hospital i Farvergade ved Vestervold omkring midten af 1700-tallet. Hospitalet var finansieret af private midler, men bestyret af Københavns Fattigvæsen, og fungerede i høj grad som alderdomshjem for "skikkelige fattige" – de såkaldte husarme. Vældedige personer kunne her "stifte" en seng, f.eks. for deres tro tjenestefolk eller andre, således at de var sikret forsørgelse i deres alderdom. Institutionen blev siden forhøjet med en etage (Maleri af Rach og Egeberg).

personer, kan ikke afgøres med sikkerhed. Derimod kan det med nogen sikkerhed fastslås, at af de forsørgede var omtrent 3.400 tilhørende civiletaten under forsørgelse "i Byen" (fra den fattiges bopæl) – altså ikke indskrevet i en af byens stiftelser. Dette tal var i 1807 forøget med over 2.000 til omtrent 5.500 personer.⁵⁴ Det totale antal fattige, forsørgt i byen, er i perioden fra 1799 til 1815 anslået til følgende: 1799: 4.078, 1800: 5.686, 1801: 6.010, 1807: 7.626, 1810: 5.491, og i 1815: 3.360.⁵⁵ Hertil må lægges det betydelige antal af fattige, der var under forsørgelse i byens stiftelser. For året 1800 kan det totale antal af fattige under forsørgelse ved Københavns Fattigvæsen anslås til omtrent 8.000, og i 1806 til 9.100.⁵⁶

For resten af perioden (1816-1840) findes der i Marcus Rubins Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik. Nr. 4 (1879) en optælling af personer under fattigvæsenets forsørgelse. Tabelværket dækker i sin helhed perioden 1816-1878.⁵⁷ Men som overalt, hvor det gælder præcise talstørrelser vedrørende fattigvæsenets forhold, så er der også nogen usikkerhed forbundet med brugen af Marcus Rubins optællinger. Således er der eksempelvis ikke fuldstændig overensstemmelse mellem de af fattigvæsenet offentliggjorte tal i Collegial=Tidende 1831, s. 631-632, og Markus Rubins tal for de relevante år.⁵⁸ De følgende tal

er derfor hentet fra de af fattigvæsenets administrerende direktion offentliggjorte lister over fattige under forsørgelse ved Københavns Fattigvæsen ved udgangen af årene 1824: 5.646, 1825: 5.869, 1826: 6.601, 1827: 7.171, 1828: 7.372.⁵⁹

Det skal understreges, at ovennævnte tal ikke medtager de personer, der løbende året igennem har modtaget understøttelse af Københavns Fattigvæsen – kun det antal, der modtog understøttelse på de respektive års sidste dag. Det virkelige antal af understøttede kan derfor være betydeligt større. Talopgørelserne hos Marcus Rubin er dog pålidelige i den forstand, at de giver et klart og sandsynligvis meget præcist udtryk for de konjunkturelle svingninger, som det københavnske fattigvæsen var underlagt med hensyn til antallet af forsørgede personer. Og endelig skal det tilføjes, at der for en stor del af de tal hos Markus Rubin, som det har været muligt at sammenholde med fattigvæsenets egne tal, ikke har været nævneværdige uoverensstemmelser eller kun betydningsløse afvigelser.

I ovenstående redegørelse for det numeriske omfang af de fattige, der søgte det københavnske fattigvæsens hjælp, er kun medtaget et spinkelt talmateriale. Hvad der her er fremlagt af tal, giver derfor kun et rids af fattigdommens omfang – eller rettere: den del af de fattige, der var i den situation, at de måtte søge det offentlige fattigvæsens hjælp. Det var først i 1881, at det københavnske fattigvæsen gennemførte en ordning, hvorved registreringen af alle, der søgte hjælp fra fattigvæsenet, blev effektiv gennem oprettelsen af en "Hovedregistrant".⁶⁰ Forinden da var registreringen af de under fattigvæsenet indskrevne fattige underlagt skiftende principper. Således forandredes registreringsmåden i 1833 til kun at registrere enkeltindivider – og ikke som før: hele familier. Søgte eksempelvis en forsørger fattigvæsenets hjælp, så blev kun den person, der modtog understøttelsen, registreret. Ligeledes blev fra 1833 den enkelte fattige kun registreret eller optalt en enkelt gang, uagtet at vedkommende måske gentagne gange i løbet af året havde henvendt sig til fattigvæsenet.⁶¹ Dette førte til en reduktion i antallet af registrerede fattige, der modtog midlertidig understøttelse, hvilket forhold Marcus Rubin i øvrigt lader uomtalt. Forskellen i antallet af personer, der registreredes efter den ændrede optællingsmåde, de "interimistisk" eller midlertidigt understøttede, var imidlertid kun en nominel forskel. De ændrede optællings- og registreringsprincipper fik naturligt nok ikke mærkbare økonomiske konsekvenser for det københavnske fattigvæsen. Underbalancen for 1833, som naturligvis var uafhængig af skiftende principper for registrering af byens fattige befolkning, var omtrent lige så stor som i 1832.⁶²

Den fattigdom, som Københavns Fattigvæsen kunne afhjælpe, afspejlede ikke fattigdommens reelle omfang i byen. Dels søgte Københavns Fattigvæ-

sen – især efter århundredskiftet 1799/1800 – på grund af en anstrengt økonomi at undgå eller ligefrem at unddrage sig forsørgelsen af et uvist stort antal fattige,⁶³ dels søgte de fattige selv at undgå det offentlige fattigvæsen.⁶⁴ I 1838 skriver M. L. Nathanson eksempelvis: “Jeg kjender Kjøbenhavns Forfatning vel saa nøie som nogen anden, og veed ogsaa meget vel, at der hersker langt mere Fattigdom og Tryk, end man skulde kunne slutte af det Antal, som staaer under Fattigvæsenets faste Nummer”.⁶⁵

Når omfanget af fattigdommen i København mellem 1770 og 1840 skal vurderes, så kan det altså med stor sikkerhed fastslås, at det dels er voksende, og dels, at det store antal personer, som forsørgedes af Københavns Fattigvæsen, til stadighed udgjorde imellem 5 og 10 pct. af byens befolkning.⁶⁶

Fattigdommens ansigt

Det er muligt i nogen udstrækning at kvantificere de fattige under Københavns Fattigvæsen i forskellige kvalitative kategorier såsom geografisk oprindelse (fødested), alder og køn. Det ville også være muligt at sætte navne på mange af de personer, der dels henvendte sig til det københavnske fattigvæsen om hjælp, og dels de mange, der fik en midlertidig understøttelse. Her er det imidlertid ikke den enkelte skæbne, der skal belyses, men derimod mængden af fattige, der som fælles skæbne havde at være underlagt fattigdommens og fattigvæsenets vilkår i København i perioden imellem 1770 og 1840.

De nedenfor følgende opgørelser vedrørende de fattiges fødested, alder og køn gælder hele eller enkelte udvalgte dele af byen, især i perioden mellem 1790 og 1825. Et af byens største sogne med hensyn til antal af fattige, Vor Frue Sogn, er analyseret for 1790'ernes vedkommende. Den øvrige del af byen er analyseret ved hjælp af et materiale, der dækker det meste af den undersøgte periode, såvel byen som helhed som de enkelte institutioner under Københavns Fattigvæsen. Det er overvejende sandsynligt, at tendensen i materialet kan gøre krav på en høj grad af repræsentativitet.

Generelt viser talmaterialet især hen til to forhold, der ved en umiddelbar betragtning kan virke overraskende. Af de forsørgede i København i almindelighed og i Frue Sogn i særdeleshed var mere end halvdelen født uden for København. Langt over halvdelen af de forsørgede var (midaldrende og ældre, men senere også yngre) kvinder, mens mændene (ligeledes især midaldrende og ældre, men senere også yngre) næppe talte meget mere end 15 pct., resten var børn (under 15 år).

Med det “Aabne Brev” af 26. januar 1798 “angaende hvorledes Fattigvæsenet i Kiøbenhavn for Fremtiden skal bestyres”⁶⁷ blev det bl.a. bestemt, at optage et mandtal over byens fattige befolkning.⁶⁸ Denne undersøgelses resultat blev, hvad angår de fattiges antal og tilstand, der ikke var indskrevet

ved en af fattigdirektionens stiftelser, offentliggjort i 1799.⁶⁹ Det billede, der kan tegnes af fattigdommens eller de fattiges alders- og kønsmæssige sammensætning for Vor Frue Sogn, viser sig i store træk også at have gyldighed for byen som helhed, idet ovennævnte undersøgelse ("Mandtaller") gjaldt for hele byen.

De 5.795 fattige, der blev registreret som "trængende", fordelte sig for de voksne fattiges vedkommende (personer over 15 år) med hensyn til alder og køn som følger. Der var i alt 2.981 kvinder. De udgjorde 74,8 pct. af de voksne fattige, forsørget uden for fattigdirektionens stiftelser. Til forskel fra tallene for Vor Frue Sogn kan det konstateres, at der nu (1798/99) er forholdsvis flere fattige under 50 år. Der var endvidere i alt 1.005 mænd. De udgjorde 25,2 pct. af de voksne fattige, forsørget uden for fattigdirektionens stiftelser. Børnene, piger og drenge under 15 år, fordelte sig efter køn som følger. Der var i alt 986 piger. De udgjorde 54,5 pct. af samtlige børn, forsørget uden for fattigdirektionens stiftelser. Der var i alt 823 drenge. De udgjorde 45,5 pct. af samtlige børn, forsørget uden for fattigdirektionens stiftelser.

Det totale antal "trængende" fordelte sig således på følgende måde: 2.981 kvinder, der udgjorde 51,4 pct. af de registrerede fattige, 1.005 mænd, der udgjorde 17,3 pct., og 1.809 børn af begge køn, der udgjorde 31,2 pct. af de i 1798/99 registrerede 5.795 fattige uden for fattigvæsenets stiftelser.⁷⁰

Da det med den nye ordning af Københavns Fattigvæsen 1799 var hensigten at samle forsørgelsen af såvel fattige, der hørte under civiletaten, som fattige, der hørte under de to militære etater, sø- og landetaten, så udskiltes de fattige i tre grupper for henholdsvis civiletaten, søetaten og landetaten. Langt over halvdelen, nemlig 3.378 eller 58,3 pct. (herunder også medregnet børn), tilhørte civiletaten, mens 2.417 eller 41,7 pct. tilhørte de to militære etater med henholdsvis 1.535 eller 26,5 pct. fra søetaten og 882 eller 15,2 pct. fra landetaten. Bemærkelsesværdig er også her den høje procentandel af kvinder fra de to militæretater: henholdsvis 1.073 eller 70,0 pct. fra søetaten og 524 eller 59,4 pct. fra landetaten.

For det samlede antal af understøttede under Københavns Fattigvæsen findes der en mere omfattende opgørelse fra november 1807, der udover at give oplysninger om de understøttedes antal, køn og fødested, også klassificerer disse efter hvilken etat de tilhørte, civil-, land- eller søetaten, samt konfessionelt tilhørsforhold.⁷¹

I alt registreredes 8.978 personer under forsørgelse. Heraf var 4.663 eller 51,9 pct. kvinder, 1.300 eller 14,5 pct. mænd og 3.015 eller 33,6 pct. børn af begge køn. Af disse 8.978 personer var kun 3.793 eller 42,2 pct. født i København og 1.947 eller 21,7 pct. på det øvrige Sjælland. De fordelte sig på følgende måde:

Fattige under Københavns Fattigvæsen, fordelt efter fødested. November 1807

	Antal	Pct. af samtlige fattige
København	3793	42,2 pct.
Øvrige Sjælland	1947	21,7 pct.
Fyn	296	3,9 pct.
Lolland og Langeland	95	1,1 pct.
Falster	32	0,4 pct.
Jylland	978	10,9 pct.
Hertugdømmerne	341	3,8 pct.
Norge	403	4,5 pct.
Sverige	507	5,7 pct.
Tyskland og øv. udland	586	6,3 pct.
I alt	8978	100,0 pct.

Af de understøttede tilhørte 6.496 eller 72,6 pct. civiletaten, 1.645 eller 18,3 pct. søetaten og 837 eller 9,3 pct. landetaten. Som et særligt karakteristisk træk ved fordelingen af de understøttede blev 1.352 eller 15,0 pct. forsørgt i fattigvæsenets stiftelser, mens de resterende 7.626 eller 85,0 pct. understøttedes i byen fra den fattiges egen bopæl ("Byforsørgelse").⁷²

De ovenfor beskrevne særlige karakteristika ved sammensætningen af de fattige, der modtog understøttelse af det københavnske fattigvæsen – flest kvinder blandt de understøttede, mere end halvdelen af alle understøttede født uden for København – genfindes i en oversigt over indskrevne almisselemmer ved Københavns Fattigvæsen den 15. februar 1819.⁷³ Optalt efter køn og fødested fordelte de sig således:

Almisselemmer indskrevet ved Københavns Fattigvæsen, fordelt efter fødested og køn. 15. februar 1819

	Kvinder	Mænd	I alt	Pct.
København	691	94	785	46,4 pct.
Provinsen	533	88	621	36,7 pct.
Hertugdømmerne	29	10	39	2,3 pct.
Norge	41	34	75	4,4 pct.
Sverige	80	34	114	6,7 pct.
Tyskland	14	38	52	3,1 pct.
Øvrige udland	2	4	6	0,4 pct.
I alt	1390	302	1682	100,0 pct.

Mændene udgjorde altså 302 eller 17,85 pct. af almisselemmerne, mens kvinderne talte 1.390 eller 82,15 pct. Af samtlige understøttede var 46,4 pct. født i København, mens 53,6 pct. var født uden for København, hvilket må antages at være et udtryk for den stadig store tilvandring til byen.⁷⁴

De ovenfor anførte tal over de fattige, der modtog understøttelse ved Københavns Fattigvæsen, viser især hen til tre forhold: dels, som allerede nævnt indledningsvis, en iøjnefaldende stor andel af voksne kvinder blandt de forsørgede, dels en ligeledes iøjnefaldende stor andel af fattige, født uden for København. Endelig tillader ovenstående talopgørelser en begrundet antagelse om en markant ændret aldersfordeling ikke alene blandt de fattige, der modtog understøttelse ved Københavns Fattigvæsen, men også blandt byens befolkning i almindelighed. Det store og tilsyneladende voksende antal af forsørgede børn begrundes nemlig antagelsen om en større andel af yngre kvinder og mænd blandt de understøttede, skønt fattigdommen især var et fænomen, der ramte midaldrende og ældre kvinder af enkestanden. Antagelsen bekræftes tillige som vist af den store tilvandring til København, der var særlig markant i 1790'erne, og som ligeledes anført udgjordes af yngre personer.

Det billede af fattigdommens sociale sammensætning, der tegner sig i den omhandlede periode, er altså en sammensætning, i hvilken kvindernes andel konstant er den absolut største, men vigende på grund af flere og flere børn blandt de understøttede – i 1840 udgjorde børnene over en fjerdedel af de under Københavns Fattigvæsen indskrevne fattige.⁷⁵ Omvendt er mændenes andel nogenlunde konstant. Den forholdsmæssige tilbagegang for den største gruppe af understøttede, kvinderne, ophæves dog af en generel vækst i antallet af fattige i København i den her omhandlede periode – en vækst af især yngre fattige, der falder sammen med den øgede tilvandring til byen.

Kategorier af fattige

De fysiske rammer, inden for hvilke en væsentlig del af de fattige under Københavns Fattigvæsen understøttedes fra, og disse rammers gradvist skiftende funktion i forhold til de understøttede kan bidrage til en dybere forståelse af fattigpolitikens karakter. For at skabe et klarere begreb om disse rammers omfang og funktion, skal her indledningsvis redegøres for hvilke kategorier af fattige, som understøttedes herfra.

Grundlæggende kan der skelnes imellem tre kategorier af fattige. Den første kategori udgjordes af de såkaldte lemmer, som bestod af personer, der på grund af alder eller svagelighed eller andre forhold ikke var i stand til gennem arbejde at forsørge sig selv og eventuel familie. Den anden kategori af fattige udgjordes af de såkaldte arbejdere, personer, der på grund af ydre omstæn-

Sjovere. Betegnelse for mænd fra byens proletariat, som levede fra hånden i munden. Allerede fra 1700-tallet af findes beretninger om, hvorledes disse sjovere drev den af på byens pladser og gadehjørner, hvor de dels tiggede og dels lod sig hyre til forskellige småopgaver af folk, der havde brug for en hånd. De fungerede f.eks. som dragere og flyttemænd. Det var svært at komme sjovernes tiggeri til livs, idet de altid kunne henvise til, at de ikke var løsgængere, men derimod blot stod og ventetede på en tjans. Angiveligt kunne byens borgere heller ikke undvære sjovernes arbejdskraft, hvorfor Fattigvæsenet og Magistraten ikke kunne stille noget op mod dem. Tegning af P. Klæstrup (Københavns Bymuseum).

digheder, f. eks. arbejdsløshed, eller andre personlige årsager ikke kunne få et arbejde og dermed en indtjening, og som derfor som løsgængere var henvist til at arbejde for eller understøttes af fattigvæsenet. Endelig var der som den sidste kategori børnene.⁷⁶

Denne almindeligt gældende og accepterede opdeling af de fattige i kategorier, der i øvrigt kan betragtes som gyldig for hele den her omhandlede periode, kan yderligere differentieres og præciseres, idet der eksempelvis for kategorien af lemmer kan skelnes imellem de uheldredeligt syge og de af alderdom svækkede og derfor fuldstændigt uarbejdsdygtige personer og heroverfor de delvist arbejdsføre fattige, der blev betragtet som en klasse af fattige, der befandt sig imellem førstnævnte klasse af lemmer og kategorien af arbejdere.⁷⁷

Kategorien af arbejdere blev på samme måde som kategorien af lemmer opdelt i forskellige klasser af fattige, der dog havde det tilfælles, at de besad den fulde evne til at arbejde. Der kunne således være tale om løsladte forbrydere eller kriminelle personer, der på grund af tidligere udøvelse af det kriminelle erhverv var afskåret fra almindeligt arbejde. Til den klasse af fattige henregnedes eksempelvis prostituerede. Ved siden af denne klasse af fattige befandt sig blandt andre den arbejdsløse håndværkssvend og tyendet og undertiden også den deklasserede borger og embedsmand, der på grund af uheldige omstændigheder, alderdom eller andre årsager ikke var i stand til ved

egen hjælp og midler at opretholde den blotte eksistens.⁷⁸

Endelig tæller den tredje og sidste kategori alle imellem 0 og det fyldte 15. år under fattigvæsenet indskrevne børn, børn fra fattigvæsenets skoler og andre af fattigvæsenets indretninger eller børn med en eller anden tilknytning til fattigvæsenet.

Denne korte, men ganske dækkende beskrivelse af de under fattigvæsenet understøttede kategorier af personer, afspejler naturligvis dels en mangfoldighed af individuelle skæbner, der ikke her i nærmere detalje kan redegøres for, og dels, hvilket er vigtigt i den videre sammenhæng, en kategorisering af de fattige, der tog hensyn til og var betinget af den enkeltes arbejdsevne.⁷⁹ Som det senere vil fremgå var netop den fattiges arbejdsevne og –vilje af stor betydning, dels ud fra et principielt krav om den fattiges forpligtelse over for det offentlige, dels ud fra en anskuelse af vigtigheden af at forberede den fattige til senere at kunne klare sig selv på et arbejdsmarked, der stillede stadig større krav til arbejdsdisciplin og arbejdsmoral samt til en række praktiske færdigheder. Sidstnævnte afspejledes især ved de ideer og foranstaltninger, der lå bag fattigvæsenets omsorg for og behandling af børnene – hvor brutal og grov den end kan have forekommet i den daglige gentagelse af en formningsproces, som vel kun de færreste har fundet mening i.⁸⁰

Med denne redegørelse for de forskellige kategorier af fattige under Københavns Fattigvæsen skulle det i det følgende give mening, når der tales om “lemmestiftelser” og “arbejdsanstalter” og andre af de indretninger under Københavns Fattigvæsen, der netop var karakteriseret ved de kategorier eller klasser af fattige, som understøttedes derfra.

Fattigvæsenets institutioner

Omkring 1770 rådede det københavnske fattigvæsen over en række større eller mindre stiftelser og indretninger til understøttelse af byens fattige befolkning. Af størst betydning var Almindelig Hospital i Amaliegade, der med en kombineret lemme- og sygeafdeling med plads til omkring 700 fattige og syge var byens største fattigstiftelse.⁸¹ Af stor betydning var også Vartov Hospital i Farvergade, der var en på private midler opretholdt lemmestiftelse for “værdige” fattige, især ældre borgere, med plads til ca. 370 personer, og som derfor kun i begrænset omfang var underlagt det københavnske fattigvæsenes skiftende direktioner.⁸² Den begrænsede adgang Københavns Fattigvæsen havde til at disponere over denne stiftelse, var en følge af stiftelsens delvise økonomiske uafhængighed i forhold til det offentlige fattigvæsen. Adgang til at belægge stiftelsens pladser var således forbeholdt de familier eller enkeltpersoner, der for 600-700 rigsdaler sikrede sig en plads på stiftelsen. I 1784 var 200 pladser på denne måde besat, mens de resterende 176 pladser kunne

Lemmer i Holmens Arbejdshus. Tegning fra 1881 af Alfred Schmidt (Illustreret Tidende 24.4.1881).

belægges af Københavns Fattigvæsen.⁸³

St. Hans Hospital og Claudi Rossets Stiftelse, begge siden 1769 beliggende uden for byen på den gamle Ladegaard ved St. Jørgens Sø, var en stiftelse for såvel sindslidende som uhelbredeligt syge personer, f. eks. kræftsyge, samt "venerisk smittede" (syfilitikere). På denne stiftelse forsørgedes eller kunne forsørges omtrent 370 fattige og hjælpeløse personer, 183 kvinder og 79 mænd samt 44 venerisk smittede af begge køn, 30 kvinder og 14 mænd.⁸⁴ Endelig var også Abel Cathrines Hospital, der med sine 21 lemmepladser var en af de mindre stiftelser, underlagt det københavnske fattigvæsen.

Foruden hospitalerne/lemmestiftelserne var der endvidere forskellige disciplinære indretninger, først og fremmest Møens Tugthus, der sammen med Børne- og Rasphuset på Christianshavn er bedre kendt som Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset og som alt i alt kunne rumme over 500 personer. Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset, hvilket var det officielle navn efter 15. januar 1790, blev dog skilt ud fra det københavnske fattigvæsen i 1781, da alle fattigvæsenets stiftelser blev underlagt Københavns Magistrat ved dennes overtagelse af Københavns Fattigvæsen ("Den almindelige Pleie=Anstalt") fra Plejdirektionen 1771.⁸⁵ Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset vedblev dog under den nye direktion ligesom også Vaisenhuset (herom senere) at stå i tæt forbindelse med Københavns Fattigvæsen.⁸⁶ Endelig var også som en mildere

form for disciplineringsanstalter fattig- og friskolerne i byens sogne samt fra 1771 Opfostringshuset på Christianshavn (oprettet 1753 under en særlig direktion. Fra 1775 beliggende i Store Kongensgade) under det københavnske fattigvæsen, hvor der ved denne periodes begyndelse i førstnævnte skønsmæssigt undervistes imellem 350 og 400 børn og i sidstnævnte maksimalt 200 børn.⁸⁷

For ovenstående indretninger, der ved periodens begyndelse var de absolut væsentligste under det københavnske fattigvæsen, kan især to træk fremhæves som karakteristiske for tidens institutionelle fattigforsørgelse. Dels var det et for forsørgelsen karakteristisk træk i samtlige stiftelser og indretninger under fattigvæsenet, at den blev forbundet med et principielt krav om en større eller mindre arbejdspræstation som modydelse. Således blev eksempelvis også syfilitikerne på St. Hans Hospital stillet over for et krav om at betale for hospitalsopholdet gennem arbejde, hvis vedkommende ikke var i stand til at erlægge rede penge. Arbejdet skulle udføres i Børnehuset.⁸⁸ Dels undergik næsten alle stiftelser og indretninger under fattigvæsenet en væsentlig forandring, idet der ved til- og/eller ombygning skabtes plads for betydeligt flere plejelemmet, syge personer og børn. Eksempelvis forøgedes antallet af sygepladser på Almindelig Hospital fra 200 til 300 i de første år efter århundredskiftet, og med St. Hans Hospitals udflytning til Bistrupgaard ved Roskilde i 1816 med endnu 100 til 400.⁸⁹ Ved udgangen af 1826 var der således indlagt 930 lemmer og fritliggende (ikke-betalende) syge i Almindelig Hospital, og i februar 1840 var antallet 1.054.⁹⁰

Det større antal lemmer, som dér blev indskrevet, var ikke alene fremkommet ved udvidelse af de fysiske rammer, men var også et resultat af en mere intensiv brug af de allerede eksisterende lokaler. Således tog direktionen også den allerøverste etage (loftet) på Almindelig Hospital i brug i 1827, og i årene derefter blev stadig flere af de "rørigste" lemmer placeret i "overcomplete" senge på loftskamrene.⁹¹ En tilsvarende løsning fandt anvendelse på Vartov Hospital, en intensiveret udnyttelse af allerede eksisterende lokaleplads, og ved udgangen af 1830 forsørgedes over 400 lemmer i stiftelsen.⁹² Også St. Hans Hospital udvidedes betragteligt. Således blev pladserne for de veneriske syge udvidet efter århundredskiftet ved tilbygning og forandring af de eksisterende bygninger fra 44 til 150, og i 1816 flyttedes St. Hans Hospital som nævnt til de da nyopførte bygninger ved Bistrupgaard uden for Roskilde.⁹³

Men allerede i 1780'ernes sidste halvdel og i 1790'ernes første halvdel medførte oprettelsen af arbejdshuse i syv af byens otte sogne en kraftig forøgelse af fattigvæsenets muligheder for dels at huse og dels at beskæftige de fattige under mere kontrollerede forhold. Som den første fik Vor Frue Sogns

plejekommission i 1786 oprettet et arbejdshus i lejede lokaler (eget hus i 1787).⁹⁴ Helliggeistes og Nicolai sognes plejekommissioner fulgte i 1789 med hver et arbejdshus (eget hus i 1791 og 1793), Trinitatis og Frelserens sogne i henholdsvis 1790 (eget hus i 1792) og 1791 (i eget hus), og endelig Holmens og Garnisons sognes plejekommissioner i 1792 (eget hus i 1793 og 1800). Petri sogns plejekommission undlod fuldstændigt at benytte arbejdshus ("Arbejdsanstalt uden Huus!") ved denne plejekommissions arbejdsanstalt (= arbejdsforanstaltning).⁹⁵

Oprettelsen af arbejdshusene var udtryk for et brud med den hidtidige måde at organisere de fattiges arbejde på. Hidtil havde den almindelige forretningsgang med arbejdet været, at den fattige blev pålagt et arbejde – eksempelvis at skulle spinde garn af et vist kvantum bomuld, udleveret til den fattige af Københavns Fattigvæsen. Garnet skulle den fattige spinde på sin egen bopæl. Den daværende fattigdirektion (Københavns Magistrat) anså dog efterhånden denne praksis for uhensigtsmæssig. Dels var den lokale plejekommission ikke i stand til at forhindre en tilsyneladende omfattende svindel, der fra de understøttedes side blev bedrevet over for fattigvæsenet ved at ombytte de modtagne varer med varer af en ringere kvalitet, og dels kunne plejekommissionen ikke sikre sig imod, at de fattige med varerne drev en slags forlagsvirksomhed – altså lod andre forfærdige arbejdet mod betaling, for selv at fortsætte et ulovligt tiggeri.⁹⁶

Heri lå de direkte årsager til oprettelsen af arbejdshusene i byens sogne: ønsket om en bedre økonomi og en større kontrol med de understøttede. Indirekte ville Københavns Fattigvæsen derved tillige bidrage til, som det udtrykkes: "Industriens [i betydningen håndarbejdets = håndværkets] Forfremmelse, til den fattige Almues Virksomhed og til Betleriets Afskaffelse".⁹⁷ Derudover var det også af betydning, at den fattiges egen bopæl i almindelighed blev anset for uegnet til det arbejde, som den fattige var pålagt af den lokale plejekommission.⁹⁸

I den første årsberetning ["Efterretning"] for Vor Frue Sogns Arbejdshus angives især to årsager til åbningen af arbejdsanstalten: mangel på rede ["bare"] penge til almisser og ønsket om at skabe "myndige" mennesker i betydningen "hæderlige" og "arbejdsomme" mennesker, der ikke fører et "omvankende Tryglerlevnet". Bestræbelsen herpå søgtes bl.a. understøttet og begrundet med et bibelcitat: "Da vi vare hos eder, gave vi eder denne Forskrift, at dersom nogen ikke vil arbejde skal han heller ikke æde" (Paulus' 2. brev til Thessalonikerne 3,10).⁹⁹ Det er ikke vanskeligt i kilderne at finde moralsk begrundede fordømmelser af de fattige og det liv, de levede. Bibelcitater er derimod sjældent forekommende. Det nævnte citat er således det eneste eksempel, der er fundet under arbejdet med denne fremstilling.

Arbejdshusene var altså tænkt som en foranstaltning, hvor der kunne udøves en større kontrol med de fattige, skønt der endnu ikke var nogen pligt for den enkelte til at udføre det pålagte arbejde i et arbejdshus. Arbejdshusene skiftede imidlertid snart karakter til i højere grad at blive en samling lemlestiftelser ("Pleiehuse").¹⁰⁰ Arbejdshusenes oprindelige funktion blev dog opretholdt, men ved den her omhandlede periodes udgang havde de oprindelige arbejdshuse fuldstændigt ændret karakter og anvendtes nu som plejehuse for de lemmer, der stadig besad nogen arbejdsevne ("Den anden Klasse af Lemmer eller de ikkun tildeels arbejdsføre"). Frue, Trinitatis og Nicolai sognes arbejdshuse var da blevet plejehuse for kvinder af ovennævnte kategori, og Holmens sogns arbejdshus blevet plejehus for mænd, mens Frelserens sogns arbejdshus var blevet plejehus for såvel kvinder som mænd.¹⁰¹

Men i 1822 blev en ny og blivende (indtil 1908) arbejdsindretning taget i brug, Ladegaarden ved Skt. Jørgens Sø uden for byen. Bag åbningen af denne arbejdsindretning lå dels et almindeligt ønske om at udvide fattigvæsenets arbejdsanstalter og dels et særlig akut behov for at understøtte et stigende antal arbejdsløse. Med henblik herpå var en særlig kommission blevet nedsat den 9. januar 1822, hvis medlemmer var etatsråd og kancellideputeret Berthelsen, etatsråd og finansdeputeret Collin, justitsråd Peterson, major Mangor, agent Weybel, kancelliråd Stilling samt bogholder ved Københavns Fattigvæsen Henning August, alle personer med tilknytning til det københavnske fattigvæsen. Efter kommissionens forslag åbnedes Ladegaarden allerede den 1. oktober samme år for byens fattige af begge køn¹⁰². Ladegaarden havde i de første år karakter af at være et "Forsøg", og stod som sådan formelt ikke under Københavns Fattigvæsens administrerende Direktions myndighed, men derimod under den den 9. januar 1822 nedsatte kommission.¹⁰³ Først så sent som den 1. november 1833 henlagdes Ladegaarden officielt under Den administrerende Direktion for Københavns Fattigvæsen.¹⁰⁴

Ladegaarden organiseredes som en større fabriksindretning, hvor et betydeligt antal fattige, mellem 250 og 500, var samlet på et bestemt og nøje afgrænset og indhegnet område, og hvor de principielt lønnedes af den lokale direktør/fattigvæsenet, der samtidig ledte og fordelte arbejdet og almindeligvis stillede kapital (lokaler, redskaber og materialer) til rådighed. Gennem denne koncentration af arbejdskraften skabtes der betingelser for en strammere disciplin, en mere ensartet produktion og en udpræget arbejdsdeling eller specialisering, der igen skabte muligheder for en større produktivitet. Den stramme organisering af anstalten kommer blandt andet til udtryk i de forskellige instrukser for alle grader af overordnet personale¹⁰⁵, og noget lignende kan siges ud fra blandt andet reglementerne for de forskellige klasser af arbejdere om disciplineringen på stedet.¹⁰⁶

Allerede fra starten af Ladegaardens virksomhed beskæftigedes arbejderne med vidt forskellige slags arbejder. Der var således oprettet et uldmanufaktur, et linnedmanufaktur, et farveri, et rebslageri, et lysestøberi, en særlig indretning til at behandle hørstrå og en håndværksafdeling. Arbejderne kunne også beskæftiges ved den såkaldte avling, dyrkningen af Ladegaardens jorder – 12 tønder land.¹⁰⁷ Arbejdet på Ladegaarden udvikledes med tiden hen imod produktion af en lang række varer, der fra et i 1829 oprettet udsalg solgtes til byen.¹⁰⁸ Fra uld- og linnedmanufakturerne, der var to af de væsentligste eller mest betydningsfulde indretninger, fremstilledes eksempelvis multum, tæpper, værgarn, olmerdug, lærreder, diverse "simple klæder", og enkelte af væverne fremstillede også gulvtæpper. Endvidere var også kattuntrykkeriet en væsentlig indretning, hvor det særlige, men ikke ualmindelige, forhold bestod, at inspektøren på Ladegaarden samtidig var dette trykkeris ejer.¹⁰⁹

Fra den egentlige håndværksafdeling sattes de understøttede håndværkere især til arbejder, der fandt anvendelse på selve Ladegaarden eller i andre af fattigvæsenets stiftelser – men også hos private og statslige aftagere. Det kunne eksempelvis dreje sig om bygningsarbejde, smedearbejde, skomagerarbejde, rebslagerarbejde og snedkerarbejde. Endelig var også fra 1831 et større antal arbejdere beskæftiget med stenslagning.¹¹⁰

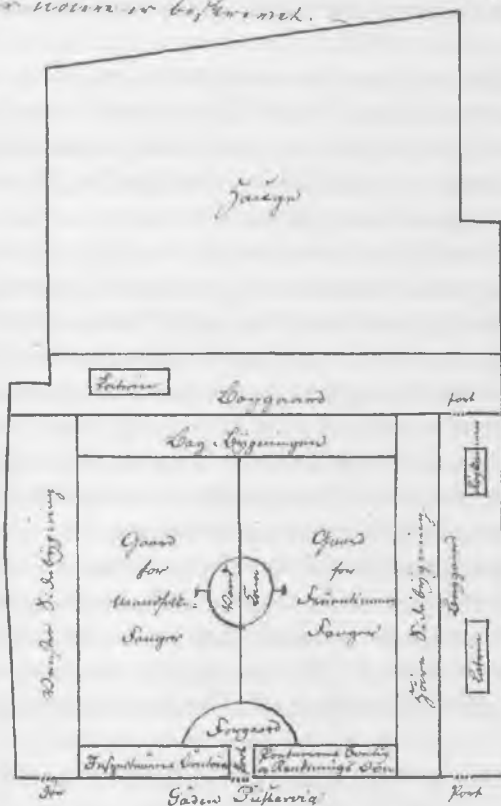
Også på Ladegaarden inddeltes arbejderne efter en personlig vurdering af den enkeltes arbejdsduelighed. 1. afdeling bestod således af de mest arbejdsføre fattige, mens 2. afdeling var forbeholdt dels de noget mindre arbejdsduelige og kvalificerede fattige, dels de mindre disciplinerede eller som det anføres, de "dovne". Inddelingen af arbejderne i to afdelinger betingede samtidig de bedre forhold med hensyn til arbejdstid, indtjening og forplejning, som arbejderne i 1. afdeling nød i forhold til arbejderne i 2. afdeling.¹¹¹ Blandt arbejderne i 2. afdeling var også fattige, der ved alder og den med denne naturlige svækkelse egentlig tilhørte kategorien af lemmer, og som derfor ufrivilligt kom i selskab med en mindre agtet del af den københavnske befolkning.¹¹² Som også de andre indretninger under Københavns Fattigvæsen ændrede Ladegaarden karakter fra at være en arbejdsanstalt til også at være en lemmestiftelse tillige med en "Politieanstalt".¹¹³

På grund af manglende plads i byens øvrige stiftelser blev også de egentlige lemmer samt løsladte forbrydere og løsgængere indsat på Ladegaarden, for her at sættes til det arbejde, indretningen var bestemt til.¹¹⁴ Den oprindelige inddeling af arbejderne på anstalten i to afdelinger, hvor 1. afdelings arbejdere begunstigedes i forhold til arbejderne i 2. afdeling, medførte da en opdeling af arbejderne, hvorefter de unge eller yngre løsladte og arbejdsføre forbrydere samledes i 1. afdeling, hvor de, som det udtrykkes, "have det efter Omstændighederne ret godt og kunne have Overarbejde", mens de "værdige"

112.

Her findes en plan af den indre, danske
 Grundtælling i Pustervig, og saa paa denne
 Maade at se paa om tvangsarbejds Localer, som
 de fleste vider er bekvemmeligheder.

Grundplan af Fattigvæsenets tvangsarbejdsbus i Pustervig, tegnet af bogholder i Fattigvæsenet Henning August (FV 128b, KSA).

fattige – altså især de ældre lemmer – placeredes i den mindre attraktive 2. afdeling¹¹⁵. I 1830 bestod to tredjedele af Ladegaardens arbejdere således af tidligere “straffede og mistænkelige Personer”.¹¹⁶ Som en 3. afdeling oprettedes i 1833 en tvangsarbejdsanstalt samme sted, som erstatning for den i september 1807 nedbrændte tvangsarbejdsanstalt i Pustervig, hvorom en kommission i 1816, bestående af Ove Malling, Anders Sandøe Ørsted, Jonas Collin samt Christian Siegfried Mangor, var blevet nedsat.¹¹⁷

Tvangsarbejdshuset i Pustervig var “et Corrections Sted, hvori Fattigvæsenets Bestyrelse kunde tilkende Fattige en med Hustugten overensstemmen-

de Straf, formedelst udviist vanartig eller slet Opførsel, til hvilken Classe af Forseelser og blev henregnet Betleri".¹¹⁸ Før Tvangsarbejdshusets oprettelse i 1800 dømtes de "dovne" fattige til anbringelse i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset, og efter Tvangsarbejdshusets ødelæggelse i 1807 under det engelske bombardement af byen, blev det i 1808 bestemt, at Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset atter skulle benyttes til de fattige, der hidtil var blevet dømt til anbringelse i tvangsarbejdshuset – nu udelukkende personer dømt for betleri.¹¹⁹

Oprettelsen af tvangsarbejdshuset i Pustervig, der kunne rumme mellem 150 og 200 fanger, var et udtryk for fattigdirektionens ønske om at løse de store problemer, der var forbundet med at vænne de fattige under fattigvæsenet til at præstere en vedvarende og disciplineret arbejdsindsats. Eksempelvis siges det i 1801, at "ved ingen af Fattigvæsenets Dele have vi havt saa mange Ulemper og Vanheld at overvinde, som ved Arbejdsvæsenet (...) næsten alle de, der ønskede og trængte til Direktionens Hjælp, søgte tillige snedigen at unddrage sig fra dens Fordring om bestemt og stadig Virksomhed".¹²⁰ Her som overalt i de indretninger, der var underlagt det københavnske fattigvæsen, gjaldt det, at det opdragende, regulerende og tugtende element i omgangen med og forsørgelsen eller understøttelsen af de fattige, børn såvel som voksne, var stærkt fremherskende. Udvidelsen af fattigvæsenets fysiske rammer medførte en tilsigtet generel forøgelse af antallet af anstaltsforsørgede eller –understøttede personer under Københavns Fattigvæsen.

Med hensyn til de københavnske fri- og fattigskoler kan den voksende betydning, der tillagdes den praktiske opdragelse til en fremtidig næringsvej, iagttages. Denne udvikling, der er karakteristisk for de sidste tre årtier af 1700-tallet, især fra sidste halvdel af 1780'erne, afspejles dels i lovgivningen og dels i den praktiske udførelse heraf gennem opførelsen af fattigskoler i byens sogne.

I forordningen af 16. november 1771 "angaende En Almindelig Pleye=Anstalts Indretning udi Kiøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige" fremhæves således det dobbelte formål med de "Fattige Børns Opdragelse", hvorved ikke alene børnenes "Siæles Evner vel maatte dyrkes og udvikles" gennem den boglige opdragelse, men også "deres Legemer gjøres sunde og stærke", således at børnene kunne "beredes til deres Handtering og Bestemmelse i Fremtiden".¹²¹ Nogen særlig indsats over for skolevæsenet fra plejedirektionens side kan der dog endnu ikke spores. Fattigvæsenets fire friskoler foresloges endog nedlagt på grund af de store omkostninger, der var forbundet med deres drift.¹²² Men efter en vurdering af det tilsyneladende voksende behov for friskolerne – de eksisterende fattigskoler under Det Fatti-

ges Væsen var fuldt belagt, og undervisningen i friskolerne var som også i fattigskolerne, men i modsætning til kirkeskolerne, ikke alene koncentreret om de boglige færdigheder såsom skrivning, regning og religion, men, og det var væsentligt, også om "nyttig Haandgjerning" – så afstod man fra at omsætte denne tanke i handling.¹²³

Friskolerne vedblev at bestå ved siden af fattigskolerne, og vigtigheden af deres fortsatte eksistens og i det hele taget børnenes opdragelse blev understreget ved antagelsen om en tæt forbindelse imellem fattigdom og en mangelfuld opdragelse af den opvoksede ungdom: "Hvis der ikke for Ungdommens Opdragelse saaledes bliver sørget, at de fra de yngre Aar af blive vandte til Arbeidsomhed, Flittighed, gode Sæder og Religion, vil alle Ting komme i den Uorden, ja Fattigdom og Usselhed med Folkemængden saaledes tiltage, at det vil blive en absolute Umulighed at underholde de Fattiges Antal; thi duelige, virksomme, nøisomme, sædelige og christelige Undersaatter ere en Stats virkelige Styrke, men de imodsatte ere den til Byrde og Svækkelse".¹²⁴

I forordningen af 9. marts 1792 "om Fattig=Væsenets Indretning og Bestyrelse i Kiøbenhavn" fremhæves vigtigheden af sidstnævnte aspekt ved børnenes opdragelse i endnu højere grad med kravet om en tættere forbindelse mellem fattigskolerne og de lokale arbejdshuse, hvorved "en (...) til Børnenes Opdragelse i Kundskaber og Arbeide sigtende Skole" skulle etableres. Forbindelsen mellem børnenes opdragelse "i Kundskab" og "Arbeide" blev således fremhævet med større fasthed i formuleringen, idet det blev bestemt, "at de saa kaldte Friskoler med Tiden skulle indgaae, og, i deres Sted, i ethvert Sogn med Arbeids=Anstalten forenes med en saadan Skole, hvori alle de Børn, af begge Kjøen, som enten nyde Undervisning alene, eller Almisse tillige, skulle holdes til Arbeide".¹²⁵

Med det "Aabne Brev" af 26. januar 1798, "angaende hvorledes Fattigvæsenet i Kiøbenhavn for Fremtiden skal bestyres", foresloges en udvidelse af de således samlede skoler og arbejdsanstalter,¹²⁶ og også i den betænkning, der blev et resultat af det "Aabne Brev", "Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning", vurderes fattig- og friskolernes betydning for det samlede fattigvæsens virksomhed at være vigtig: "Alt frit Skolevæsen for Fattige anses som en væsentlig Deel af Fattigvæsenet".¹²⁷ En særlig skolekommission foresloges og blev oprettet som én ved siden af fire andre kommissioner, kommissionen for forsørgelsen, kommissionen for arbejdsvæsenet, kommissionen for skolevæsenet, kommissionen for sygeplejen og kommissionen for fattigvæsenets politi.¹²⁸ Også her skelnedes der imellem skolens dobbelte funktion, at bibringe børnene såvel boglige som praktisk anvendelige færdigheder, og som nogle af "de almindelige

Det kgl. Opfostringshus på Christianshavn blev opført i årene omkring 1754-55 af Johan Christian Conradi. I 1775 blev Opfostringshuset imidlertid flyttet til Store Kongensgade, hvorefter huset fungerede som søkvæsthus, dvs. som lemmestiftelse og sygehus for sømilitærets folk. I dag huser bygningen Orlogsmuseet (gengivet efter Pontoppidans danske Atlas).

Grundsætninger”, hvorpå skolegangen skulle hvile, fremførtes, “at det som der læres, kan være nyttigt: at Haandarbeide bliver deraf en ligesaa væsentlig Deel, som Læsning”.¹²⁹

Den voksende betydning, der tillagdes skolevæsenet, fremgår af den endelige plan for det københavnske fattigvæsen, “Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kjøbenhavn og dens Forstæder” af 1. juli 1799, hvor et særligt kapitel, kapitel VI, bestående af 24 paragraffer, i hovedtræk gennemgår fattigskolernes funktion, undervisning og forbindelse med det øvrige fattigvæsen.¹³⁰ Heri angives “Skolegangens Øiemed” blandt andet at være den, “at Børnene, ved deres Siels og Legems Kræfters rigtige Udvikling og Anvendelse, kunne dannes til oplyste, gode og arbejdsomme Mennesker og Borgere (...) og: at de undervises og øves i saadant Arbeide, hvorved de i Fremtiden, enten, i Mangel af andet Næringsarbeide, kunne fortiene deres Underholdning, eller nyttigen beskieftige sig i ledige Timer”.¹³¹

Som det første af de i de københavnske sogne oprettede arbejdshuse blev Vor Frue Sogns Arbeidshus, åbnet i december 1786 på Nørre Voldgade ved Lars Leisstræde, i efteråret 1787 forenet med friskolen, der indtil da hav-

de haft til huse i Store Kongensgade på hjørnet af Hoppenslængde.¹³² Som ovenfor beskrevet, så fik også de øvrige seks sogne kort tid efter hvert et arbejds-hus, og inden århundredskiftet var også disse arbejds-huse forenet med sognenes fattig- og friskoler.¹³³ I det sidste sogn, Petri sogn, fulgte den lokale plejekommission en anden og i forhold til de øvrige sognes plejekommissioner mere selvstændig forsørgelsespolitik, idet der i dette sogn ikke oprettedes et arbejds-hus.¹³⁴ En arbejdsanstalt (= arbejdsforanstaltning) havde sognet dog, og som det fremgår af regnskaberne for dette sogn i 1794 også en skole for fattige børn.¹³⁵

Behovet for friskoler (og arbejds-huse) var tilsyneladende voksende. I Vor Frue Sogns Arbejds-hus' regnskab for 1786/87 anførtes således, at antallet af børn under forsørgelse "i de sidste Aar er taget til, i overstigende Forhold imod dem som afgaae".¹³⁶ Men selv om der således lokalt og i byen som helhed har kunnet mærkes ikke alene et større behov for friskoler, men også en større opmærksomhed omkring denne side af fattigforsørgelsen, så er det dermed ikke sikkert, at behovet for skolegang er blevet opfyldt. Fattigvæsenets skoler søgtes således i 1799 af omtrent 400 børn, hvorimod der blev registreret et behov for undervisning af et antal børn på mellem 1.400 og 1.600.¹³⁷

Især efter århundredskiftet kan der derfor iagttages en forøget indsats fra fattigdirektionens side over for denne del af fattigvæsenets forretninger. Der fandt således en udvidelse sted af skolerne i Vor Frue, Nicolai, Trinitatis, Garnisons og Frelserens arbejds-huse, og to nye skoler oprettedes, Bredgadens Pigeskole og Bredgadens Drengeskole.¹³⁸ I 1801 sluttede Københavns Fattigvæsen en overenskomst med Direktionen for Garnisonsskolevæsenet, hvorved fattigvæsenet overtog den militære skole i Bredgade. Der oprettedes endvidere en forberedelsesskole i Adelgade for skolen i Bredgade, og på Almindelig Hospital oprettedes en skole for syge og vanføre børn.¹³⁹ I Tugt- Rasp- og Forbedringshuset fandtes også en fattigskole, der dog i modsætning til ovenstående var af ældre dato.¹⁴⁰ Københavns fattigvæsen tog endelig i 1834 en på Ladegaarden oprettet tvangsskole i brug, hvis funktion som en korrektionsanstalt for forsømmelige børn afløste en med tilsvarende sigte fungerende anstalt i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset.¹⁴¹ Resultatet var en markant vækst i antallet af børn, der optoges i fattigvæsenets skoler. I 1815 var antallet af børn, som fattigvæsenet gav fri skolegang, således vokset til 1.031.¹⁴² Opfostringshuset såvel som Vaisenhuset indtog en særlig stilling henholdsvis under og over for det københavnske fattigvæsen. Begge var de beregnet til 200 børns skoleopdragelse, Opfostringshuset 200 drengebørn og Vaisenhuset 100 pigebørn og 100 drengebørn. Men mens Opfostringshuset fra den 16. november 1771 var underlagt fattigvæsenets direktion, så havde Vaisenhuset sin egen direktion, der dog stod i forbindelse med det københavnske

fattigvæsens direktion i de spørgsmål, der måtte opstå i sammenhæng med det fælles formål: "at forsørge og opdrage fattige Børn".¹⁴³ Ifølge Opfostringshusets fundats af 29. juni 1753 var det ikke alene københavnske børn, som kunne optages (§§ II og III), men børn fra hele landet. Det var således muligt at købe sig en plads i Opfostringshuset imod betaling af 300 rigsdaler, hvorfor Opfostringshuset mere havde karakter af at være en på private midler opretholdt stiftelse.¹⁴⁴ Undervisningen af børnene i Opfostringshuset har antageligvis været præget af et større ambitionsniveau, idet der udover de almindelige skolefag også undervistes med henblik på anbringelse af børnene inden for handel og søfart.¹⁴⁵

Med planen for Københavns Fattigvæsen af 1. juli 1799 ændrede Opfostringshuset imidlertid karakter, idet det fra da af især blev at betragte som en "Belønningsskole" for de børn (drengene) i fattigvæsenets skoler, der i særdeleshed havde udmærket sig "ved Kundskab og Haandarbeide, samt ved Reenlighed og Sædelighed".¹⁴⁶ Men også under denne ændrede organisation og funktion var Opfostringshusets undervisning lagt an på at tilfredsstille betydeligt større krav end de, der fordredes af de almindelige fattig- og fri-skoler. Således indgik fag som "Mathematik", "Mekanik", "Navigation" og "Tegning" i undervisningsplanen, der i modsætning til de øvrige fattigskoler lagde mindre vægt på den praktisk-økonomiske side af børnenes opdragelse (arbejdet) og omvendt fremhævede betydningen af at bibringe dem mere rafinerede (herunder også praktisk anvendelige) kundskaber.

Det hedder således, at "endskiønt Hovedøiemedet for Drengenes Haandarbeide i Stiftelsen er: at de lære, og ikke, at de erhverve, bør dog, saameget mueligt, ogsaa tages Hensyn til Erhverv". Arbejdets funktion som delvis godtgørelse for den modtagne understøttelse fremhæves altså stadig, men vægtes mindre væsentlig i forhold til de kundskaber, "som disse Drenges fortrinlige Egenskaber og den udmærkede Flid, som banede dem Veien til Stiftelsen, gjøre for dem anvendelige, og som kunne danne dem til en udmærket Klasse af Lærlinger for Fabriker, Haandværker, Søevæsenet eller andre Næringer og Forretninger".¹⁴⁷

Opfostringshuset, der i sin oprindelige fundatmæssige udformning kunne betragtes som et udslag af en særlig statslig økonomisk politik med et bredere og mere vidtskuende nationalt perspektiv ("merkantilismen"), endte således med at blive en integreret del af det københavnske fattigvæsens opdragelsesanstalter – og i modsætning til fundatsens bestemmelser forbeholdt københavnske drengbørn.¹⁴⁸ Denne tilstand for Opfostringshuset vedblev i over 70 år.¹⁴⁹

På flere punkter opfyldte Opfostringshuset såvel som det københavnske fattigvæsens øvrige skoler ikke de foreskrevne retningslinjer for skoledrif-

ten.¹⁵⁰ Selv om Opfostringshusets ledelse var overdraget så solide personer som Ove Malling, Johan Hendric Bäreus, Johan Lønborg Paludan og Viktor Kristian Hjort, så medførte de begrænsede økonomiske ressourcer en indskrænkning i antallet af drenge i stiftelsen, således at det fundatsmæssigt bestemte antal på 200 aldrig blev opnået.¹⁵¹ I forhold til situationen før århundredskiftet ses antallet af børn, der søgte fattigvæsenets skoler, således at være vokset betydeligt, og også her ses en overvægt af piger, der dog er mindre markant end forskellen mellem kønnene for fattige indskrevet under fattigvæsenet som helhed.

Da kommissionen for borger- og almueskolevæsenet i København udnævntes den 7. juli 1809, var halvdelen af dens medlemmer personer med et godt kendskab til skolevæsenet gennem Københavns Fattigvæsenes fattigskoler. Det var således Ove Malling, Johan Hendric Bäreus og Viktor Kristian Hjort, der sammen med overpræsident Adeler, borgmester Hiorthøj og dr. theol. Plum efter omtrent et års kommissionsarbejde i juni 1810 kunne aflevere det udkast, der blev til Reglement for Borger- og Almueskolevæsenet i København af 24. juli 1814.¹⁵² 1814-forordningens ideer og principper for det københavnske skolevæsen ligner til forveksling de tilsvarende ideer og principper i planen for Københavns Fattigvæsen af 1. juli 1799. Det kan derfor siges, at Københavns Fattigvæsen og ikke Københavns kommune først fik et ordnet skolevæsen (se Svend Ranvig-Christensens og Asger Boe Willes bidrag).

Ved beskrivelsen af Københavns Fattigvæsenes fysiske rammer for forsørgelsen af byens fattige befolkning er især to forhold af en mere vidtrækkende betydning for forståelsen af fattigpolitikken og den sociale forsørgs praktiske udøvelse blevet fremhævet: dels den institutionelle vækst og dels det med den institutionelle vækst følgende større antal fattige, der understøttedes i eller fra en af disse indretninger. Byggeriet og udvidelsen af allerede eksisterende forsørgelses-/arbejdsanstalter var, som det ovenfor er vist, allerede fremskredent ved den her beskrevne periodes begyndelse, og det udvidedes og undergik også senere til stadighed større eller mindre ændringer, der kan siges at kulminere med fattigvæsenets overtagelse og åbning af Ladegaarden. Derimod fyldes de udvidede institutionelle rammer først for alvor med byens understøttede fattige efter århundredskiftet. Men den skikkelse og funktion, som Københavns Fattigvæsenes institutionelle rammer havde antaget ved den her beskrevne periodes udgang, ændredes ikke væsentligt før hen imod 1800-tallets sidste årtier.

Fattigvæsenets økonomi

Den ovenfor skitserede udvikling, hvis særlige karakteristika i korthed var den stadig voksende tilvanding til København, den i forlængelse heraf voldsomme vækst i antallet af fattige samt den kraftige udvidelse af fattigvæsenets fysiske rammer, der igen var umiddelbare udtryk for dybtgående ændringer og opbrud i århundredgamle samfundsstrukturer, skabte store og stadigt voksende finansielle problemer for Københavns Fattigvæsen. Det grundlæggende problem i denne henseende var det økonomiske fundaments afhængighed af private tilskud og af indtægter i øvrigt, hvis størrelse var svingende eller vanskelig at forudsige. Først i 1814 skabtes der mulighed for stabile og sikre indtægter for det københavnske fattigvæsen gennem indførelsen af en egentlig fattigskat.¹⁵³ Forinden havde dog den stadigt vanskeligere økonomiske situation bragt fattigvæsenet ud i et finansielt kaos, der igen, især umiddelbart efter århundredskiftet, fik stor betydning for den forsørgelsespolitik, som i de følgende årtier blev en konsekvens heraf.

For at kaste et forklarende lys over denne væsentlige side af fattigvæsenets virksomhed og den dermed forbundne forsørgelsespolitik, redegøres i det følgende for kilderne til og dermed karakteren af det københavnske fattigvæsenets indtægter samt administrationen heraf. Som udgangspunkt vælges året 1799, hvor et større kommissionsarbejde afsluttede forberedelserne til den for størstedelen af 1800-tallet betydningsfulde plan af 1. juli 1799, idet fattigvæsenets økonomiske forhold på dette tidspunkt var genstand for særlig opmærksomhed.

Forventningerne til planen af 1. juli 1799 var store, især med hensyn til at formindske et efterhånden omfattende tiggeri i byens gader og stræder. Imidlertid var disse forventninger ikke begrundet i planens afsnit om det københavnske fattigvæsenets økonomi, idet kilderne til fattigvæsenets indtægter var de samme som hidtil, private tilskud og indirekte skatter af til dels ukendt eller uvis størrelse. Først i 1814 ændres dette forhold med indførelsen af en ligning af fattigvæsenets årlige underbalance direkte på byens indbyggere.¹⁵⁴ Det københavnske fattigvæsenets indtægtskilder i 1799 kan overordnet henføres til fem større grupper eller kategorier, der igen kan opdeles i en række mindre indtægtsposter.¹⁵⁵ De i parentes nævnte paragraffer og datoer/årstal henviser dels til den enkelte indtægtspost i 1799-planen, dels til indtægtskildens oprindelsestidspunkt eller forekomst i tidligere lovgivning.

De fem indtægtskilder kan opdeles i følgende kategorier: I. fattigvæsenets ejendom (§ 164-165), II. offentlige afgifter (§§ 166-173), III. frivillige gaver (§§ 174-183), IV. idømte bøder (§ 184) og V. fattiges efterladenskaber (§ 185).

Under kategori I henregnedes fattigvæsenets grunde, ejendomme, inventar, kapitaler og faste renter. Efter en opgørelse over forsikringsværdien af fattigvæsenets stiftelser ses denne i 1799 at have udgjort 237.400 rigsdaler.

Assuranceværdien af Københavns Fattigvæsenes stiftelser 1799¹⁵⁶

St. Hans Hospital	40.000 rd.
Almindelig Hospital	65.000 -
Abel Cathrines Hospital	8.200 -
Vartov	54.100 -
Arbejdsanstalterne og skolerne	42.100 -
I alt	237.400 rd.

Tilsvarende udgjorde de samme stiftelsers kapitalformue 704.708 rigsdaler.

Københavns Fattigvæsenes kapitalformue 1799¹⁵⁷

St. Hans Hospital	196.501 rd.
Almindelig Hospital	75.495 -
Abel Cathrines Hospital	34.720 -
Vartov	238.010 -
Opfostringshuset	96.052 -
Arbejdsanstalterne og skolerne	64.010 -
I alt	704.708 rd.

Det københavnske fattigvæsenes kapitalformue bestod dels, som de betydeligste, af de til de enkelte stiftelser henlagte legatkapitaler og dels af de til det københavnske fattigvæsen i almindelighed henlagte legatkapitaler, hvilke tilsammen i 1799 udgjorde omtrent eller måske noget over 800.000 rigsdaler.¹⁵⁸ Fattigvæsenets kapitalformue stod kun i begrænset udstrækning til de skiftende direktioners disposition, idet de enkelte kapitalers anvendelsesmuligheder begrænsedes af adkomstbrevens bestemmelser. Der kan således skelnes imellem kapitaler givet "til Raadighed", "til Bygning" og "til Forrentning", hvoraf kun den førstnævnte kategori var til fattigdirektionens fulde og uindskrænkede disposition.¹⁵⁹ Alligevel kan det konstateres, at det københavnske fattigvæsen indtil 1814 og fattigskattens indførelse kun opretholdt sin eksistens gennem kreditter og forbrug af de ellers bundne legatkapitaler,

hvorunder, såvel før som efter århundredskiftet, en uigennemskuelig række af transaktioner, lån imellem de enkelte stiftelser, fandt sted.¹⁶⁰

Under kategori II, de offentlige afgifter, hvoraf fattigvæsenet var sikret en vis procentdel, henregnedes beløbet af grundtaxten, der i alt udgjorde 9.000 rigsdaler (§ 167; reskript af 10. april 1762), afgiften af civile embedsmænds lønninger og pensioner, der udgjorde én procent (§ 168; forordning af 24. september 1708, II post, § 1), afgiften af havnepengene, der udgjorde en fjerdedel af sammes beløb (§ 169; reskript af 8. februar 1707), afgiften af kortstemplingen, der udgjorde én procent af hvert spil kort, der solgtes i byen (§ 170; forordning af 9. marts 1792, 6. kapitel, § 7c), afgiften af alle former for køb og salg (auktion/underhånden) af faste ejendomme og skibe, men af løsøre kun når dette solgtes på auktion (§ 171; forordning af 24. september 1708, II post, §§ 5-7). Afgiften, der udgjorde en kvart procent af de således solgte genstandes handelsværdi, var en (for nogle anselig) udgift, som især de oversøisk handlende søgte at unddrage sig. Således henholdt de på Ostindien private handlende og Asiatisk Kompagni sig til forordningen af 3. november 1777 (1. kapitel, § 2, og 2. kapitel, § 1 og § 14) og oktroyen for det asiatiske kompagni af 23. juli 1772 med henblik på fritagelse for denne afgift. Heri fik de medhold i Hof- og Stadsretten den 26. september 1796.¹⁶¹

Med planen af 1. juli 1799 ændredes dog dette forhold, hvorefter, som det udtrykkes, "ingen Undtagelse, hverken for octroierede Kompagnier, offentlige Stiftelser, eller andre skal finde Sted".¹⁶² Endelig var der afgiften af Klasselotteriet på i alt 25.000 rigsdaler til deling imellem Opfostringshuset (6.000 rigsdaler), Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset, (1.000 rigsdaler), samt Almindelig Hospital og St. Hans Hospital (18.000 rigsdaler) (§ 172; reskript af 17. marts 1784) og afgiften af fremmede kunstners optræden i byen, der udgjorde (eller skulle udgøre) 10 procent af indtægterne (§ 173; forordning af 24. september 1708, II post, § 12, og forordning af 9. marts 1792, § 7a).

Under kategori III, de frivillige gaver, henregnedes indtægterne fra den såkaldte subskription, der i 1799 afløste den tidligere hus- eller sognekollekt. Subskriptionen var en afgift, for hvilken hver enkelt indbygger i byen (også børn og tjenestefolk) skriftligt skulle lade sig tegne for et bestemt ugentligt beløb (§ 176; forordning af 9. marts 1792, 6. kapitel, § 6). Endvidere var der indtægterne fra tavler, bækkener ved kirkerne, fattigblokke og fattigbøsser (henholdsvis § 177, § 178, § 179 og § 180; forordning af 24. september 1708, §§ 8-11; forordning af 16. november 1771, § 9, stk. 1, 2, 3, 4 og 5; forordning af 9. marts 1792, 6. kapitel, §§ 1 og 2), indtægterne fra koncerterne i byens kirker til fordel for de fattige (§ 181; forordning af 9. marts 1792, 6. kapitel, § 4) og endelig indtægterne fra det ligeledes til fordel for de fattige opførte årlige skuespil, der hidtil ikke var kommet de københavnske fattige

til gode, og som var af ringe betydning (§ 182).

Under kategori IV henregnedes bøder, som efter forskellige love, anordninger og vedtægter skulle tilfalde de fattige (§ 184). Størrelsesmæssigt kunne disse indtægter ikke anslås til noget bestemt beløb, men varierede fra mellem 200 og 1.000 rigsdaler årligt.¹⁶³

Endeligt henregnedes under kategori V de indtægter, det københavnske fattigvæsen kunne oppebære af afdøde almisselemmers efterladenskaber (§ 185; Danske Lov 2. bog, 19. kapitel, artikel 13 og 14; forordning af 5. december 1749).

Med hvilken vægt de enkelte indtægtskilder indgik i det samlede regnskab, fremgår af nedenstående oversigt fra 1799 over samtlige indtægtsposter. Beløbene i opstillingen blev udregnet dels på baggrund af de erfaringsmæssigt indkomne beløbsstørrelser, dels efter hvilke indtægter, der kunne forventes, samt efter et regnskabsmateriale, indsamlet i 1796, baseret på blandt andet 10-årige gennemsnit af de enkelte indtægtsposters beløbsmæssige størrelse.¹⁶⁴ De med "v" markerede indtægtsposter udgjorde de "visse" eller sikre indtægter, indtægter fattigdirektionen kunne være sikker på at kunne disponere over, mens omvendt de med "uv" markerede indtægtsposter udgjorde de "uvisse" eller usikre indtægter, indtægter om hvis størrelse vished ikke kunne have. Med den procentvise andel af de samlede (forventede) indtægter i skarp parentes fordelte disse sig på følgende poster:

*Oversigt over Københavns Fattigvæsens indtægtskilder
Opgjort 1799*

A. Indtægter udregnet efter de foregående års regnskaber

I. Af kapitalerne (§ 164 og § 165)

Det almindelige Hospitals renter (v)	2.700 rdl.	[3,8 pct.]
Af de kapitaler, der ligger under sognekommissionerne (v)	3.500 rdl.	[4,9 pct.]

II. Af de offentlige afgifter (§§ 166-173)

Grundtaxten (v)	1.500 rdl.	[2,1 pct.]
Klasselotteriet (v)	18.000 rdl.	[25,3 pct.]
Havnepenge (uv)	600 rdl.	[0,8 pct.]
Procenten af gager og pensioner (uv)	6.000 rdl.	[8,4 pct.]
Procenten af kortstemplingen (uv)	680 rdl.	[1,0 pct.]
Procenten af auktioner og købsslutninger (uv)	8.000 rdl.	[11,2 pct.]

Afgiften af fremmede kunstnere (uv)	150 rdl.	[0,2 pct.]
Afgiften af Assistenshuset (v)	1.000 rdl.	[1,4 pct.]
III. Af frivillige gaver (§§ 174-183)		
Kongehuset (v)	3.325 rdl.	[4,7 pct.]
Huskollekten (uv)	8.000 rdl.	[11,2 pct.]
Brudebøssen (uv)	400 rdl.	[0,6 pct.]
Kirkeblokkene (uv)	200 rdl.	[0,3 pct.]
Tavlepenge (uv)	750 rdl.	[1,1 pct.]
Bækkener ved kirkernes døre (uv)	1.200 rdl.	[1,7 pct.]
Tavler, blokke og bøsser (uv)	280 rdl.	[0,4 pct.]
IV. Af bøderne (§ 184) (uv)		
	400 rdl.	[0,6 pct.]
V. Af fattiges efterladenskaber (§ 185) (uv)		
	300 rdl.	[0,4 pct.]
Øvrige "adskillige Indtægter af forskellig Slags, tildeels uvisse", anslået til	4.000 rdl.	[5,6 pct.]
B. Forventede indtægter udover de ovenfor anførte		
Renten af de kapitaler, der var overleveret til direktionens disposition (v)	2.000 rdl.	[2,8 pct.]
Auktionspenge af ostindiske og kinesiske varer (uv)	6.000 rdl.	[8,4 pct.]
Et skuespil for fattigvæsenet (uv)	300 rdl.	[0,4 pct.]
Koncerter for fattigvæsenet (uv)	1.000 rdl.	[1,4 pct.]
Fra de katolske og reformerte menigheder (v)	800 rdl.	[1,2 pct.]
I alt	71.085 rdl.	[100,0 pct.]

Ved en sammentælling af tallene i ovenstående oversigt over det københavnske fattigvæsens forventede indtægter efter 1799-planen kan det konstateres, at den overvejende del af indtægterne (53,7 pct.) udgjordes af "uvisse" indtægter.

Den uoverensstemmelse, der er imellem oversigtens tal og tallene i den umiddelbart foregående redegørelse for fattigvæsenets indtægter, kan der i nogen grad redegøres for. Eksempelvis er tallet for indtægten fra grundtaxten i oversigten angivet til 1.500 rigsdaler, men umiddelbart ovenfor til 9.000

rigsdaler. Forklaringen på uoverensstemmelsen er, at fra de 9.000 rigsdaler er fratrukket 5.000 rigsdaler til Stiftelsen for nyfødte Børn og 2.500 rigsdaler til Tugt-, Rasp og Forbedringshuset, hvorfor der kun tilflød eller forventedes at tilflyde fattigvæsenets hovedkasse 1.500 rigsdaler. Der kunne imidlertid argumenteres for, at da de nævnte stiftelser arbejdede med samme gruppe af mennesker og problemer, så var denne regnskabsmæssige deling af det nævnte beløb (9.000 rigsdaler) uden betydning. Denne opfattelse kom da også til udtryk i direktionens beretning om det københavnske fattigvæsen i 1799.¹⁶⁵

Det samme forhold gælder det i oversigten anførte beløb fra Klasselotteriet på 18.000 rigsdaler over for de ovenfor anførte 25.000 rigsdaler. Af de 25.000 rigsdaler fik Opfostringshuset 6.000 rigsdaler og Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset 1.000 rigsdaler.¹⁶⁶ Usikkerheden med hensyn til de fremtidige indtægters og udgifters størrelse var et fremherskende træk i direktionens ytringer om disse forhold: "Direktionen maa imidlertid ikke undlade den allerede forhen ytrede bemærkning, at Beregningen, saavel i Henseende til Indtægt som Udgift, maa for en stor Del være grundet paa Probabilitet, og at Vished først ved Erfaringer under den nye Indretning kan erholdes".¹⁶⁷

Mens ovenstående oversigt kunne gøre krav på nogen repræsentativitet for årene forud for 1799, så kom den dog på flere punkter til at afvige med hensyn til de virkelige indtægters størrelse. Eksempelvis voksede legatkapitalernes andel af fattigvæsenets samlede indtægtsgrundlag voldsomt i det første årti efter århundredskiftet, hvorfor størrelsen af fattigvæsenets renteindtægter er noget undervurderet.¹⁶⁸ Oversigten giver dog alligevel et ganske dækkende indtryk af karakteren af og til dels det indbyrdes størrelsesforhold imellem de enkelte indtægtskilder.

Den store andel af "uvisse" indtægter, indtægter, der især var afhængige af private tilskud og som derfor var underkastet ikke uvæsentlige konjunkturelle svingninger, besværliggjorde det københavnske fattigvæsenes virksomhed og udgjorde en konstant kilde til usikkerhed om dets fortsatte eksistens, idet de løbende indtægter på intet tidspunkt kunne dække de store økonomiske omkostninger, der var nødvendige for fattigvæsenets fortsatte virke i en situation, hvor stadig flere fattige søgte dets hjælp. Således udtalte Plejedirektionen i 1775 sin utilfredshed over de utilstrækkelige finansielle ressourcer og fremhævede, at det var "en plat Umulighed med saa knap indskrænkede Indtægter at kunne vedligeholde Stiftelserne, og underholde de mange trængende Folk, der dagligen stimler til og ligge dem til Last".¹⁶⁹ Den samlede underbalance for "det almindelige Fattigvæsen" var for året 1774 på 16.016 rigsdaler, og for stiftelserne, Almindelig Hospital, Børnehuset og St. Hans Hospital, var den samlede underbalance (idet administrationen af det københavnske fattigvæsenes økonomi på dette tidspunkt og i modsætning til efter den 1. juli 1799

28. 11. 1871 - 3170

C. M. Mikkelsen

A f h ø r i n g

over

de paa Kjøbenhavns Almindelig Hospitals Engstuer indlaggende
Patienter.

1) Navn?

1) Maria Sofabete Poulsen

2) Alder?

2) 67 Aar

3) Høvelst?

3) Sjælens

4) Hvor længe opholdt sig i Kjøbenhavn?

4) I 1/2 Aar

5) Hvorfor kommen til Kjøbenhavn?

5) —

6) Hvor opholdt sig i Kjøbenhavn?

6) Helgedag, 1. Novbr. 1871, l. Blev
indlagt paa Engstuen

7) Hvormed ernæret sig?

7) Blev indlagt paa Engstuen, efter at have
været indlagt paa Engstuen i 1/2 Aar,
der blev for 18 Aar siden, for at have
blevet indlagt paa Engstuen.

var delt imellem sognekommisionerne, stiftelserne og det almindelige fattigvæsen = hovedkassen) på 17.360 rigsdaler, fordelt med henholdsvis 9.154 rigsdaler, 2.747 rigsdaler og 5.459 rigsdaler.¹⁷⁰

Plejedirektionens nødråd om hjælp til det betrængte fattigvæsen fulgtes af en advarsel om et snarligt sammenbrud, idet hvis ikke det københavnske fattigvæsen omgående modtog den fornødne økonomiske støtte, da ville "denne Unaade (...) drage Pleie=Anstaltens og dertil henhørende Stiftelsers fuldkomne Undergang efter sig, siden Indtægterne ingenlunde forslaae og der aarligen maa tæres paa Fonden og laanes, hvorved Udgifterne ydermere forøges med nye Renter".¹⁷¹ Denne sidste løsning på det københavnske fat-

8) Om er ende Klæder? og hvor disse ere? 8) *Ikke*

9) Af hvilken Religion?

9) *Religion*

10) Om har Familie? og hvad disse ere? 10)

*2 Sønner og 1 Datter,
som begge har job.*

11) Om har nogle Almisse eller Under-
støtning af Fattigvæsenet, eller Den-
sion andensteds fra?

*Har ikke (fr. 1851) og
Almisse af Fattigvæsenet
i 15 (den 1. marts 1829)
og 2 gange legat på bond-
gjælden i huset (fr. 1810) Al-
misse*

12) Hvor agter sig her, naar er her-
bredet?

12)

Jubkom fra

Boordbedstede

Boordbedstede eller

Politik

Indførelse

Københavns Almindelig Hospital, den 5. Novbr 1833.

H. Drømmann

*Officiarius Byfoged og
Drømmann*

Afhøringsark fra 1832 over den gamle enke Maria Elisabeth Poulsen. I de 18 år, der var gået siden hendes mand, tømmersmand ved Holmen Niels Poulsen, var død, havde hun opretholdt livet ved at gå rundt på gaden og sælge frugt. Det var en næringsvej, der var ganske almindelig for de dårligst stillede københavnere. Som det ses har hun været yderst fattig. Hun ejede f.eks. kun de klæder, hun gik og stod i. Hun havde været almisselem i 15 år og et par gange været indlagt på Almindelig Hospitals sygestue (FV 490b, sag. Nr. 3140, KSA).

tigvæsens økonomiske problemer, at "tære paa Fonden [de bundne legatkapitaler] og laane", blev, som nævnt, dets redning indtil 1814.¹⁷² Herved steg det københavnske fattigvæsens gæld år for år. Mens den i 1771, ved Plejedirektionens overtagelse af "den almindelige Pleie=Anstalt", opgjordes til 121.881 rigsdaler, så steg den til 186.741 rigsdaler i 1781, da Københavns magistrat overtog direktionen af "det Fattiges Væsen".¹⁷³

Også Magistraten forudså det københavnske fattigvæsens snarlige sammenbrud, idet den uden understøttelse af det økonomisk dårligt funderede fattigvæsen ikke så "nogen Mulighed udi at det fattiges Væsen kan bestaa, men maa befrygte, at den ene Stiftelse med den anden omsider aldeles vil

gaae til grunde".¹⁷⁴ Også efter 1799, under den ændrede organisation af det københavnske fattigvæsen, steg gælden år for år således, at den samlede gæld i 1807 opgjordes til omkring 500.000 rigsdaler, hvorunder dog ikke alene den øgede låntagning og udvidelsen af skole- og arbejdsindretningerne samt den årlige underbalance var indeholdt, men også værdien af et opbrændt varelager i det ved det engelske bombardement af byen ødelagte Tvangsarbejdshus i Pustervig.¹⁷⁵

Det var netop under indtryk af den år for år voksende gæld og stadig større underbalance, at forhandlinger om en fattigskat indledtes i 1807. Men først efter forhandlinger herom i 1812 og 1813 kunne en ved reskript af 1. marts 1814 påbudt ligning af fattigvæsenets årlige underbalance på byens indbyggere indledes.¹⁷⁶ Den direkte ligning på byens indbyggere efter 1814 løste imidlertid ikke det københavnske fattigvæsenes økonomiske problemer. Med en stadig stigende årlig underbalance udgjorde fattigskatten den absolut største enkeltskat af samtlige skatter i byen.

Eksempelvis udgjorde fattigskatten i 1819 ikke mindre end 124.444 rigsbankdaler sølvværdi eller 27,5 pct. af de samlede skatter.¹⁷⁷ Men med opkrævningen af de 124.444 rigsbankdaler sølvværdi kunne den faktiske underbalance for året 1818, som den skulle dække, alligevel ikke tilvejebringes, idet ligningen i så fald skulle have været en halv gang større – altså 186.666 rigsbankdaler sølvværdi. Men som det udtrykkes, så ville "denne Skat (...) ved Siden af de øvrige kommunale Byrder, i en Tidspunkt, hvori de fleste Næringsveie lide, blive for trykkende for Indvaanerne".¹⁷⁸

Til sammenligning udgjorde fattigskatten få år før, i 1816, 110.012 rigsbankdaler sølvværdi eller 26 pct. af det samlede beløb for de kommunale skatter på 442.854 rigsbankdaler sølvværdi, og få år efter, 1823, 95.000 rigsbankdaler sølvværdi eller 25 pct. af det samlede kommunale skattebeløb på 368.687 rigsbankdaler sølvværdi.¹⁷⁹

Det københavnske fattigvæsenes år efter år voldsomt underbalancerede budgetter og dermed følgende stadig større gæld førte den 28. august 1828 til nedsættelsen af en kommission, der fik til opgave at nedbringe det københavnske fattigvæsenes udgifter.¹⁸⁰ Kommissionen, der foruden borgmester Schæffer bestod af to af fattigdirektionens medlemmer, major Mangor og grosserer Bush, medicinprofessor Wendt ved Almindelig Hospital og grossererne Holm og Selmer, indleverede den 24. december 1831 sin betænkning til kancelliet, men først i 1836(!) blev den foredraget for kongen, der så sent som i april 1837 afgang resolution i sagen.¹⁸¹

Kommissionen beregnede Københavns Fattigvæsenes gæld til den 24. december 1831 at udgøre over 800.000 rigsbankdaler.¹⁸² Gælden fordelte sig

dels på den "udvortes Gjæld", bestående af prioritets- og anden rentebærende gæld til private, 78.205 rigsbankdaler, gælden til Nationalbanken, 140.800 rigsbankdaler, og gælden til den kongelige kasse, 334.750 rigsbankdaler, dels på den "indvortes Gjæld", bestående af gælden til fattigvæsenets egne stiftelser og legater, foreløbigt anslået til 306.086 rigsbankdaler, og den såkaldte regnings- og boggæld, et ubestemmeligt, men skønsmæssigt anslået beløb på imellem 30.000 og 40.000 rigsbankdaler.¹⁸³

Ved resolution af 5. april 1837 blev retningslinjerne for afviklingen af gælden udstukket,¹⁸⁴ men først så sent som i 1870 var afviklingen tilendebragt.¹⁸⁵ Imidlertid var det københavnske fattigvæsen i midten af 1830'erne midlertidigt kommet i den usædvanlige situation, at det dels ikke længere finansierede sit fortsatte virke ved hjælp af kreditter, dels at det nu kunne benytte hvert års indtægter til dækning af samme års udgifter, hvilket ligeledes var usædvanligt i forhold til situationen før, hvor end ikke den årlige ubalance kunne inddrives ved det efterfølgende års direkte lignede fattigskat. Men fattigskatten udgjorde da også for året 1834 ikke mindre end 175.000 rigsbankdaler eller 42 pct. af de samlede kommunalskatter på i alt 414.900 rigsbankdaler.¹⁸⁶

De væsentligste årsager til det københavnske fattigvæsens "derangerede Tilstand", som situationen for Københavns Fattigvæsen karakteriseredes for året 1822, og fattigvæsenets "forviklede oeconomicke Forfatning", som den ligeledes karakteriseres omkring 1830¹⁸⁷, kan, foruden i de allerede påpegede generelle årsagsforhold, dels søges i forhold, der går tilbage til før århundredskiftet og den nye plan for Københavns Fattigvæsen, dels i den udvikling og de begivenheder, der påvirkede hele landet i årene imellem 1807 og 1814, og hvis mærkbare eftervirkninger Københavns Fattigvæsen var underkastet de følgende årtier.

Den brandkatastrofe, der ramte København i 1795, skabte umiddelbart arbejde til mange bygningshåndværkere, arbejdere og daglejere, og trak derfor mange heraf til byen. Men da de store bygningsarbejder få år efter var bragt til ende eller ophørte, forøgedes den i forvejen store mængde af arbejdsløse, hvorved presset på det københavnske fattigvæsens sparsomme ressourcer forøgedes.¹⁸⁸ Fattigplanen af 1. juli 1799, der i sit anlæg og sigte var det mest ambitiøse arbejde, den sociale forsyning i København hidtil havde set, var økonomisk set utilstrækkeligt funderet, idet ingen nye indtægtskilder var føjet til de i forvejen utilstrækkelige indtægter.¹⁸⁹ Om indtægterne fra de offentlige afgifter hed det således i betænkningen til planen af 1. juli 1799, at "alene de gamle Paalæg ere foreslagne til Vedblivelse, men intet Nyt af noget Slags bragt i Forslag".¹⁹⁰ Fattigvæsenets direktion mente derimod at have et begrundet

I 1816 flyttede St. Hans Hospital og Claudi Rossets Stiftelse fra den gamle nedslidte ladegård til godset Bistrupgård ved Roskilde. Bistrupgård var ejet af Københavns borgere (i praksis bestyredes den af Magistraten) og blev drevet som hovedgård med hoverigørende fæstebønder. Hospitalets sygestue indrettedes i godsets lille hovedbygning (øverste billede), mens afdelingen for lemmer blev indrettet i de ombyggede avlsbygninger. På det nederste billede ses til venstre den gamle lemmeafdeling i avlsbygningerne, mens det nye flotte kurhus fra 1860 ses til højre (KSA).

“Haab” om flere og større private bidrag til det københavnske fattigvæsen, der dog også delvist blev indfriet, men som altså viste sig at være utilstrækkelige.¹⁹¹

Det engelske bombardement af København i september 1807 bevirkede et endnu større behov for fattigvæsenets hjælp¹⁹², og selvom ødelæggelserne af fattigvæsenets stiftelser og bygninger, hvori fattigvæsenet havde kapitaler stående, delvist dækkedes af Assurance Kassen, så betød ødelæggelsen af St. Hans Hospital og dets udflytning til Bidstrupgaard ved Roskilde i 1816 et vældigt dræn af fattigvæsenets knappe ressourcer og en øget gældsætning.¹⁹³ Blokaden, handelsstandsningen og den kraftige inflation i krigsårene mellem 1807 og 1814 forøgede også fattigdommen i byen,¹⁹⁴ og “pengevæsenets forandring” ved forordningen af 5. januar 1813 reducerede med et værdien af fattigvæsenets legatkapitaler med hen ved en tredjedel – fra 2.153.460 rigsbankdaler courant til 1.404.834 rigsbankdaler courant.¹⁹⁵ Men samtidig betød krigen med England ændrede og bedre vilkår for industrien i byen, der trak mange fattige fra arbejds husene, hvorved fattigvæsenets fabriksvirksomhed i Frelserens Arbejdshus nedlagdes i 1814.¹⁹⁶

Med freden indtrådte imidlertid igen en periode præget af tilbagegang for industrien, der under de mere liberale forhold ikke kunne stå imod konkurrencen fra især den engelske industri.¹⁹⁷ Arbejdsløsheden blandt den københavnske befolkning steg atter, og igen opstod et behov for at udvide fattigvæsenets industrivirksomhed, hvorved Ladegaarden ved Skt. Jørgens Sø åbnedes i oktober 1822.¹⁹⁸ Herved kom det københavnske fattigvæsen ved etableringen af denne den hidtil største arbejdsanstalt og i forsøgsperioden fra den 1. oktober 1822 til den 31. december 1832 til at stå i et forskud til fabrikken på 119.955 rigsbankdaler.¹⁹⁹ Den 31. oktober 1833 var det samlede forskud på 130.036 rigsbankdaler, mens det fratrukket værdien af beholdningen af varer og inventar samt bygningsværdien på i alt 47.641 rigsbankdaler udgjorde 82.394 rigsbankdaler.²⁰⁰ Med vedligeholdelsesudgifter årligt på omkring 10.000 rigsbankdaler blev det af den særlige kommission, der bestyrede fabrikken, anbefalet at nedlægge den.²⁰¹ Det skete imidlertid ikke, og derved forøgedes de økonomiske problemer for det københavnske fattigvæsen.

Fattigvæsenets administration

Karakteristisk for udviklingen inden for det københavnske fattigvæsenes administrative apparat var dels en markant vækst i antallet af embedsmænd og betjente af alle grader, en vækst der afspejlede fattigdomsproblemets voksende betydning, dels en stadig højere grad af centralisering af de administrative funktioner, især af den økonomiske forvaltning, samt endelig en stadig mere udviklet specialisering af de administrative funktioner i en række forskellige

faglige sagområder, såsom et fabriks-/industrivæsen, et skolevæsen, et medicinal- og sygeplejevæsen, et fattigvæsenets politivæsen, der skulle kvalificere det københavnske fattigvæsen til at varetage og løse den mangfoldighed af opgaver og problemer, der meldte sig som en følge af den kraftige tilvækst i antallet af fattige.

Indtil den 16. november 1771 var rammerne for det københavnske fattigvæsenes virksomhed stadig de i forordningen af 24. september 1708 indeholdte grundsætninger.²⁰² Den administrative forvaltning var placeret hos de kommitterede ved Konventhuset, det københavnske fattigvæsenes daværende hovedsæde i Silkegade. De kommitterede talte fem eller seks personer. Med forordningen af 16. november 1771 undergik det københavnske fattigvæsen væsentlige forandringer, idet den før så centraliserede administration fordeltes på en række sognekommisioner, otte i alt, der varetog den direkte kontakt med byens fattige befolkning, og en central ledelse på kun tre personer, der skulle varetage de overordnede funktioner for hele det københavnske fattigvæsen.²⁰³

De otte pleje- eller sognekommisioner, hvis funktion det var at varetage den direkte forsørgelse eller understøttelse i de enkelte sogne og derved, som det udtrykkes, "gaa Pleye=Directionen til Hande udi dens Forretninger", kunne bestå af fem eller seks personer: den lokale præst, to af sognets borgere, rodemesteren og klokkeren, hvis opgave det blandt andet var at føre regnskab og i øvrigt "føre Pennen". Efter den 9. marts 1792 forøgedes antallet af medlemmer, idet alle kapellaner skulle tiltræde sognets plejekommision, og i Garnisons og Holmens sogne tillige en i tjeneste stående officer fra henholdsvis land- og søetaten.²⁰⁴

Karakteristisk for bestyrelsen af det københavnske fattigvæsen efter den 16. november 1771 og frem til den 1. juli 1799 var den delte bestyrelse imellem de otte sognekommisioner hver for sig på den ene side og plejedirektionen og efter den 4. april 1781 Københavns magistrat på den anden side. Men især to forhold adskilte det administrative apparat og dets funktionsmåde i årene mellem 1771 og 1799 fra den efterfølgende periodes administrative indretninger.

Dels var der ikke i de forordninger og reskripter, der bestemte det administrative apparats opbygning og indretning (især forordning af 16. november 1771, reskript af 4. april 1781, reskript af 17. marts 1784 og forordning af 9. marts 1792) i præcise vendinger gjort nøjere rede for, hvorledes en samlet indsats fra de enkelte administrative grene af det københavnske fattigvæsen kunne eller skulle koordineres og derved samle de mindre dele af fattigvæsenet til ét hele, én organisation, hvis enkelte dele kunne handle ud fra én plan, og således være i overensstemmelse med en fælles eller planmæssig indsats

T A X T,

Hvorefter fra 1ste Januari 1781, og indtil videre for det Almindelige Hospitals Lemmer daglig skal laves varm Mad, og til demnem i Portion-vis (med Detailing udsalgtes, nemlig:

Søndagen.

Suppe saagt paa sersik eller grønsløter Fleik, Dre- eller Lamme-Kød, med kvist Kaul, gule Rødder eller Roer, og Ørent paa. 1. Pot for 1. Skill. Dertil gives 4. Lod Kød eller 3. Lod Fleik for 1. Skill.

Mandagen.

Bandaged af semierste Øren, 1. Pot for 1. Skill. Isøandt Torsf med Sennop og Fet til, en forbarlig Portion for 1. Skill.

Tirsdagen.

Gule Ørter vel jernet, 1. Pot for 1. Skill. Kød 4. Lod eller Fleik 3. Lod for 1. Skill.

Onsdagen.

Boghvedegød kogt i Vand vel sild, 1. Pot for 1. Skill. Kispist eller lagede Zindre, en god Portion for 1. Skill.

Torsdagen.

Øren Søbe-Kaal vel hakket og kogt, en Pot for 1. Skill. Kød 4. Lod eller Fleik 3. Lod for 1. Skill.

Fredagen.

Ørte Ørter vel jernet med Edlse og Hordemel, 1. Pot for 1. Skill. Fjer Kød Kød eller 3. Lod Fleik for 1. Skill.

Eller og:

Bantebugsuppe med Edlse, Sirup og Svendsler, 1. Pot for 1. Skill. Mindre Sild, Kisp-Noster, eller Finter af sersik Kallun, en forbarlig Portion for 1. Skill.

Lørdagen.

Bred, som om Mandagen, 1. Pot for 1. Skill. Sallet eller sersik Sild efter Karet's Tid, eller Finter, en god Portion for 1. Skill.

Deuden skal Spisestueen være pligtig at have til Udvalg efter den af Waagstraten fastsatte Kart følgende:

Ol, Brød, Smer, Di og Sild, samt Beerdevin i Stillingens til 18. Skilling Porten, dog maas Spisestueen ikke deraf sælge til nogen Lem for mere end 1. Skill. daglig.

Directionen ober den Almindelige Pleie-Anstalt den 30. Decemb. 1780.

LUNDING. WENDT. CORTSEN.

Fattiglemmernes kostplan på Almindelig Hospital 1781. Driften af hospitalets køkken var udliciteret til en spise-mester, der forpligtede sig til dels at lave ordentlig, sund mad og dels at holde prisniveauet på et rimeligt leve. Kosten har sandsynligvis afspejlet den almindelige kost blandt byens lavere sociale grupper. Hverdagsretterne bestod af forskellige former for grød, søbekål, klippfisk og supper. Kun om søndagen var der kød på bordet. Lemmerne skulle sælge betale kosten af deres almisse. Havde de råd, kunne de hos spise-mesteren også købe øl og brandevin mm., om end højst for en enkelt skilling (FV 134, KSA).

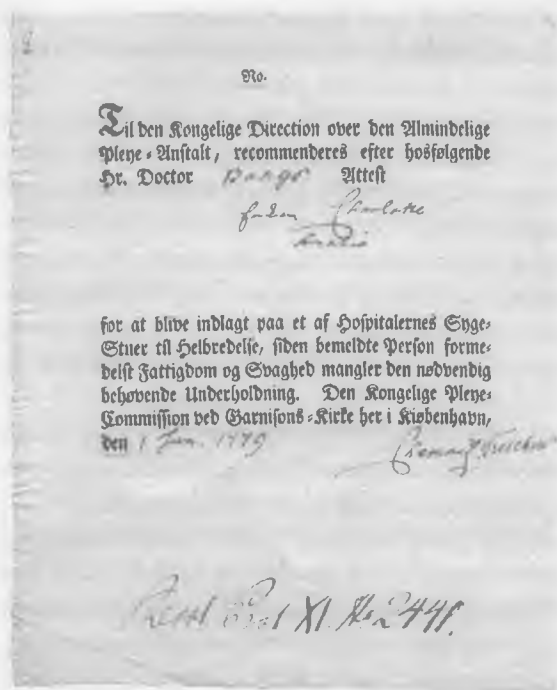
over for byens fattige befolkning. Den enkelte sognekommision bestyrede arbejdet for de fattige i sit eget sogn uden at stå i forbindelse med de øvrige sognekommisioner og uden at vide efter hvilke regler og grundsætninger, der i byens andre sogne blev lagt til grund for forsørgelsen af den fattige befolkning.²⁰⁵ Endvidere var det pålagt sognekommisionerne hver for sig at forsørge sit sogns fattige, men sognene havde i den henseende ingen arealbestemte grænser, idet enhver fattig blev anset for at tilhøre det sogn, i hvilket denne sidst var gået til alters.²⁰⁶ Dette – i forbindelse med ovennævnte mangel på fælles regler for ydelse af understøttelse – førte, som det udtrykkes, hos de fattige til “en Speculation til Omvanken fra et Sogn til et andet”, idet understøttelsen uddeltes med forskellige større eller mindre beløb af de enkelte sognekommisioner.²⁰⁷ Endelig førte mangelen på overensstemmelse i den administrative bestyrelse lokalt til en kraftig reduktion af mulighederne

for, at den centrale bestyrelse af det københavnske fattigvæsen (indtil 4. april 1781 plejedirektionen og fra denne dato og indtil 1. juli 1799 Københavns magistrat) kunne optræde som en egentlig bestyrelse med fuld kontrol såvel centralt som lokalt.²⁰⁸

Dels, som det andet grundlæggende forhold, der karakteriserede den administrative indretning indtil 1. juli 1799, så var den økonomiske forvaltning som også administrationen af fattigpolitikken delt imellem den centrale bestyrelse og de lokale sognekommisioner.²⁰⁹ Efter forordningen af 16. november 1771 havde sognekommisionerne således ikke alene særskilt tillagte indtægter, men havde tillige adgang til hovedkassen under plejedirektionen (efter 4. april 1784 Københavns magistrat).²¹⁰ Men også stiftelserne bestyrede hver især en del af det københavnske fattigvæsens økonomiske ressourcer, således at det samlede fattigvæsens økonomi bestyredes fra en lang række indbyrdes uafhængige kasser, dels hovedkassen, dels sognekommisionernes og endelig de enkelte stiftelsers kasser – sidstnævnte fra 1781, idet de i årene fra 1771 til 1781 havde en fælles kasse.²¹¹ Denne delte bestyrelse af det københavnske fattigvæsens indtægter og udgifter forstærkede den i forvejen ujævne forretningsgang og gav især imellem fattigvæsenets centrale bestyrelse, plejedirektionen/magistraten, og sognekommisionerne anledning til fremkomsten af modsatrettede krav i forvaltningen af de økonomiske midler.

Mens sognekommisionerne således kunne gøre sine rettigheder gældende over for hovedkassen, så havde omvendt plejedirektionen/magistraten et ansvar at gøre gældende over for fattigvæsenets kapitaler i almindelighed – hovedkassens udgifter måtte ikke overstige dens indtægter.²¹² Den delte administration af det samlede fattigvæsens økonomiske ressourcer og de forviklinger i bestyrelsen heraf, den medførte, fremstod mere end sædvanligt klart ved overleveringsforretningen mellem plejedirektionen og Københavns magistrat, da sidstnævnte den 4. april 1781 skulle overtage bestyrelsen af det københavnske fattigvæsen. Det kom således til en standsning den 14. maj 1781 i denne overleveringsforretning, ved hvilken magistraten skulle have overtaget bestyrelsen af Almindelig Hospital, St. Hans Hospital og Claudi Rossets Stiftelse samt disse stiftelsers kapitaler. Årsagen til standsningen var det udviklede og for magistraten overraskende net af økonomiske transaktioner imellem de enkelte stiftelser, der gjorde et samlet overblik over “det Fattiges Væsen og de derunder henlagte Stiftelser” vanskeligt: “Ved Overleveringens Begyndelse af den først forekomne Stiftelse, det almindelige Hospital, have [Københavns magistrat] maattet fornemme, at Stiftelserne til sig selv indbyrdes havde udlaant betydelige Summer af deres Fonds”.²¹³ Den endelige overlevering fandt sted den 11. juni samme år.²¹⁴

Den fattige, der ønskede lægehjælp, skulle i perioden fra 1771 til 1799 først henvende sig hos sognets lokale plejekommission. Her blev han eller hun legeundersøgt, og fandt lægen, at den fattige burde indlægges på Almindelig Hospital, udstedtes en legeerklæring, hvorefter kommissionen attesterede den fattiges "trang". Med denne "recommendation" kunne den fattige derpå henvende sig på hospitalet. På billedet ses en sådan recommendation fra 1779 til enken Charlotte Amalia, udstedt af Garnisons Plejekommission (FV 136a, KSA).

De problemer, som en næsten planløs bestyrelse af det københavnske fattigvæsen skabte, førte den 10. april 1795 til nedsættelsen af en kommission, som skulle undersøge det københavnske fattigvæsens indretning i almindelighed og fattigvæsenets økonomi i særdeleshed – det sidste med henblik på at tilvejebringe nye eller forøgede indtægter til dets stadigt voksende udgifter.²¹⁵ Kommissionen indgav sin betænkning den 17. maj samme år, men havde kun hæftet sin opmærksomhed på genstanden for den særlige undersøgelse, økonomien, hvorfor en ny eller udvidet kommission nedsattes den 30. december 1795.²¹⁶ Resultatet af den nye kommissions undersøgelser blev senere lagt til grund for det "Aabne Brev" af 26. januar 1798, som anviste de retningslinjer, efter hvilke Københavns Fattigvæsen for fremtiden skulle bestyres.²¹⁷

Heri opregnedes årsagerne, som man så dem, til, at det københavnske fattigvæsens indretning ikke kunne fungere og løse opgaverne hensigtsmæssigt efter de hidtil gældende principper for fattigforsørgelsen. Sognedistrikternes grænser var "for vidtløftige og ubestemte". Sognekommisionerne arbejdede ikke "paa een Maade", det vil sige efter samme retningslinjer, men uafhængigt af hinanden. Der eksisterede ingen hensigtsmæssig forbindelse imellem "Ma-

gistratens Overbestyrelse af det Hele” og “Plejekommissionernes Bestyrelse af de enkelte Dele”. Der var modstridende interesser imellem magistraten og sognekommisionerne vedrørende hovedkassens midler. Adskillelsen imellem militæretaternes og de civile fattige forvoldte “Vanskeligheder og mulig Anledning til det offentlige Betleri”. Endelig var det ikke muligt at danne sig et overblik over situationen i København på baggrund af så mange og så forskellige sognekommisioners virke.²¹⁸ Løsningen på det københavnske fattigvæsens administrative eller bestyrelsesmæssige problemer skulle fremmes ved at gøre, som det udtrykkes, “Formen i Bestyrelsen simplere, mere samstemmende og derved virksommere”, hvilket kunne opnås, når “al Bestyrelse, saavel den af det Hele, som den over de enkelte Dele, samlede under een Direktion”.²¹⁹

I overensstemmelse med det “Aabne Brev” forlod man de tre foregående årtiers decentrale opbygning af fattigadministrationen til fordel for en stramt opbygget og stærkt centraliseret organisering af fattigvæsenet. Planen af 1. juli 1799, der fungerede som grundlov for det følgende århundredes fattigforsørgelse i København, var udtryk for en centralisering af såvel fattigvæsenets administration som den økonomiske forvaltning.²²⁰ Indledningsvis udtrykkes det i planen således, “at det hele Fattigvæsen i Staden Kjøbenhavn, og denne Stads Forstæder, skulle henlægges under een enkelt og særskilt Direktion, som skulle føre Navn af Fattigvæsenets Direktion i Kiøbenhavn, og som med den almindelige Bestyrelse, hvilken i Aaret 1781 gik over fra Pleiedirektionen til Magistraten, skulle forene den særdeles Bestyrelse, som samtlige Sognekommisioner siden Aaret 1771 have havt”.²²¹

Direktionen bestod af 24 ulønnede medlemmer, der fordeltes på fem kommissioner. En på 12 medlemmer for forsørgelsen og fire andre, bestående af et varierende antal medlemmer, for fattigvæsenets industri, fattigvæsenets skolevæsen, fattigvæsenets sygepleje og fattigvæsenets politi.²²² Endvidere oprettedes en lang række direktioner for fattigvæsenets stiftelser, skoler og arbejdsanstalter. Byen inddeltes i 12 hoveddistrikter, hvert under ledelse af en af de 12 direktører fra forsørgelseskommissionen, og disse igen i mindre distrikter, der hvert var under opsyn af de ligeledes ulønnede fattigforstandere, der udvalgte blandt den københavnske befolkning. Deres opgave var det at opsøge – i modsætning til førhen at afvente anmodning om understøttelse fra – de fattige og indstille dem til fattigvæsenets understøttelse eller forsørgelse. Endvidere var det fattigforstandernes opgave at holde “et vaagent Øje med enhver ved Fattigvæsenet indskrevet”, forstået som et skærpet opsyn, der havde til formål at holde de fattige til “Arbejdsomhed, Huuslighed, Orden og Reenlighed”.²²³

Selv om det københavnske fattigvæsens centrale bestyrelse med planen af 1. juli 1799 var blevet udvidet til i alt 24 medlemmer, så var den numeriske vækst i antallet af personer, der skulle styre det efterhånden omfangsrige apparat, dog snarere end at være udtryk for en yderligere spredning af det tidligere stærkt opdeltte fattigvæsens bestyrelse, udtryk for et nøje overvejede forsøg på at systematisere og effektivisere fattigvæsenets mangeartede forretninger – jævnfør de særlige kommissioner og direktioner – og dermed, ved at samle alle bestyrelsens væsentligste funktioner inden for en begrænset kreds af personer, udtryk for en centralisering, hvis formål det var at give bestyrelsen den fornødne fasthed, konsistens og indre sammenhæng.

Imidlertid lå der i såvel sammensætningen af bestyrelsen og det store korps af fattigforstandere, der med planen af 1. juli 1799 var blevet næsten fire gange større, fra omkring 32 til omkring 125,²²⁴ som ikke mindst under de vilkår, efter hvilke dette apparat skulle virke, en væsentlig årsag til de vanskeligheder og tendenser til opløsning og forfald i administrationen af de voksende opgaver, som kunne iagttages i de første 10 til 15 år efter århundredskiftet. Dels var arbejdet med de fattige ulønnet, og dels var arbejdet overdraget personer, hvis borgerlige næringsvej led tab ved den tid, der gik.²²⁵

De til fattigforstandere udskrevne personer, der særligt rekrutteredes iblandt byens næringsdrivende småborgerskab,²²⁶ forsømte og modsatte sig snart det omfangsrige og uoverkommelige arbejde til fordel for private forretninger.²²⁷ Ved reskript af 8. september 1810 måtte derfor de borgere, der vægrede sig imod at påtage sig fattigforstanderskabet eller forsømte de pligter, dette medførte, påregne at miste borgerskabet og dermed retten til at drive forretning.²²⁸ Et andet udtryk for de vanskeligheder, som det københavnske fattigvæsen mødte ved rekrutteringen af fattigforstanderne, var reduktionen i antallet af forstanderdistrikter i begyndelsen af 1816 fra 114 til 64. Ændringen var netop begrundet med henvisning til, at de "færre Poster lettere og bedre kunne besættes" med et mindre antal forsørgelsesdistrikter.²²⁹

Men ej heller den overordnede bestyrelse af det københavnske fattigvæsen forløb problemløst, og ved reskript af 20. oktober 1815 erstattedes den almindelige direktion, der, som ovenfor nævnt, bestod af 24 (ulønnede) medlemmer, med en såkaldt administrerende direktion på kun tre (lønnede) medlemmer.²³⁰ Ved sammensætningen af den almindelige Direktion for Københavns Fattigvæsen var der taget hensyn til den udvidelse i antallet af forretninger, den skulle forvalte, og til den formelle udvidelse eller forøgelse af de kategorier af byens befolkning, der nu kunne understøttes eller forsørges – såvel civile fattige af den lutherske, katolske og de reformerte menigheder som militære fattige af begge etater.²³¹

Ved siden af de 24 medlemmers fordeling på de fem kommissioner for forsørgelsen, fabriks- og industrivæsenet, skolevæsenet, medicinal- og sygeplejevæsenet samt politivæsenet, så fordeltes de yderligere på en såkaldt formandskommission, der bestod af de førnævnte fem kommissioners formænd samt tre af de andre direktionsmedlemmer på skift, og under hvis bestyrelse fattigvæsenets almindelige kassevæsen, bogholderi og sekretariatsforretninger var henlagt, samt 10 til 15 særlige direktioner for fattigvæsenets stiftelser, arbejdshuse og skoler.²³² I 1811 var der således ikke mindre end 14 særlige direktioner under det københavnske fattigvæsen, nemlig for Almindelig Hospital og Abel Cathrines Stiftelse, St. Hans Hospital og Claudi Rossets Stiftelse, herunder også Bidstrupgaard ved Roskilde, Vartov Hospital, Det Kongelige Opfostringshus, Kristians Plejehus Depot, Frue Sogns Arbejdsanstalt og Skole, Nicolai Sogns Arbejdshuus og Skole, Helliggeistes Sogns Arbejdshuus, Trinitatis Sogns Arbejdshuus og Skole, Holmens Sogns Arbejdshuus og Skole, Garnisons Arbejdsanstalt og Skole, Vor Frelers Sogns Arbejdsanstalt og Skole, Bredgadens Drengeskole samt endelig Bredgadens Pigeskole.

Fordelingen af direktionens 24 medlemmer på de særlige direktioner medførte, at de fleste eller næsten alle måtte tage del i arbejdet i flere direktioner foruden i kommissionerne og i den almindelige direktion.²³³ Eksempelvis var Ove Malling i 1811 direktionens formand og i denne egenskab også formand for formandsforsamlingen. Han sad endvidere i industrikommissionen som almindeligt medlem, han var formand for skolekommissionen, direktør for den særlige direktion for St. Hans Hospital og Claudi Rossets Stiftelse, direktør for Det Kongelige Opfostringshus, for Bredgadens Drengeskole og for Bredgadens Pigeskole.²³⁴ På lignende vis var også Johan Hendric Bärens placeret i flere af ovennævnte kommissioner og særlige direktioner. Han var således almindeligt medlem af formandsforsamlingen, industrikommissionen, skolekommissionen og medicinalkommissionen, formand for politikommissionen, direktør for den særlige direktion for Almindelig Hospital og Abel Cathrines Stiftelse, medlem af den særlige direktion for Det Kongelige Opfostringshus, direktør for Frue Sogns Skole, for Nicolai Sogns Skole og endelig direktør for Garnisons Arbejdsanstalt og Skole.²³⁵

Det omfattende arbejde, der var pålagt de enkelte direktionsmedlemmer i kommissioner og direktioner, blev, efterhånden som arbejdsbyrden blev stadig større, ikke eller kun delvist udført, og det kom derved til "Standning i Sagneres Drift". Det var tilsyneladende også uheldigt for bestyrelsen af fattigvæsenets mange opgaver, at direktionens kræfter var blevet spredt på så mange kommissioner og direktioner, idet det bidrog til de "Collissioner og Uoverensstemmelse i Reglernes Anvendelse", som derved opstod. En

Kirsten Lars Jensen Møllers enke, af den hieske
 uoverens, er dagen efter den Ulykke ved Krudttaarnet forsvundet det
 Huis for sin var til leie var beskadiget, indtagen paa det almindelige
 Hospital fordi hun var husvild. Da hun nu maae blive
 der fordi hun ingen andet Opholdssted kan leie sig, ophører hendes almisse hos os
 (den har været 24 skilling) men da hun af Alderdom og vattersoet er udygtig til Arbeide, saa bør vi udbede
 for hende at i det mindste en deel af den almisse hun hos os har havt, at den af den høiædle direction maatte
 hende paa det almindelige hospital tillegges.

Den 30. August 1779
 Christian Ludvig Mønstert & Albrecht

I 1779 sprang et af byens krudttårne (hærens ammunitioner) i luften, og ved den lejlighed blev den gamle Kirsten, enke efter Lars Jensen Møller, husvild. Hun havde hidtil oppebåret almisse under Trinitatis Plejekommission, men da hun nu ikke længere boede i sognet, anbefalede plejekommissionen, at hun skulle indlægges på Almindelig Hospital, og have hendes almisse overført dertil. Brevets tekst lyder: "Kirsten Lars Jensen Møllers enke, af almisselemmerne, er dagen efter den ulykke ved krudttaarnet, hvorved det huus hvor hun var til leie var beskadiget, indtagen paa det almindelige hospital fordi hun var husvild. Da hun nu maae blive der fordi hun intet opholdssted kan leie sig, ophører hendes almisse hos os (den har været 24 skilling) men da hun af alderdom og vattersoet er udygtig til arbejde, saa bør vi udbede for hende at i det mindste en deel af den almisse hun hos os har havt, at den af den høiædle direction maatte hende paa det almindelige hospital tillegges. Den 30. august 1779" (FV 136a, KSA).

væsentlig følge af denne indretning i bestyrelsen var endvidere en "mindre Omhue for mulig Besparelse i Udgifterne", idet spredningen af direktionens medlemmer medførte et mangelfuldt overblik over det samlede fattigvæsens tilstand – enhver "havde mere Opfordring til at see paa sit eget Fag, end paa det Hele".²³⁶

Men endnu vigtigere var det måske, at det efterhånden ikke var muligt at finde tilstrækkeligt mange kvalificerede mænd til bestridelsen af det uoverkommelige og tidskrævende arbejde. Således siges det i begrundelsen for at erstatte den 24 mand store direktion med en "administrerende Direktion" på kun tre (men lønnede og dermed fuldtidsbeskæftigede) medlemmer, at det "havde (...) sine store Vanskeligheder, altid at finde saa stort et Antal af Mænd, som kunne afsee saamegen Tid fra deres lønnede Embedsforretninger, eller Næringsdrift, at de nøiagtigen kunne varetage deres Forretninger ved Fattigvæsenet".²³⁷

Den 24-mands direktion, som nu erstattedes af en direktion på kun tre medlemmer, var oprindeligt sammensat af en række personer, der repræsenterede de forskellige kategorier af fattige, civile og militære, samt bystyrets og statens interesser i fattigvæsenets udvikling. Således var Danske Kancelli, Finanskollegiet, Generallandets Økonomi- og Kommercekollegium samt de militære kollegier, land- og søetatens, hvert repræsenteret med et medlem, Københavns Magistrat med to medlemmer, byens andetkammer, De 32 Mænds Forsamling, ligeledes med to medlemmer, byens borgere med ni medlemmer, de reformerte og den katolske menighed med hver et medlem. Endvidere sad også politimesteren, en assessor fra Hof- og Stadsretten samt stadslægen i direktionen.²³⁸

Den tremands direktion, der efter reskriptet af 20. oktober 1815 skulle tiltræde bestyrelsen af det københavnske fattigvæsen den 1. januar 1816, bestod derimod af en militærmand, kaptajn Christian Sigfried Mangor, og to købmænd, agent Isac Jonas Weybel og købmand Jean de Jonquirres.²³⁹ Direktionen for Københavns Fattigvæsen vedblev dog med at fungere som et rådgivende og reviderende organ side om side med den nye administrerende direktion indtil 1828, da den officielt modtog den endelige afsked.²⁴⁰ Den administrerende direktion var da blevet udvidet til fem medlemmer, og den 24. august 1831 udnævntes chefen for det københavnske politi, A. C. Kjerulff, til "første og styrende Medlem af den administrerende Direktion for Københavns Fattigvæsen" – samt tillige af direktionerne for Københavns Tugt-, Rasp- og Forbedringshus og Møens Tugt- og Forbedringshus.²⁴¹

Chefen for det københavnske politi fik i egenskab af direktionsformand for det københavnske fattigvæsen stor indflydelse på især den disciplinære side af fattigpolitikken, som den udviklede sig i 1830'erne – herunder Ladegaardens indretning henimod at blive "Centralpunktet for Fattigvæsenets Industrie" samt den dermed senere forbundne tvangsarbejdsanstalts indretning og anvendelse.²⁴²

Men allerede i 1813 havde det københavnske politi fra Københavns Fattigvæsen overtaget væsentlige funktioner i henseende til de disciplinære foranstaltninger over for byens fattige befolkning. Ved resolution af 3. september 1813 blev således den ved planen af 1. juli 1799, § 152, oprettede særlige politiret for fattigvæsenet ophævet og underlagt byens almindelige politiret. Herved blev opbringelsen af byens tiggere tillige overdraget byens politi. Endvidere blev samme plans § 157 ændret derhen, at myndigheden til de straffes iværksættelse og eksekution, denne paragraf bemyndigede for "moralske Feil" blandt de fattige, "Uhørsomhed og Trodsighed imod Foresatte, Drukenskab, Uforligelighed, Modvillighed til Arbeide" m. v., blev frataget fattigvæsenets direktion og overdraget fattigvæsenets politikommission, i hvilken byens politimester "bestandigt" skulle have plads.²⁴³

Mens den egentlige bestyrelse af det københavnske fattigvæsen således undergik store ændringer, så fandt der ligeledes væsentlige ændringer sted i det kontorvæsen, der varetog de daglige forretninger i sekretariats-, bogholderi- og kassemæssig henseende, og som sådan virkede i forlængelse af og under den administrative bestyrelses virksomhed. Idet således sekretariat og bogholderi efter 1799 var samlet i ét kontor, ledet af en lønnet bogholder, og en lønnet kasserer ligeledes i et særligt kontor varetog kassevæsenet, under opsyn af direktionen, repræsenteret ved den særlige formandskommission, så var kontorvæsenet i begyndelsen af 1845 delt i tre selvstændige kontorer, hvert under ledelse af en kontorchef for henholdsvis sekretariat, bogholderi og kassererkontor, og med i alt 15 ansatte kontorister, fuldmægtige, kopister og skrivere, der lønnedes på linje med det, der gjaldt for den københavnske magistrats ansatte på samme niveau.²⁴⁴ Foruden de nævnte særlige karakteristika ved udviklingen inden for fattigvæsenets administration, vækst, centralisering og specialisering, så kan der altså føjes endnu et karakteristisk træk til beskrivelsen af dette apparats udvikling, nemlig en øget professionalisering.

Set i et større perspektiv var bestræbelserne på at samle og forenkle forvaltningen af det københavnske fattigvæsen kun et enkelt af flere udtryk for de bestræbelser, der efter århundredskiftet efterhånden skulle samle den spredte forvaltning af byen Københavns administration. De enkelte dele af byens anliggender havde hidtil, siden de første år efter enevældens indførelse, været henlagt under særlige kommissioner, der overvejende bestod af kongeligt udnævnte embedsmænd, nogle magistratsmedlemmer og måske et enkelt eller to medlemmer af de 32 mænds forsamling.²⁴⁵ Herved var bystyret i høj grad unddraget indflydelse på kommissionernes virke, hvilket også gjaldt det københavnske fattigvæsen.

Men det, der ved denne indretning af byens styre betegnede en spredning eller decentralisering af en i øvrigt begrænset magt, det betød omvendt en ikke uvæsentlig koncentration og forøgelse af centralmagts muligheder for at hævde en mere gennemgribende kontrol over de enkelte dele af det enevældige samfunds lokale magtstrukturer. Imidlertid var der i de første årtier efter århundredskiftet kraftige bestræbelser hen imod at skabe større enhed i bystyrelsen - bestræbelser, der især var begrundet i byens dårlige økonomi. Et af de første udtryk for denne udvikling var reskriptet af 31. maj 1814, der søgte at bringe orden og system i skatteopkrævningen – og det efterfølgende forbrug.²⁴⁶ Og i 1819 samledes brolægningstvæsenet og lygtevæsenet til ét væsen under Københavns magistrat.²⁴⁷ Den administrerende Direktion for Københavns Fattigvæsen vedblev dog med at bestyre det københavnske fattigvæsen indtil kommunalreformen af 1857, hvorefter magistratens 3. afdeling den 1. januar 1858 overtog bestyrelsen.²⁴⁸

Fattigvæsenets lovgivning

Årene 1708, 1771, 1781, 1784, 1792 og i særdeleshed 1799 er alle af stor betydning for det københavnske fattigvæsens historie, idet der i disse år fandt mere eller mindre afgørende ændringer sted i fattigvæsenets administration eller organisatoriske strukturer og de principper, efter hvilke den fattige understøttedes. Det er betegnende for de voksende problemer hen imod århundredskiftet, at de fleste revisioner fandt sted i århundredets tre sidste årtier (1771, 1781, 1784, 1792 og 1799). Hvor principperne for fattigforsørgelsen i 1771-lovgivningen kunne formuleres på mindre end fem sider med i alt 11 paragrafer, så var behovet igennem de følgende tre årtier for en revision vokset i en sådan grad, at 1799-planens principper og retningslinjer var vokset til et omfattende lovkompleks på ikke mindre end 78 sider med i alt 215 paragraffer og et fattigvæsen, der var specialiseret i en grad, det ikke tidligere var set.

Det vel nok mest markante træk ved fattiglovgivningen i de tre sidste årtier af 1700-tallet var den ændrede opfattelse af de institutionelle rammers funktion og betydning for forsørgelsen eller understøttelsen af byens fattige befolkning. For både almisse- og plejelemmernes, altså de helt eller delvist ikke-arbejdsduelige fattige, og de arbejdsduelige fattiges vedkommende gjaldt det, at forsørgelsen eller understøttelsen i langt højere grad end tidligere tilstræbtes henlagt til henholdsvis fattigvæsenets hospitaler og arbejdshuse. I modsætning til den hidtidige forsørgelse eller understøttelse i byen, "Byforsørgelsen", gik bestræbelserne nu i retning af at opsluge alle ved det københavnske fattigvæsen indskrevne fattige i de eksisterende stiftelser og arbejdshuse – en udvikling, der nødvendiggjorde en kraftig udvidelse af det københavnske fattigvæsens institutionelle rammer, hvilket faktisk også fandt sted, men blot ikke i den udstrækning, som den voldsomme vækst i antallet af fattige krævede.

Mens forordningen af 16. november 1771 lagde vægt på byforsørgelsen, forsørgelse i eller fra egen bopæl, "udi deres Vaaninger, saaledes, at ikke fattige Familier derved adskilles, eller at mange Almisselemmer udi store og vidtløftige Bygninger og Stiftelser, uden sand Nødvendighed, sammensankes", så hed det i reskriptet af 17. marts 1784, at "ingen Almisse=Lem maae herefter forsynes med Cuur og Medicamenter i sin Boelig, men de syge Almisse=Lemmer skal strax henbringes enten paa Sygestuerne i det al-

Københavnsk krøbling. Udsnit efter maleri af Rach og Egeberg (Nationalmuseet).

mindelige Hospital eller paa andre det Fattiges Væsen tilhørende Sygestuer". Reskriptets kategoriske afvisning af syge almissemlemmers "Cuur og Medicamenter" i egen bolig modificeredes dog senere med forordningen af 9. marts 1792, i hvilken det "overlades (...) til Sogne=Commissionerne, efter Overlæg med de beskikkede Pleie=Medici, at bedømme, om de sig anmeldende Syge kunne helbredes hiemme, eller Omstændighederne udfordre, at de strax blive førte til Hospitalerne".²⁴⁹

Med planen af 1. juli 1799 var byforsørgelsen og institutionsforsørgelsen sidestillede muligheder, der valgtes dels efter almisselemmernes tilstand og dels efter fattigvæsenets institutionelle kapacitet, "alle Syge, som Fattigvæsenet har at drage Omsorg for, gives Kuur og Pleie hiemme i deres Boepæl, naar saadant kan ske, uden at deres Liv voves, eller, at de, som ere om dem, udsættes for farlig smitte (...) Men paa vedkommende Sygehospital, naar de (...) ei bør helbredes hiemme og Hospitalsplads er ledig".²⁵⁰ Den ændrede vægtning af forholdet imellem by- og hospitalsforsørgelsen må ses i lyset af de institutionelle rammers utilstrækkelighed i forhold til det daværende behov for pleje, og ikke som udtryk for en tilbagevenden til 1771-forordningens ideer og principper. Udvidelsen af fattigvæsenets fysiske rammer fortsatte således.

For almisselemmerne og de arbejdsduelige fattige gjaldt de samme bestræbelser. Den voksende mængde af fattige i byen havde medført, at fattigvæsenets hospitaler var blevet optaget af fattige, hvis arbejdsevne var i behold, mens arbejdshusene i byens sogne efterhånden var blevet besat med de egentlige pleje- eller almisselemmer, altså de helt eller delvist ikke-arbejdsduelige fattige.²⁵¹ Det gjaldt derfor om at tømme især Almindelig Hospital for de arbejdsduelige hospitalslemmer og placere dem i byens arbejdshuse og i byen i øvrigt ved et arbejde, ved hvilket de helt eller delvist kunne forsørge sig selv – og omvendt tømme byen og byens arbejdshuse for de ikke-arbejdsduelige pleje- og almisselemmer og placere dem i Almindelig Hospital og i andre af fattigvæsenets lemmestiftelser.²⁵²

Set i en bredere sammenhæng var formålet med den store omorganisering af Københavns Fattigvæsen i 1799 at fjerne eller bekæmpe især tiggerens fysiske tilstedeværelse i byens gader og i øvrigt at rense byen for fattige eksistenser. De anstrengelser, der i lovgivningsmæssig henseende udfoldedes i dette øjemed, var da også langt mere omfattende end tidligere set. Eksempelvis var det forbundet med bøder og tvangsarbejde at tigge (§§ 127, 130, 131 og 136), og det var ligeledes forbundet med straf ikke at angive eller udlevere tiggere (§§ 132 og 133). Der måtte endvidere ikke – ligeledes under straf – lægges hindringer i vejen for udlevering eller opbringelse af tiggere (§§ 134, 143, 150 og 151), og såvel fortov og vej eller gade som selve byen, dens volde og forstæder skulle holdes "ryddelige" for tiggere (§§ 142 og 146). At

bringe "nogen fremmed Betler" til byen som "Skipper eller Færgemand" var naturligvis strengt forbudt og straffedes med bøde "fra 20 til 200 Rdlr" (§ 144).²⁵³

Det er i den sammenhæng, at oprettelsen af arbejdshusene i byens sogne og senere Tvangsarbejdsanstalten i Pustervig skal ses. Dels forbandt fattigvæsenets direktion arbejdshusene med muligheden for en mere omfattende kontrol og et bedre opsyn med de arbejdsduelige fattige, "i Arbejdshusene kan bedst holdes Orden og have Tilsyn, baade med Arbejderne og med Arbejdet", og med det senere oprettede Tvangsarbejdshus i Pustervig blev der især givet mulighed for, som det udtrykkes, "Betleres Afvendelse med Betleri".²⁵⁴

Mens den sene københavnske 1700-tals fattiglovgivning lå i forlængelse af, og i de grundlæggende principper for fattigforsorg ikke afveg nævneværdigt fra, den tidlige 1700-tals lovgivning, især 1708-forordningen, så afveg 1799-planen på en lang række områder fra denne tradition, idet dens forlæg og inspirationskilder især var hentet fra andre nordiske, kontinentaleuropæiske og oversøiske fattigvæsensindretninger. Af udenlandske byers fattigvæsensindretninger var det især den i Hamborg og München, der dannede grundlag for indretningen af det københavnske fattigvæsen, og af indenlandske især den i Kiel, Tronhiem, Randers og Ribe.²⁵⁵

Den bestyrelsesmæssige side af det københavnske fattigvæsen, som den kom til udtryk i 1799-planen, var således en i det væsentlige nøjagtig kopi af det kielske fattigvæsens nye indretning af 1793, der dog igen var en kopi af det hamborgske fattigvæsens indretning af 1788. De grundlæggende træk ved denne indretning var den centraliserede ledelse og bestyrelse, bestyrelsens fordeling på en række særlige kommissioner, en kommission for forsørgelsen, en kommission for arbejdsvæsenet, en kommission for skolevæsenet og en kommission for sygeplejen (i København tillige et fattigvæsenets politivæsen og en kommission herfor), byens inddeling i en række hoveddistrikter (Hauptbezirke), hoveddistrikternes inddeling i underdistrikter (Pflegebezirke), hoveddistrikternes ledelse ved de såkaldte forstandere (Versteher) og underdistrikternes fattigforsørgere (Pfleger) samt indretningens økonomiske fundament, baseret på de frivillige bidrag – subskriptionen. Disse og en lang række andre indretninger ved de kielske og hamborgske fattigvæsensindretninger genfindes i den københavnske plan af 1. juli 1799.²⁵⁶

Men også flere af de principper og retningslinjer for forsørgelsen eller understøttelsen af de fattige, der findes i 1799-planen, var hentet andetsteds fra. Det gælder eksempelvis det dengang for dansk fattiglovgivning nye princip om at forebygge ("forekomme") fattigdommen ved for eksempel at betale den fattiges husleje, gæld, anskaffelse af værktøj og klæder m.v.²⁵⁷ Dette princip om forebyggelse af fattigdommen fik dog ikke større betydning – eller

tillagdes en ganske anden betydning end oprindeligt tiltænkt, idet bestræbelserne ved det københavnske fattigvæsen efter århundredskiftet gik i retning af at forebygge, at de fattige overhovedet søgte det københavnske fattigvæsens understøttelse.

Også hvad forplejningen af de fattige angik, var ideerne hentet uden for landets grænser. Skønt ikke et lovgivningsmæssigt anliggende, er det følgende eksempel illustrativt for den i stort og småt gennemtrængende udenlandske påvirkning af det københavnske fattigvæsens indretning og udvikling i disse år. Hjembragt fra især de nordtyske havnebyer, satte disse ideer også deres præg på det københavnske fattigvæsens udvikling i 1800-årene. Fra München havde det københavnske fattigvæsen som en del af den naturalforplejning, der efterhånden mere og mere fortrængte pengealmissen, overtaget den såkaldte rumfordske suppe – en spise, der var opkaldt efter en grev Rumford, hvis tidligere navn i øvrigt var (sir) Benjamin Thompson.²⁵⁸ Fra München var denne form for naturalforplejning blevet overført til det engelske fattigvæsen i 1796, og til det hamborgske fattigvæsen i 1797.²⁵⁹ Det københavnske fattigvæsen (Københavns Kommunale Forsørgelsesvæsen) anvendte stadig denne suppe som en del af naturalforplejningen i 1914 på Sundholm – nu fire dage ugentlig imod før alle ugens syv dage.²⁶⁰

Også den i snævrere forstand disciplinære side af det københavnske fattigvæsens virksomhed, der indførtes med 1799-lovgivningen, og som fik sit konkrete udtryk med oprettelsen af Tvangsarbejdshuset i Pustervig, var inspireret udefra – hér fra Nordamerika.²⁶¹ Tvangsarbejdsindretningens sanktioner, der var bestemt for de ved fattigvæsenet indskrevne personer, bestod i en kombination af frihedsberøvelse og arbejde under skærpet kontrol, "Friheds Tab paa philadelphisk Maade", og var, som det udtrykkes, "en Mellemting imellem den fri Tilstand og Forbedringshuset".²⁶²

For den lovgivning, der i 1700-tallets sidste årtier markerede rammerne for det københavnske fattigvæsens virke, kan der således spores en stadig større påvirkning fra andre nationale fattigvæsensindretninger, en international orientering, der blandt andet også kom til udtryk i en voksende interesse for den internationale, især tyske, litteratur om social forsyng, der recenseres i det københavnske fattigvæsens tidsskrifter.²⁶³ Men af alle de undersøgte indretninger var det tilsyneladende især den hamborgske, der tiltrak sig de københavnske embedsmænds interesse på grund af de mange ligheder mellem de to havnebyers befolknings- og erhvervmæssige forhold.²⁶⁴ Den lovgivning, der regulerede det københavnske fattigvæsens virksomhed i den her omhandlede periode, afspejlede således dels de særlige lokale problemer, det københavnske fattigvæsen stod overfor, dels byens eller metropolens internationale orientering, der også gjaldt indretningen af byens fattigvæsen.

Kortet viser placeringen af de forskellige institutioner under det københavnske fattigvæsen omkring 1800. Kortet er udført af Peter Wessel Hansen (KSA).

Forsørgelsen af byens fattige befolkning

Tilbage står nu at beskrive fattigpolitikens udvikling på baggrund af de ovenfor beskrevne forhold, fattigdommens vækst, dens umiddelbare og dybereliggende årsager, de institutionelle forholds udvikling, hvorunder fattigvæsenets fysiske rammer, dets økonomiske grundlag og de administrative og lovgivningsmæssige forhold i nærmere detalje er skitseret og beskrevet.

Enhver henvendelse til det københavnske fattigvæsen om understøttelse eller forsørgelse indebar for den fattige en vurdering af dennes arbejdsevne og en efterfølgende klassificering som enten arbejdsfør eller ikke-arbejdsfør, en fremgangsmåde ved anmodning om understøttelse, der undergik væsentlige ændringer i den her omhandlede periode, men som grundlæggende vedblev

at udgøre udgangspunktet for enhver tildeling af understøttelse. Karakteristisk for den udvikling, denne proceduremæssige side af tildelingen af understøttelse undergik, var især den voksende afstand imellem den fattige og de personer, der endeligt bestemte størrelsen og arten af den fattiges eventuelle understøttelse. Hvor den fattige ved periodens begyndelse kunne gøre sine ønsker og krav gældende direkte over for den sognekommision, der også traf den endelige afgørelse, så henlagdes beslutningsmyndigheden efter 1799 til den da oprettede særlige forsørgelseskommission, til hvilken den fattige ingen adgang havde.

Tilsvarende ændrede også selve forsørgelsen karakter, idet dens oprindelige sammensætning og kombination af pengealmisse i forbindelse med arbejde gradvist ændredes til at bestå af en kombination af naturalforplejning og arbejde, i hvilken der især lagdes vægt på kvaliteten og ydelsen af sidstnævnte. Idet nemlig den oprindelige frihed til at benytte fattigvæsenets arbejdshuse efter århundredskiftet afløstes af en mere udbredt tvang til at opsøge dem og især (efter 1822) arbejdsindretningen på Ladegaarden, så blev arbejdet i stadig højere grad anset som et middel til dels at reducere det stadig privatfinansierede fattigvæsens år for år stadig større underbalance og dels som et væsentligt instrument til formningen og dannelsen af en klasse af fabriksvante arbejdere, der kunne tilfredsstille byens næringsdrivende i disse behov for stabil og ikke mindst disciplineret arbejdskraft, en bestræbelse, der ikke mindst gjorde sig gældende over for de ved fattigvæsenets indskrevne børn. Med andre ord afløstes den friere byforsørgelse, forsørgelsen i og fra egen bopæl, af den i højere grad tvangsprægede anstalts- eller institutionsforsørgelse. I det følgende er det disse centrale og væsentlige sider af forsørgelsespolitikken, der beskrives.

Mens indretningen af det københavnske fattigvæsen før 1799 overlod en væsentlig del af forsørgelsen til de lokale pleje- eller sognekommisioner, så ændredes dette forhold som beskrevet med 1799-planen, der medførte en centralisering af alle væsentlige beslutninger vedrørende byens fattige befolkning hos den i 1798 oprettede Direktion for Københavns Fattigvæsen. For den fattige, der henvendte sig til fattigvæsenet om understøttelse, betød det en mere langtrukket og omstændelig procedure.

Eksempelvis skulle den fattige, der i 1799 boede i Store Fiolstræde og som søgte understøttelse ved det københavnske fattigvæsen, først henvende sig til den lokale fattigforstander, hr. Lorenz Nikolai Fallesen, der var kapellan ved Vor Frue Kirke og som boede i Lille Fiolstræde 254.²⁶⁵ Her underkastedes den fattige et grundigt forhør, der indebar besvarelse af mere end et halvt hundrede spørgsmål, og for fattigforstanderen en omfattende undersøgelse og kontrol af den fattiges svar hos eventuel familie, hos naboer og genboer,

og hvem der ellers kunne tænkes at have kendskab til den fattige.²⁶⁶ Herefter gik turen for den fattige til distriktets læge, og herfra til det lokale arbejdshus, Frue Arbejdshus ved Nørre Vold, hvor den fattiges arbejdsduelighed skulle vurderes.

Med attest fra læge og arbejdshus og fattigforstanderens udfyldte og kontrollerede spørgeskema samt dennes forslag til en eventuel understøttelse gik sagen videre til distriktsdirektøren for vedkommende distrikt, 2. hoveddistrikt, Johan Hendric Bärens, der boede i Nørregade 48. Distriktsdirektør Bärens skulle herefter med lægens, arbejdshusets og fattigforstanderens papirer og indstillinger foredrage sagen i forsørgelseskommissionen, hvor beslutning blev truffet om, hvor meget og hvilken understøttelse den fattige kunne tildeles.²⁶⁷ Forsørgelseskommissionens svar på den fattiges anmodning om understøttelse kunne imidlertid trække ud, idet kommissionens forsamlinger kun fandt sted hver 14. dag.²⁶⁸ Det var dog forudset i planen af 1. juli 1799, og en særlig paragraf bemyndigede fattigforstanderen til efter forhandling med distriktsdirektøren at understøtte den fattige med en midlertidig understøttelse ("Interimshjelp"), "dersom Nøden er saa trængende, at den Fattige ikke, uden at savne det Nødtørftige, kan oppebie Forsørgelseskommissionens Beslutning".²⁶⁹

Når forsørgelseskommissionen havde truffet den endelige afgørelse om en eventuel understøttelse, blev den meddelt den lokale fattigforstander, der herefter underrettede den fattige.²⁷⁰ Den bevilgende instans, forsørgelseskommissionen, var således, i modsætning til før 1. juli 1799, ikke i direkte kontakt med den fattige og ej heller med den fattigforstander, der havde undersøgt den fattiges økonomiske og øvrige personlige forhold. Kontakten var indirekte, gennem vedkommende hoveddistrikts direktør, hvis kontakt med den fattige foregik gennem den lokale fattigforstander. Dette forhold, og især det indbyrdes forhold imellem direktionen og fattigforstanderne, var gennem den her omhandlede periode efter 1799 genstand for skarp kritik, en kritik, der fra fattigforstanderne rettede sig imod en direktion, der i sin administration af understøttelsen til byens fattige befolkning kom i et stadig mere udtalt modsætningsforhold til forstanderkorpset ved at tilsidesætte forstandernes indstilling til understøttelse for den enkelte fattige.²⁷¹

Mens fattigforstanderne før 1799 havde haft direkte adgang til de daværende pleje- eller sognekommisioner og dermed til forhandlingerne om understøttelsens art og størrelse, så forsvandt denne ret med 1799-planen, begrundet med det nu stærkt udvidede administrative apparats størrelse, idet det ikke blev anset for "muligt ["uden Vanskelighed, og uden Sinkelse i Sagernes Gang"], at de alle paa engang kunne bivaane Forsørgelseskommissionens Samlinger, og der selv foredrage hver sit Distrikts Sager".²⁷² Selv om 1799-

planen åbnede mulighed for mere formelle kontakter imellem fattigforstandere og direktører "til bestemte Tider, og paa aftalt og bequemt Sted",²⁷³ så fandt de tilsyneladende "ingensinde" sted.²⁷⁴ Ej heller den kontakt, som 1799-planen foreskrev direktionsmedlemmerne, om "af og til" at "indfinde sig personligen hos den Fattige", for derved bedre at kunne danne sig et grundlag for en vurdering af behovet for tildeling af understøttelse, fandt sted i større udstrækning, og sandsynligvis slet ikke efter 1815 med den stærkt reducerede direktion.²⁷⁵

I den praktiske udførelse af fattigpolitikken kan det således konstateres, at hvor der omkring 1770 var en tæt kontakt imellem den fattige og den del af fattigvæsenets administrative apparat, der bevilgede understøttelsen, så forsvandt denne kontakt efter århundredskiftet, idet den fattiges adgang til forsørgelseskommissionen og omvendt, forsørgelseskommissionens kendskab til den fattige, var af højst indirekte karakter. Der var altså i løbet af 1800-tallets første årtier blevet skabt et øverste administrativt lag af professionelle embedsmænd, der i modsætning til tidligere ikke var i direkte kontakt med genstanden for dets virke, de fattige, og som ved udøvelsen af de daglige forretninger kom i et stadig større modsætningsforhold til fattigforstanderne, der havde et førstehåndskendskab til byens fattige befolkning, ved ikke at følge deres anvisninger.

Heraf udsprang også modsætningerne imellem den bevilgende direktion og de fattige, der søgte understøttelse ved det københavnske fattigvæsen, et modsætningsforhold, der hidrørte fra en "vedvarende Gnidning mellem de individuelle og almindelige Anskuelse", den fattiges krav om understøttelse over for det af direktionen udviste hensyn over for "Communens Skatteydere".²⁷⁶

Det voksende modsætningsforhold førte til et af fattigforstanderne fremført krav om at inddrage "det folkelige Element" i det københavnske fattigvæsens bestyrelse ved med henvisning til Københavns nyligt vedtagne kommunalforfatning af 1. januar 1840 at overlade det til byens borgerrepræsentanter at vælge fattigvæsenets bestyrere: "Medens den nye Communallov har overdraget Borgerrepræsentanterne at vælge Stadens Raadmænd, har den med en uforklarlig Taushed forbigaaet Bestemmelsen om deres Competence til at vælge Fattigvæsenets Directeurer".²⁷⁷ Kravet til "det folkelige Element"s deltagelse var dels begrundet i den store betydning fattigvæsenets virksomhed i det hele taget havde for byens befolkning, "fordi Fattigskatten udgjør over 2/5 Deel af den aarlige Repartition, og en væsentlig Deel af Byens Formue henhører under Fattigvæsenet, men isærdeleshed med Hensyn til, at ingen Bestyrelsesbranche har en større Indflydelse paa Communens Velværen, og mere behøver at være gennemtrængt af det folkelige Element end Fattigvæsen-

Almissekort, udstedt af det københavnske fattigvæsen til Marie Elisabeth Poulsen. Kortet, som var Maria Elisabeths dokumentation for, at hun var fundet værdig til almisse, viser, at hun i 1828 modtog 8 rigsdaler halvårligt i husleiehjælp samt to brød ugentligt og gratis middagsmad for et barn på fattigskolen (FV 490b, sag. Nr. 3140, KSA).

senets Administration”.²⁷⁸ Dels var kravet begrundet i den beskrevne modsætning imellem fattigvæsenets øverste ledelse og forstanderkorpset – og de københavnske borgere i Borgerrepræsentationen: “Hvorledes vil man tænke sig Fattigvæsenets rette Betydning anerkjendt i Folket; hvorledes vil man troe, at Borgerne kunne arbeide i Forening med Bestyrelsen, naar de ikke see dem selv paa en passende Maade repræsenterede i denne, og naar ikke denne samlever med Folket? (...) Vi mene derfor ogsaa, at ved Siden af Nødvendigheden af en udvidet og selvstændig Virksomhed for Forstanderne, staaer Ønskeligheden om at Valget af Fattigbestyrelsen maa overlades til Borgernes Repræsentanter”.²⁷⁹

Men også fattigforsørgelsen undergik væsentlige ændringer i den her omhandlede periode. I al dens kompleksitet kan især to træk fremhæves som de væsentligste og på længere sigt mest betydningsfulde, dels den voksende institutionalisering af fattigforsorgen, en gradvis overgang fra den friere byforsørgelse til den mere og mere tvangsprægede anstaltsforsørgelse, og dels en voksende opmærksomhed over for de under forsørgelse værende børns opdragelse, en forsørgelsespolitik, der repræsenterede et ændret syn på børnene som det eksisterende samfunds fremtidige fundament, og som derfor – især efter 1799 – gjorde børnene til “den vigtigste Gjenstand” for fattigvæsenets virksomhed.

I den mangfoldighed af opgaver, der var henlagt til det københavnske fattigvæsen, var der grundlæggende fire områder eller kategorier af forsørgelsesopgaver, som det skulle varetage: understøttelse af de fattige ved almisse eller ved et anvist arbejde, helbredelse i tilfælde af sygdom og undervisning eller opdragelse af børn, indskrevet under fattigvæsenet. Men først og fremmest

var det, der især karakteriserede understøttelsen ved det københavnske fattigvæsen, den fattiges pligt – ung som gammel – til at arbejde for at bidrage helt eller delvist til egen forsørgelse.²⁸⁰ Arbejdet var oprindeligt af en sådan beskaffenhed, at den fattige uanset tidligere profession eller beskæftigelse umiddelbart kunne oplæres deri – almindeligvis spindearbejde – og det var tillige gerne forlagt til den fattiges egen bopæl, "Husflid" kaldet.²⁸¹

Etableringen af arbejdshusene i byens sogne i sidste halvdel af 1780'erne og første halvdel af 1790'erne indledte imidlertid de følgende årtiers bestræbelser på at lægge de arbejdsduelige fattiges forsørgelse ved arbejde i faste og mere kontrollerede rammer. Der var dog selv efter anlæggelsen af arbejdsanstalterne i byens sogne ikke dermed forbundet nogen pligt for den fattige til at benytte dem – den fattige kunne efter eget ønske arbejde hjemme eller, hvis det eksempelvis på en kold vinterdag var mere passende, i et opvarmet arbejdshus.²⁸²

I løbet af 1790'erne vandt imidlertid den opfattelse udbredelse, at den fattige burde forpligtes til at indfinde sig i arbejdshuset, hvis vedkommende ønskede understøttelse af fattigvæsenet.²⁸³ Og selv om 1799-planen ikke pålagde den fattige betingelser for understøttelsen i den henseende, så vedtog Direktionen for Københavns Fattigvæsen i 1801 i højere grad end hidtil at binde forsørgelsen til arbejde og naturalforplejning – sidstnævnte i modsætning til den mere almindelige pengealmisse.²⁸⁴

Den almindelige forsørgelsesmåde i byen var indtil da almisse i penge og arbejde – hjemme eller i arbejdshus – samt naturalforplejning.²⁸⁵ Beslutningen om at ændre forsørgelsesmåden og dermed forsørgelsens eller understøttelsens sammensætning førte umiddelbart til en mere uensartet forsørgelsespolitik i byens 12 forsørgelsesdistrikter.²⁸⁶ I byens 2. hoveddistrikt – som det mest markante – blev beslutningen om at binde forsørgelsen til arbejde og naturalforplejning ført ud i sin yderste konsekvens. Betingelsen for understøttelse hér var i almindelighed arbejde i Frue Arbejdshus 12 timer daglig: i sommermånederne, fra 15. april til 15. september, fra klokken 7 om morgenen til 20 om aftenen, den øvrige del af året en time senere, med tilladelse til at forlade arbejdshuset i middagstimen mellem klokken 11 og 12.²⁸⁷

Kravet til den fattige om dagligt at møde i arbejdshuset søgtes opretholdt og gennemført ved dels at indføre en "Forsømmelsesliste", hvori fravær blev registreret – og senere straffet, og dels ved at indføre en "Arbejdsbog", hvori det arbejde, den fattige havde præsteret i og uden for arbejdshuset samt dets værdi for den fattige, blev noteret.²⁸⁸ Forsømmelser på blot en halv dag ugentlig, der ikke var begrundet med sygdom, førte således til straf med "Arbejde i Tvangshuset", og manglende registrering af arbejde førte til nedslag i understøttelsen.²⁸⁹ Den frihed, der for den fattige havde været forbundet

Ladegaarden i 1770'erne. Som det ses på billedet lå det daværende St. Hans Hospital udenfor byens volde ved Ladegaardsåen, som stadig løber under den nuværende Åboulevarden (Kortsamlingen: IB 1770-80, KSA).

med den hidtidige byforsørgelse, afløstes her af et krav om "uafbrudt Arbejde i Arbejdsanstalten" og af en række disciplinære kontrolforanstaltninger, hvis egentlige formål var at begrænse understøttelsen til de absolut ringest stillede blandt de fattige, for derved med et færre antal understøttede at formindske fattigvæsenets voksende økonomiske problemer.²⁹⁰

Reaktionen blandt en stor del af de arbejdsføre fattige (over 50 pct.) i 2. hoveddistrikt var umiddelbart at afslå understøttelse under de ændrede betingelser: I "Frue Arbejdshus for stadigen og dagligen at arbejde der", hvilket, ifølge distriktsdirektøren, var dem "yderst modbydeligt".²⁹¹ Derimod anså distriktsdirektøren (og forstanderne) i byens 2. hoveddistrikt denne forsørgelsesmåde for særligt fordelagtig, idet den "højest besværlige Undersøgelse" af den fattiges personlige forhold, proceduren for tildeling af understøttelse, ikke længere var "saa vigtig": "Den Formodning er mere end vis, at den som gaaer til Arbejdshus (...) som der imodtager Naturalforflegning (...) og underkaster sig de til Vilkaar for Understøttelse bestemte Regler (...) virkelig trænger til Understøttelse".²⁹²

Den forsørgelsesmåde, der som "Prøve" gradvist indførtes i byens 2. hoveddistrikt fra juli 1801, ophørte imidlertid i juli/august 1803.²⁹³ De fordele, distriktsdirektøren for 2. hoveddistrikt mente at kunne fremhæve ved denne forsørgelsesmåde med arbejde og naturalforplejning i modsætning til den hidtidige pengealmisse, var især, at den var "mindre bekostelig" og at fattigvæsenet med kravet til den fattige om at arbejde i arbejdshus kunne undgå at forsørge mennesker, der ikke havde et egentligt eller kun et forstilt behov for understøttelse: "Den Utrængende er afholdet fra at overhænge Fattigvæsenet".²⁹⁴ Men selv om den her beskrevne forsørgelsesmåde officielt ophørte

i efteråret 1803, så var de ideer og principper, der lå bagved, dog langt fra opgivet. Og på længere sigt vandt ideerne atter hævd ved det københavnske fattigvæsen, især fra 1820'erne og 1830'erne på Ladegaarden, men her i en skærpet og endnu mere radikal forsørgelsespolitik, der for den fattige betød en egentlig isolation fra omverdenen bag Ladegaardens indhegnede jorder samt lukkede og bevogtede port.

Beslutningen fra 1801 om i højere grad at binde forsørgelsen til arbejde og naturalforplejning vandt imidlertid almindelig udbredelse i de følgende årtier. Pengealmissen afløstes næsten fuldstændigt af den for fattigvæsenet sædvanligvis billigere naturalforplejning: "Ikun enkelte Gange, naar Vindstille har hindret Malning, have de Fattige erholdt Godtgjørelse i Penge",²⁹⁵ og det principielle krav om forsørgelse ved arbejde var ligeledes trængt ind i fattigvæsenets stiftelser – foruden i de egentlige arbejdshuse også i samtlige lemmestiftelser, herunder også St. Hans Hospitals lemmeafdeling.²⁹⁶

Der lå imidlertid i de institutionelle rammers utilstrækkelige kapacitet en væsentlig begrænsning med hensyn til at forsørge alle arbejdsduelige fattige ved arbejde for fattigvæsenet²⁹⁷ – en begrænsning, der dog delvist søgtes ophævet ved den generelle udvidelse af fattigvæsenets fysiske rammer, som fandt sted i løbet af 1800-tallet, og som tillige var en funktion af den førte forsørgelsespolitik. Men dette skift i fattigpolitikken fra århundredets begyndelse var nu etableret som et ledende princip for fattigforsørgelsen.

Forsørgelse ved arbejde fra arbejdshus eller ved arbejdsanstalt prioriteredes langt højere end før århundredskiftet, hvilket også kom til udtryk i erklæringer af mere programmatisk karakter i de årlige beretninger fra fattigvæsenets direktion om fattigvæsenets almene tilstand – eksempelvis denne fra 1816 vedrørende de kvindelige almisselemmer, kategorien "enkelte Fruentimmer": "Alle ikke aldeles uarbejdsføre ere forpligtede til at arbejde paa Arbejdsstuerne (...) ingen maa arbejde uden for Huset (...) Directionen har derfor i 1816 forøget Antallet af disse Lemmepladser".²⁹⁸

Med Ladegaardens åbning i 1822 og fattigvæsenets formelle overtagelse af den i 1833 kom disse forsørgelsespolitiske ideer til fuld udfoldelse. Især to træk ved den praktiske udførelse af denne forsørgelsespolitik ved fabriksindretningen på Ladegaarden bør fremhæves. Først og fremmest ladegaardsarbejdernes stærkt forringede sociale status og vilkår på stedet – degraderingen af den fattige. Dernæst fabriktionsvirksomhedens ændrede organisering og afsætning af de dér fremstillede produkter. Disse træk kan fremhæves som karakteristiske for dels den mere repressive holdning over for de fattige, der trængte frem efter århundredskiftet, dels fattigvæsenets mere intensive udnyttelse af de indskrevne håndværkeres og daglejeres færdigheder, der nu som følge af de ændrede forsørgelsespolitiske ideer betragtedes som et principielt

ikke uvæsentligt tilskud til fattigvæsenets indtægter.

Arbejdstiden for de fattige på Ladegaarden var 12 timer dagligt i seks af ugens syv dage, fordelt i sommerhalvåret, fra 1. april til 30. september, i tidsrummet mellem klokken 5 om morgenen og 20 om aftenen, afbrudt af tre pauser fra klokken 8 til 8.30, klokken 12 til 14 og fra klokken 16.30 til 17. I vinterhalvåret, fra 1. oktober til 1. april, påbegyndtes arbejdet en time senere, altså klokken 6 om morgenen, og fortsattes til klokken 21 om aftenen.²⁹⁹

I modsætning til tidligere måtte den fattige ikke forlade arbejdsindretningen. Udgang fra Ladegaarden var begrænset til hver anden søndag, og kun imod en særlig tilladelse var det muligt for den fattige at forlade arbejdsindretningen hver søndag eller på en søgnedag.³⁰⁰ Afgang fra fabrikken og en tilbagevenden til den sædvanlige civile tilværelse kunne kun komme på tale, hvis den fattige havde forskaffet sig tjeneste eller arbejde for en længere periode og understøttelse fra fattigvæsenet derfor ikke længere var nødvendig. For en eventuel afgang var proceduren den, at rigtigheden af den fattiges udsagn om arbejde først skulle kontrolleres hos den fattiges fremtidige arbejdsgiver, dernæst indhentes en erklæring fra Københavns Politi, som tillige med fabriksdirektøren skulle godkende den fattiges anmodning om at måtte forlade fabriksindretningen.³⁰¹

Den fattiges sociale status i det københavnske bysamfund var således på flere måder stærkt reduceret i forhold til endog den blandt de fattige, der kunne holde sig fri af fattigvæsenet – eller som bogholderen ved det københavnske fattigvæsen, Henning August, i 1825 anførte i en større betænkning om blandt andet de fattige arbejderes forhold på Ladegaarden: "I Fattigvæsenets Fabrikindretning er den til Arbeide ansatte Fattige (...) nærmest at ansee som Tyende. Som Tyende sættes han til Arbeide (...) som Tyende gives ham ikke mere end hans nødvendige Underholdning for en betinget Nytte, om endog Fabrikken derved fik stor Avance".³⁰²

Heller i forhold til tugthusfangerne var den fattige ladegaardsarbejder bedre stillet med hensyn til den arbejdspræstation, der var fastsat som gældende norm: "Det vil befindes at Commisionen [kommissionen af 9. januar 1822] ved at fastsætte Arbeidstaxterne har krævet meer Arbeide af en Fattig end Reglementet for Tugt- og Forbedringshusfangerne paalægger Forbrydere (...) [Det kan derfor] ikke nægtes, at Arbeiderne med nogen Grund kunne føle sig for haardt medtagne, naar de i en Forsørgelsesanstalt tilholdes at præstere mere Arbeide end i Straffeanstalten; og der er dem der ikke have tilbageholdt at gjøre Bemærkninger derover".³⁰³

Et stigende antal fattige undlod eller nægtede i disse år derfor at modtage understøttelse under de vilkår, der efterhånden havde vundet hævd. Begrunnelserne herfor kunne umiddelbart være vidt forskellige, men var dog gerne

udtryk for de ovenfor nævnte forhold: "for ei at underkaste sig Fattigvæsenets Regler", "begjært at udslettes [af fattigvæsenets lister over understøttede personer] for ikke at indlægges i en Stiftelse", "begjært sig udslettet for ikke at ansættes til Arbeide eller lade Børnene søge Fattigvæsenets Skoler", "fordi de ved Møde i Directionen nægtede at modtage Understøttelse, og erklærede ikke at være trængende dertil, uagtet de havde forlangt den". Enkelte allerede indskrevne fattige undveg og rubriceredes i fattigvæsenets lister over udskrævede personer med bemærkningen "Forsvunden eller deserterer".³⁰⁴ Og af de indskrevne fattige "deserterede" et stadig større antal, hvilket for de fattige, der var anvist til arbejde under fattigvæsenet, medførte hensættelse i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset.³⁰⁵ Skønt det registrerede antal heraf var beskedent i forhold til det samlede antal forsørgede, så var det tilsyneladende stigende.³⁰⁶

Selve arbejdet, dets organisering samt den retning produktionen antog, var ligeledes udtryk for den ændrede opfattelse af forsørgelsespolitikens funktion og dermed af forholdet imellem fattigvæsenet og den fattige. I 1822 da Ladegaardsfabrikken blev taget i brug, var de eksisterende seks arbejdshuse i byen belagt med plejlemmer. Ladegaardsfabrikken var derimod tiltænkt de fuldt arbejdsduelige blandt de fattige og især de, der som husvilde hidtil havde været optaget i Frelsers Arbeidshus' husvildeafdeling.³⁰⁷ For at fremme arbejdsproduktiviteten blandt de fattige på Ladegaarden, indførtes der fra slutningen af 1828 regulære akkordsystemer, således, som det anførtes, "at de i Fremtiden blive betalte i Forhold til hvad de ved Arbejde kunne fortjene"³⁰⁸.

I overensstemmelse hermed inddeltes arbejdsindretningen i 1833 i tre afdelinger, der adskilte de "dueligste, sædeligste og ordentligste Fattige" i 1. afdeling fra arbejderne i 2. afdeling, der var den afdeling, enhver arbejder umiddelbart blev optaget i ved ankomsten til Ladegaarden, og hvorfra han eller hun så senere kunne få adgang til 1. afdeling eller omvendt, på grund af "Forseelser, eller uordentligt Forhold", hensættes i 3. afdeling, Tvangs=Arbeidshuset.³⁰⁹ For den enkelte arbejder på Ladegaarden var det ikke uden betydning, om han eller hun anbragtes i 1., 2. eller 3. afdeling. Eksempelvis var betalingen for arbejdet bedre i 1. afdeling end i de øvrige. Sortering af 6 pund fin uld blev betalt med 2 skilling i 1. afdeling, men kun med 1 $\frac{3}{4}$ skilling i 2. afdeling, plukning af 1 pund fin uld blev betalt med 2 $\frac{1}{2}$ skilling i 1. afdeling, men kun med 2 skilling i 2. afdeling og så fremdeles.³¹⁰ Forplejningen var ligeledes mere varieret i 1. afdeling i forhold til de to øvrige afdelinger, og det var muligt for arbejderne i 1. afdeling imod kontant betaling at forsyne sig med smør til det daglige brød og brændevin.³¹¹

Arbejdet på stedet organiseredes som i en større fabriktionsvirksomhed. Den daglige leder var inspektøren, der stod under Den administrerende Di-

rektion for Københavns Fattigvæsen.³¹² Umiddelbart under inspektøren stod kvartermesteren, der fungerede som stedets arbejdsleder og opsynsmand, og hvis funktion det i øvrigt var at omsætte inspektørens ordrer i handling.³¹³ Til at hjælpe kvartermesteren hermed var der ansat en række underopsynsmænd eller -koner,³¹⁴ og længst nede i hierarakiets, blandt arbejderne på stedet, var et antal arbejdsformænd udvalgt blandt de fattige selv, hvis funktion det ligeledes var "at føre Opsynet med Arbejderne".³¹⁵

I modsætning til den for den enkelte arbejder mere overskuelige arbejdsvirksomhed hjemme og i de lokale arbejdshuse i byen repræsenterede Ladegaarden således på flere måder den mere komplicerede produktionsvirksomhed, der efterhånden trængte frem i byen. I overensstemmelse hermed ændrede den produktion, der fandt sted i fattigvæsenets arbejdsindretninger, også karakter og retning. Mens fattigvæsenet før 1800 næsten udelukkende producerede til eget forbrug, ændredes dette forhold efter århundredskiftet, hvor fattigvæsenet i langt højere grad udførte arbejdsopgaver for andre - private og offentlige personer og institutioner - hvilket i den betrængte økonomiske situation mindskede kravene til likvid kapital og dermed risikoen for fattigvæsenet ved en udvidelse af dets fabriktionsvirksomhed.³¹⁶

Særligt iøjnefaldende kom den ændrede produktionsvirksomhed til udtryk på Ladegaarden, hvor der produceredes til ikke alene fattigvæsenets egne stiftelser, men også til en lang række private personer og statslige institutioner. Eksempelvis udførtes der fra Ladegaarden bygnings- og inventararbejder for Gentoft Kirke, Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab, Kopenhospitalet i Søkvæsthuset, Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset, Den Kongelige Staldetat foruden fattigvæsenets stiftelser og skoler.³¹⁷ Uldmanufakturert på Ladegaarden leverede ligeledes arbejde til en lang række personer og institutioner. Som aftagere af forskellige slags uldarbejder var kammerråd [Johan Christian] Drewsen, købmand [Johan Christian] Lund, fabrikant [Gottlieb Gabriel] Schleisner, grevinde [Johanne Henriette Valentine] Danneskiold-Samsøe, Landetaten, Søetaten, Generaltoldkammeret, Det Kongelige Teater, Det Kongelige Danske Klædeoplæg, Frederiks Hospital, Den Kongelige Staldetat, Det Kongelige [Frederiksborgske] Stutteri, m.fl.³¹⁸ Også den norske hær aftog arbejde, udført på Ladegaardsfabrikken - 19.000 alen klæde, hvilket "vedkommende i Norge fandt sig særdeles tilfredse med, [og] er et Bevis for, hvad der paa en saadan Fattiganstalt kan udrettes".³¹⁹

Men Ladegaardsfabrikken var dog langt fra at være nogen overskudsforretning. Anstaltens årlige underbalance var ved den her omhandlede periodes udgang på omkring 12.000 rigsbankdaler.³²⁰ Derimod var Ladegaarden blevet et "Centralpunkt for Fattigvæsenets Industrie", idet alle ved fattigvæsenets indskrevne arbejdere var beskæftiget med arbejde ved eller fra Ladegaarden,

mens byens arbejdshuse nu fungerede som lemme-, pleje-, og skolehuse.³²¹ I modsætning til tidligere var nu også flere hundrede i byen bosiddende fattige beskæftiget med arbejde fra Ladegaarden, og adskillige håndværkere, ligeledes bosiddende i byen, arbejdede på Ladegaardsfabrikken, mens de efter endt arbejdsdag vendte hjem.³²²

Efter århundredskiftet havde således de vilkår, under hvilke den fattige modtog understøttelse fra det københavnske fattigvæsen, undergået radikale ændringer i forhold til årtierne umiddelbart op til århundredskiftet og omorganiseringen af det københavnske fattigvæsen. Ladegaardsfabrikkens åbning i 1822 og de forsørgelsespolitiske ideer, denne arbejdsindretning var udtryk for, lå i naturlig forlængelse af den forsørgelsespolitiske forretningsgang, der i 1801 indledtes i byens 2. hoveddistrikt og som samtidig markerede et brud med de mindre forpligtende vilkår, hvorunder understøttelsen tildeltes før århundredskiftet. Den friere "Husflid" var nu afløst af den i høj grad tvangsprægede "Fabrikflid", der tillige var udtryk for en mere intensiv udnyttelse af de ressourcer, den fattige var i besiddelse af i henseende til i højere grad at kunne dække omkostningerne ved forsørgelsen eller understøttelsen gennem fysisk arbejde.

Tilbageblik

Set i et tilbageblik var den afgørende dynamiske faktor i den ovenfor skitserede udvikling den kraftige befolkningsvækst i sidste halvdel af 1700-tallet, der i sammenhæng med opløsningen af de gamle traditionsbundne arbejdsforhold medførte en befolkningsmæssig tilvækst i landets købstæder, herunder København. Opbruddet fra laddistrikterne og den store og i tid langstrakte tilvandring til København skabte store forsørgelsesmæssige problemer for det københavnske fattigvæsen, der gennemgik en udvikling, hvorunder alle dele af dets virksomhed udvidedes og udvikledes som ingensinde før. Det gjaldt dels de fysiske rammer for fattigvæsenets virke, dels det økonomiske grundlag, der søgtes udvidet og funderet i mere stabile og sikre indtægter gennem indførelsen af en egentlig fattigskat, dels gennem den gradvise fremvækst af et stadig mere professionaliseret korps af embedsmænd samt endelig dels gennem en mere og mere detaljeret regulering af fattigvæsenets virksomhed gennem en lovgivning, der i omfang og sigte overgik alt, hvad der tidligere i denne henseende var set.

Understøttelsen og forsørgelsen og ikke mindst betingelserne for modtagelsen heraf gennemgik væsentlige ændringer, der for den fattige gjorde det stadig mindre attraktivt at anmode om og modtage denne. Ved modtagelse af hjælp eller understøttelse var der især efter århundredskiftet samtidig tale om en endnu dybere social deklassering af den del af den fattige københavnske

befolkning, der ikke ved egen eller andres hjælp var i stand til at opretholde den blotte eksistens.

Den fremadskridende opløsning af det århundred gamle tyendesamfund betød altså tillige med de ændrede rammer og betingelser for det sociale livs organisering også radikalt ændrede rammer og betingelser for det københavnske fattigvæsens virksomhed. Med København som eksempel på de dybtgående ændringer, som organiseringen af den sociale forsorg var genstand for i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, er en udvikling beskrevet, der for det københavnske fattigvæsen var karakteriseret ved at bevæge sig fra en forsorgsmæssig enkelhed til en forsorg, der i sin institutionelle opbygning og organisation var præget af en høj grad af kompleksitet.

Tyendesamfundets personlige og gensidige ansvar i tilfælde af sociale beghenheder, der for den enkelte var af fundamental betydning, afløstes gradvist af det liberale samfunds manglende ansvar. Denne udvikling førte til en professionalisering af de forsorgsmæssige funktioner. Det afspejlede centralmagts svar på og erkendelse af en udvikling, der i endnu højere grad end tidligere henlagde samfundsmæssige funktioner, der før var et lokalt og statsmagten til dels uvedkommende anliggende, til centralmagten og de statslige institutioner. Herved afløste eller overtog den patriarkens hidtidige funktioner i denne henseende, men nu i et langt større format, hvilket medførte en betydelig udvidelse af de institutionelle rammer. Den fysiske lokalisering af de fattige på overskuelige institutionelle enheder, var tillige det vel nok mest iøjnefaldende udtryk for den her skitserede udvikling.

Noter

- 1 Christian Elovius Mangor: Nogle Betænkninger i Anledning af Københavns Pleiekommisioners udgivne Regnskaber, 1796, s. 4.
- 2 Fridlev Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund 1500-1800, 1978, s. 391-416.
- 3 Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark bd. I, 1720-1914, 1976, s. 137.
- 4 Ibid. s. 139.
- 5 Axel Nielsen: Industriens Historie i Danmark bd. 3, 1. Halvbind, Tiden 1820-1870, 1944/1979, s. 59.
- 6 Ibid., s. 56-57; Svend Aage Hansen som ovenfor anført s. 147.
- 7 Axel Nielsen som ovenfor anført, s. 52.
- 8 Per Boje & Ole Hyldtoft: Økonomiske, geografiske og demografiske aspekter, Grethe Authén Blom (red.): Urbaniseringsprocessen i Norden bd. 3, Industrialiseringens første fase, 1977, s. 178.
- 9 Axel Nielsen som ovenfor anført s. 69.
- 10 J. O. Bro Jørgensen: Industriens Historie i Danmark bd. 2, Tiden 1730-1820, 1943/1979, s. 146-161.
- 11 Axel Nielsen som ovenfor anført s. 65-144.
- 12 Ole Hyldtoft: Københavns industrialisering 1840-1914, 1984, s. 127.
- 13 Axel Nielsen som ovenfor anført s. 109.
- 14 Fattigvæsenet (FV) nr. 128b: Henning August: Om Kjøbenhavns Fattigvæsen fra 1ste Julii 1799 til 31te December 1815, s. 5, Københavns Stadsarkiv (KSA).
- 15 Axel Nielsen: Industriens Historie i Danmark bd. 3, 1. Halvbind, Tiden 1820-1870, 1944/1979, s. 102.
- 16 FV 128b som ovenfor anført s. 6.
- 17 Ibid. s. 6f.
- 18 Collegial=Tidende 1837, s. 636f.
- 19 Ny Collegial=Tidende 1844, s. 145.
- 20 FV 128b som ovenfor anført s. 8.
- 21 Rentekammeret (Rtk.) 2421.586. Collinske Papirer vedk. Fattigindustrien i København og Fattigvæsenet i Almindelighed, 1773-1828: Henning August: Om Betlerie og dets Hæmmelse. København [den 4. juni] 1822. s. 3-4, Rigsarkivet (RA).
- 22 Hans Chr. Johansen: Historisk demografi – Metoder til studiet af dagliglivet hos ældre tiders befolkning, Fortid og Nutid bd. XXVI, hefte 1-2, 1975, s. 68-85.
- 23 Thorkild Kjærgaard: Konjunkturer og afgifter. C. D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet, 1980, s. 29ff.
- 24 Fridlev Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund 1500-1800, 1978, s. 391-416.
- 25 Ibid. s. 391f.
- 26 Hans Chr. Johansen: Befolkningsudviklingen på landet i Danmark omkring år 1800, Historie. Jyske samlinger, Ny rk. bd. IX, hf. 1, 1970, s. 85.
- 27 Aksel Lassen: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark. 1645-1960, 1965, s. 540.
- 28 Holger Gad: Befolknings- og Arbejdskraftproblemer i dansk landbrug bd. I, 1956, s. 16.
- 29 Fridlev Skrubbeltrang som ovenfor anført s. 392; Ole Degn: Båndet, der delvis båndt. Mobiliteten i stavnsbåndstiden ser ud fra folketællinger fra 1769 og 1787 fra Sevel sogn i Vestjylland, Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift 1988:1, s. 32-54.
- 30 Camillus Nyrop: Bidrag til vor Haandværkerstands Historie i Tiden før 1857, 1914, s. 1-18; Forordning af 21. marts 1800, Schous Forordninger.
- 31 Aksel Lassen som ovenfor anført s. 247.
- 32 Ibid. s. 248.
- 33 Statistiske Meddelelser, 4. Række, 37. bd., 1. Hæfte, 1911.

- 34 Aksel Lassen som ovenfor anført s. 278f.
- 35 Ibid. s. 279.
- 36 FV 128b: Underdanigst Indberetning til Deres Kongelige Høihed Kronprindsen angaaende det Kiøbenhavnske Fattigvæsen. København 1807, s. 70-76, KSA.
- 37 Aksel Lassen som ovenfor anført s. 279.
- 38 Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede, 1975, s. 130.
- 39 Ibid., Figureerne på s. 74 og 75 samt s. 128f.
- 40 Henrich Callisen: Physisk Medizinske Betragtninger over Kiøbenhavn, Anden Deel, 1809, s. 628.
- 41 Ibid., Første Deel, 1807, s. 508-509.
- 42 FV 128b: Underdanigst Indberetning til Deres Kongelige Høihed Kronprindsen angaaende det Kiøbenhavnske Fattigvæsen. København 1807, s. 76, KSA.
- 43 Danmarks Statistik: Statisk Tabelværk, 5. Rk, Litra A, Nr. 5: Befolkningsudviklingen i Danmark i det 19. Aarhundrede, 1905, Tabel 73, s. 85.
- 44 Ibid., Tabel 6, s. 14.
- 45 Ibid., Tabel 8, s. 16.
- 46 Ibid.
- 47 Ibid., Tabel 24, s. 29.
- 48 FV 128b: Underdanigst Indberetning til Deres Kongelige Høihed Kronprindsen angaaende det Kiøbenhavnske Fattigvæsen. København 1807, s. 35-38, KSA.
- 49 Ibid. s. 37.
- 50 Johan Hendric Bäreus: Kiøbenhavns Magazin for Industri=, Skole= og Fattigvæsen, 1799, s. 262.
- 51 FV 128b: Allerunderdanigst Forestilling af 31te December 1775, til Hans Majestæt Kongen, fra Directionen for den almindelige Pleie=Anstalt. København 1775, s. 32-33; Efterretninger fra det Kiøbenhavnske Fattigvæsen, udgivne efter Directionens Beslutning af dens Medlemmer Ove Malling og Viktor Kristian Hjort, 1799, nr. 4, s. 51 samt nr. 7, 1801, s. 103.
- 52 FV 128b: Underdanigst Indberetning til Deres Kongelige Høihed Kronprindsen angaaende det Kiøbenhavnske Fattigvæsen. København 1807, s. 3, KSA.
- 53 Johan Hendric Bäreus som ovenfor anført s. 262 og 289.
- 54 FV 128b: Underdanigst Indberetning til Deres Kongelige Høihed Kronprindsen angaaende det Kiøbenhavnske Fattigvæsen. København 1807, s. 3, KSA.
- 55 FV 128b: Henning August: Om Kjøbenhavns Fattigvæsen fra 1ste Julii 1799 til 31te December 1815, s. 56, KSA.
- 56 Johan Hendric Bäreus: Penia eller Blade for Skole= Industrie= Medicinal= og Fattigvæsen, 1806, s. 37 og 26.
- 57 Marcus Rubin: Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik. Nr. 4. Tabellarisk Fremstilling af Kjøbenhavns Fattigvæsens Historie i Tidsrummet 1816-1878 samt Oversigt over Fattigvæsenets tidligere Historie, 1879.
- 58 Collegial=Tidende 1831, s. 631f
- 59 Ibid.
- 60 Rudolph Conrad: Den offentlige Forsorg, Axel Holm og Kjeld Johansen (red.): København 1840-1940. Det københavnske Bysamfund og Kommunens Økonomi, 1941, s. 230.
- 61 Collegial=Tidende 1836, s. 2-4; Collegial=Tidende 1835, s. 275-276.
- 62 Collegial=Tidende 1836, s. 26.
- 63 Johan Hendric Bäreus: Om Fattigforsørgelse ved Naturalforflegning og Arbeide eller Efterretning fra Distriktsdirektør og Forstandere om den Maade, hvorpaa de Fattige forsørges i andet Hoveddistrikt i Kiøbenhavn, 1802, s. 41-52.
- 64 Ibid.

- 65 M. L. Nathanson: Om Klagerne over Næringsløshed. En historisk-statistisk Undersøgelse, 1838, s. 143.
- 66 Collegial=Tidende 1837, s. 625ff.
- 67 Aabent Brev, angaaende hvorledes Fattigvæsenet i Kiøbenhavn for Fremtiden skal bestyres, København den 26. januar 1798.
- 68 Ibid. s. 7, § 4.
- 69 Johan Hendric Bärens: Kiøbenhavns Magasin for Industri-, Skole- og Fattigvæsen, 1799, s. 211-219.
- 70 Ibid.
- 71 FV 128b: Underdanigst Indberetning til Deres Kongelige Høihed Kronprindsen angaaende det Kiøbenhavnske Fattigvæsen. København 1807.
- 72 Ibid. s. 70-76.
- 73 Collegial=Tidende 1820, s. 489.
- 74 Ibid.
- 75 Beretning om det kjøbenhavnske Fattigvæsens Stiftelser. En Comiteebetænkning til de 32 Mænds Forsamling, af H. Sager, W. Duntzfelt, R. Meinert, 1840, s. 34.
- 76 Ibid. s. 9-20.
- 77 Ibid. s. 10.
- 78 Ibid. s. 18-20.
- 79 Ibid. s. 11.
- 80 M. Vogelius: Træk af Livet i københavnske Fattigskoler i det 18de Aarhundrede, Historiske Meddelelser om København vol. 4, 1913-15, s. 140-153; P. Hansen: Noget om Almue=Skoler, tilligemed Efterretning om Helliggeistes Sogns Fattige Skole og dens nuværende Tilstand, 1796.
- 81 FV 128a: Allerunderdanigst Forestilling af 31te December 1775, til Hans Majestæt Kongen, fra Directionen for den almindelige Pleie=Anstalt. København 1775, s. 5-8, samt Magistratens Forestilling om Kiøbenhavns Fattigvæsen og underliggende Stiftelser af 21de Martii 1782. København 1782, s. 18, KSA.
- 82 Ibid.: Allerunderdanigst Forestilling af 31te December 1775, til Hans Majestæt Kongen, fra Directionen for den almindelige Pleie=Anstalt. København 1775, s. 11-13; samt Magistratens Forestilling om Kiøbenhavns Fattigvæsen og underliggende Stiftelser af 21de Martii 1782. København 1782, s. 105-107.
- 83 Ibid.: Magistratens Forestilling om Kiøbenhavns Fattigvæsen og underliggende Stiftelser af 21de Martii 1782. København 1782, s. 106f.
- 84 Ibid. s. 73-75; FV 128b: Henning August: Om Kjøbenhavns Fattigvæsen fra 1ste Julii 1799 til 31te December 1815, s. 36-37, KSA.
- 85 FV 128a: Allerunderdanigst Forestilling af 31te December 1775, til Hans Majestæt Kongen, fra Directionen for den almindelige Pleie=Anstalt. København 1775, s. 14-15, KSA; Reskript af 4. april 1781, Fogtmans reskripter; Frederik Stuckenberg: Fængselsvæsenet i Danmark 1742-1839. En Historisk Skildring, 1896, s. 71, 94, 201-202 og 208-209.
- 86 Aabent Brev, angaaende hvorledes Fattigvæsenet i Kiøbenhavn for Fremtiden skal bestyres. København den 26. januar 1798, § 13.
- 87 FV 128b: Henning August som ovenfor anført s. 23-27; Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning. København 1799, s. 71-73.
- 88 FV 128a: Magistratens Forestilling om Kiøbenhavns Fattigvæsen og underliggende Stiftelser af 21de Martii 1782. København 1782, s. 73-75, KSA.
- 89 FV 128b: Henning August som ovenfor anført s. 49-54.
- 90 Beretning om det kjøbenhavnske Fattigvæsens Stiftelser. En Comiteebetænkning til de 32 Mænds Forsamling, af H. Sager, W. Duntzfelt, R. Meinert, 1840, s. 10.
- 91 Collegial=Tidende 1831, s. 626-627; Collegial=Tidende 1833, s. 231-232; Collegial=Tidende 1835, s. 281.

- 92 FV 128b: Henning August som ovenfor anført s. 31; Collegial=Tidende 1833, s. 241.
- 93 FV 128b: Henning August som ovenfor anført s. 36-49.
- 94 Efterretning om den Kongelig allernaadigst samtykkede Arbeids=Anstalt i Vor Frue Sogn, fra dens Begyndelse til Udgangen af Aaret 1787, 1788, s. 10.
- 95 Christian Elovius Mangor: Nogle Betænkninger i Anledning af Kiøbenhavns Pleiekommisioners udgivne Regnskaber, 1796, s. 15-23; Peter Wessel Hansen: Til nytte for det almindelige. Trinitatis Arbejdshus 1790-1841, Historiske Meddelelser om København 2004, s. 5-30.
- 96 Siette Aars Efterretning om den Kongelig allernaadigst bevilgede Arbeidsanstalt og øvrige Pleievæsen i Vor Frue Sogn, med hosføiet Regnskab for Aaret 1792, 1793, s. 8-11.
- 97 Ibid. s. 8.
- 98 Ibid. s. 10.
- 99 Efterretning om den Kongelig allernaadigst samtykte Arbeids=Anstalt i Vor Frue=Sogn, fra dens Begyndelse til Udgangen af Aaret 1787, 1788, s. 3-9.
- 100 Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1799, s. 59.
- 101 Beretning om det kjøbenhavnske Fattigvæsens Stiftelser. En Comiteebetænkning til de 32 Mænds Forsamling, af H. Sager, W. Duntzfelt, R. Meinert, 1840, s. 16f.
- 102 FV 64: Henning August: Om Arbeidsvæsenet og Industrien under Fattigvæsenet i Kjøbenhavn 1825, s. 10-11, KSA.
- 103 Ibid. s. 10.
- 104 FV 65: Papirer (excerpter) vedrørende Ladegaardsindretningen fra "Den forhenværende Commission for de kjøbenhavnske Fattiges Beskiæftigelse [af 9. januar 1822], den 4de Junii 1836. Collin, Peterson, Mangor, Weybel, August", 1836, s. 151.
- 105 Instruction for Inspecteuren, Skrивeren/Quarteermesteren/en Under=Opsynsmand eller Opsynskone / Portneren / Kogekonen / Vadskerkonen / Vægteren / Formænd ved Arbeidsanstalten paa Ladegaarden udenfor Nørreport, Den kgl. administrerende Direktion for Fattigvæsenet i Kjøbenhavn, den 31te December 1833.
- 106 Reglement for den indre Orden i Arbeidsindretningen paa Ladegaarden udenfor Nørreport, Den kongelige administrerende Direktion for Fattigvæsenet i København, den 31te December 1833.
- 107 FV 64: Henning August som ovenfor anført s. 268-269 og 259-260.
- 108 FV 65: Papirer (excerpter) vedrørende Ladegaardsindretningen fra "Den forhenværende Commission for de kjøbenhavnske Fattiges Beskiæftigelse [af 9. januar 1822], den 4de Junii 1836. Collin, Peterson, Mangor, Weybel, August", København 1836, s. 114-115.
- 109 Beretning om det kjøbenhavnske Fattigvæsens Stiftelser. En Comiteebetænkning til de 32 Mænds Forsamling, af H. Sager, W. Duntzfelt, R. Meinert, 1840, s. 21-22.
- 110 Ibid. s. 23.
- 111 Beretning om det kjøbenhavnske Fattigvæsens Stiftelser. En Comiteebetænkning til de 32 Mænds Forsamling, af H. Sager, W. Duntzfelt, R. Meinert, 1840, s. 20; Reglement for den indre Orden i Arbeidsindretningen paa Ladegarden udenfor Nørreport. Den kongelige administrerende Direktion for Fattigvæsenet i Kjøbenhavn, den 31te December 1833.
- 112 Beretning om det kjøbenhavnske Fattigvæsens Stiftelser. En Comiteebetænkning som ovenfor anført s. 28.
- 113 Ibid. s. 29.
- 114 Ibid. s. 28.
- 115 Ibid. s. 28f.
- 116 FV 65: Papirer (excerpter) vedrørende Ladegaardsindretningen fra "Den forhenværende Commission for de kjøbenhavnske Fattiges Beskiæftigelse [af 9. januar 1833], den 4de Junii 1836. Collin, Peterson, Mangor, Weybel, August", 1836, s. 128.
- 117 Ibid. s. 74; Jfr. Kancellie Skrivelse af 4. Juni 1833: Kanc. Skr. [til den administrerende Di-

- rektion for Kjøbenhavns Fattigvæsen] ang. Indretningen af en Arbeidsanstalt paa Ladegaarden for arbejdsføre Fattige og Oprettelsen af en Tvangs=Arbeidsanstalt sammesteds; Placat af 9. Oktober 1833: ang. Hensættelse i Kbhavns Fattigvæsens Tvangsarbejds=Anstalt; Birgitte Vedel-Larsen: Arbejde, ensomhed og straf. Oprettelsen af tvangsarbejdsanstalten på Ladegården 1833, Historiske Meddelelser om København 2004, s. 31-51.
- 118 FV 128b: Henning August: Fattigvæsenets Tvangs Arbejdshuus i Gaarden No. 73 i Pustervig, beskrevet fra dets Oprettelse i Aaret 1800, indtil dets Ophør i Septbr. 1807, da det brændte under Kbhvns. Bombardement, s. 146, KSA; Peter Henningsen: Det philadelphiske system. Københavns Fattigvæsen og tvangsarbejdshuset i Pustervig 1800-1807, Fortid og Nutid bd. 2, 2004, s. 3-28.
- 119 FV 128b: Henning August som ovenfor anført s. 144 og 149-150; Peter Henningsen som ovenfor anført s. 3-28.
- 120 FV 128b: Henning August som ovenfor anført s. 124; Efterretninger fra det Kiøbenhavnske Fattigvæsen, udgivne efter Directionens Beslutning af dens Medlemmer Ove Malling og Viktor Kristian Hjort, nr. 7, 1801, s. 106.
- 121 Forordning angaaende en Almindelig Pleyc=Anstalts Indretning udi Kiøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige. København den 16. november 1771, § 7, Schous Forordninger.
- 122 FV 128a: Magistratsens Forestilling om Kiøbenhavns Fattigvæsen og underliggende Stiftelser af 21de Martii 1782. København 1782, s. 40-45.
- 123 Ibid.; Reskript [til Kjøbenhavns Magistrat], ang. Det Fattiges=Væsens samt andre Stiftelsers Bestyrelse for Fremtiden. København den 17. marts 1784, § 7, Fogtmans Rescripter.
- 124 FV 128a: Magistratsens Forestilling om Kjøbenhavns Fattigvæsen og underliggende Stiftelser af 21de Martii 1782. København 1782, s. 40-45, KSA.
- 125 Forordning om Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Kiøbenhavn. København den 9. marts 1792, 6. kapitel, § 8, Schous Forordninger.
- 126 Aabent Brev, angaaende hvorledes Fattigvæsenet i Kiøbenhavn for Fremtiden skal bestyres. København den 26. januar 1798, § 8.
- 127 Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1799, s. 64.
- 128 Ibid. s. 26; Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kiøbenhavn og dens Forstæder. København den 1. juli 1799, kapitel II: Om Fattigvæsenets Bestyrelse, Schous Forordninger.
- 129 Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1799, s. 69.
- 130 Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kiøbenhavn og dens Forstæder. København den 1. juli 1799, kapitel VI: Om Skolevæsenet for Fattige Børn, Schous Forordninger.
- 131 Ibid. § 61.
- 132 Efterretning om den Kongelig allernaadigst samtykkede Arbejds=Anstalt i Vor Frue Sogn fra dens Begyndelse til Udgangen af Aaret 1787, 1788, s. 12-13.
- 133 Jft. Forordning om Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Kiøbenhavn. København den 9. marts 1792, kapitel 6, § 8, Schous Forordninger.
- 134 Christian Elovius Mangor: Nogle Betænkninger i Anledning af Kiøbenhavns Pleiekommis-sioners udgivne Regnskaber, 1796, s. 15-23.
- 135 Ibid. Tabellerne bag i betænkningen.
- 136 Efterretning om den Kongelig allernaadigst samtykkede Arbejds=Anstalt i Vor Frue Sogn fra dens Begyndelse til Udgangen af Aaret 1787, 1788, s. 8.
- 137 FV 128b: Henning August: Om Kjøbenhavns Fattigvæsen fra 1ste Julii 1799 til 31te December 1815, s. 8, KSA.
- 138 Ibid. s. 26-27; Efterretninger fra det Kiøbenhavnske Fattigvæsen, udgivne efter Directio-

- nens Beslutning af dens Medlemmer Ove Malling og Viktor Kristian Hjort nr. 7, 1801, s. 108ff.
- 139 Joakim Larsen: Bidrag til Kjøbenhavns offentlige Skolevæsens Historie, 1881, s. 62.
- 140 Ibid.
- 141 Beretning om det kjøbenhavnske Fattigvæsens Stiftelser. En Comiteebetænkning til de 32 Mænds Forsamling, af H. Sager, W. Duntzfelt, R. Meinert, 1840, s. 34-43.
- 142 FV 128b: Henning August som ovenfor anført s. 57.
- 143 Forordning angaaende En almindelig Pleye=Anstalts Indretning udi Kiøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige. København den 16. november 1771, §§ 2, 5, 7 og 9; FV 128a: Magistratens Forestilling om Kiøbenhavns Fattigvæsen og underliggende Stiftelser af 21de Martii 1782. København 1782, s. 92, KSA; Forestilling fra Direktionen for Kjøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1799, s. 71-73.
- 144 Allernaadigst Fundats og Anordning for det Kongelig stiftede Fattige Børne Opfostringshuus paa Christianshavn, A. T. Høy: Det Kongelige Opfostringshus gennem halvandet Hundrede Aar 1753-1903, 1903, s. 10-24.
- 145 Ibid. s. 13, § VIII.
- 146 Forestilling fra Direktionen for Kjøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1799, s. 71-76; Kongelig Approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kiøbenhavn og dens Forstæder. København den 1. juli 1799, § 78, Schous Forordninger; A.T. Høy: Det Kongelige Opfostringshus gennem halvandet Hundrede Aar 1753-1903, 1903, s. 249-254.
- 147 Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kiøbenhavn og dens Forstæder. København den 1. juli 1799, § 78, Schous Forordninger.
- 148 A. T. Høy som ovenfor anført s. 3; Otto Thott: Allerunderdanigste Uforgribelige Tanker om Commerciens Tilstand og Opkomst [1735], kapitel III: Om Commercio i Særdeleshed, Kristof Glamann og Erik Oksenhøll (udg.): Studier i dansk merkantilisme: Omkring tekster af Otto Thott, 1983, s. 194-216.
- 149 A. T. Høy som ovenfor anført s. 254.
- 150 Joakim Larsen: Bidrag til Kjøbenhavns offentlige Skolevæsens Historie, 1881, s. 66-67.
- 151 A. T. Høy som ovenfor anført s. 249f og 254.
- 152 Joakim Larsen som ovenfor anført s. 75f.
- 153 Collegial=Tidende 1814, s. 193f.
- 154 Reskript af 1. marts 1814, Fogtmans Reskripter.
- 155 Forestilling fra Direktionen for Kjøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1799, s. 108.
- 156 Frederik Thaarup (udg): Penia eller Blade for Skole= Industri= Medicinal= og Forsørgelsesvæsen, 1815, s. 58.
- 157 Ibid., 1821, s. 26; Collegial=Tidende 1799, s. 685f.
- 158 Forestilling fra Direktionen for Kjøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1799, s. 109.
- 159 Collegial=Tidende 1837, s. 589-593; Forestilling fra Direktionen for Kjøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1799, s. 109.
- 160 Collegial=Tidende 1837, s. 581.
- 161 Forestilling fra Direktionen for Kjøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1799, s. 114-120; Ole Feldbæk: Danske handelskompagnier 1616-1843. Oktrojer og interne ledelsesregler, 1986, s. 141.
- 162 Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kiøbenhavn og dens Forstæder. København den 1. juli 1799, § 171, Schous Forordninger.
- 163 Forestilling fra Direktionen for Kjøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1799, s. 127.
- 164 Ibid. S.148-151; Johan Hendric Bärens: Kjøbenhavns Magasin for Industri=, Skole= og

- Fattigvæsen, 1799, s. 33-40.
- 165 Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1799, s. 111.
- 166 Ibid. s. 113.
- 167 Ibid. s. 151.
- 168 FV 128b: Henning August: Om Kjøbenhavns Fattigvæsen fra 1ste Julii 1799 til 31te December 1815. København 183[3], s. 79-81.
- 169 FV 128a: Allerunderdanigst Forestilling af 31te December 1775, til Hans Majestæt Kongen, fra Directionen for den almindelige Pleie=Anstalt. København 1775, s. 4, KSA.
- 170 Ibid. s. 3 og 5.
- 171 Ibid. s. 17.
- 172 Collegial=Tidende 1837, s. 581f.
- 173 FV 128a: Allerunderdanigst Forestilling af 31te December 1775, til Hans Majestæt Kongen, fra Directionen for den almindelige Pleie=Anstalt. København 1775, s. 2-3 og Magistratens Forestilling om Kjøbenhavns Fattigvæsen og underliggende Stiftelser af 21de Martii 1782. København 1782, s. 6, KSA.
- 174 Ibid. s. 68, 79-80.
- 175 FV 128b: Underdanigst Indberetning til Deres Kongelige Høihed Kronprindsen angaaende det Kiøbenhavnske Fattigvæsen. København 1807, s. 27, KSA.
- 176 Collegial=Tidende 1837, s. 617f; Collegial=Tidende 1814, s. 193f; Reskript af 1. marts 1814, Fogtmans Rescripter.
- 177 Collegial=Tidende 1826, s. 44; Collegial=Tidende 1819, s. 451.
- 178 Ibid., 1819, s. 451.
- 179 Ibid., 1816, s. 445; 1823, s. 605; 1826, s. 44f.
- 180 Rtk. 2421.586: 1773-1828 Collinske m. fl. Papirer vedk. Fattigindustrien i Kiøbenhavn og Fattigvæsenet i Almindelighed: Genpart [fra] Den Kongelige administrerende Direktion for Fattigvæsenet i Kjøbenhavn, den 28. August 1828. Mangor, Weybel, Stilling, RA; Collegial=Tidende 1829, s. 893 og 1837, s. 569f.
- 181 Collegial=Tidende 1837, s. 569f.
- 182 Ibid. s. 575.
- 183 Ibid. s. 574, 568-602, 609-655.
- 184 Ibid. s. 584-587.
- 185 Marcus Rubin: Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik Nr. 4. Tabellarisk Fremstilling af Kjøbenhavns Fattigvæsens Historie i Tidsrummet 1816-1878 samt Oversigt over Fattigvæsenets tidligere Historie, 1879, s. 77.
- 186 Collegial=Tidende 1837, s. 609f, 621f, 572 og 1834, s. 70f.
- 187 Collegial=Tidende 1837, s. 580.
- 188 FV 128b: Henning August: Om Kjøbenhavns Fattigvæsen fra 1ste Julii 1799 til 31te December 1815, s. 2-4.
- 189 Collegial=Tidende 1837, s. 571.
- 190 Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1799, s. 121.
- 191 Ibid. s. 152f; Efterretninger fra det Kiøbenhavnske Fattigvæsen, udgivne efter Direktionens Beslutning af dens Medlemmer Ove Malling og Viktor Kristian Hjort nr. 7, 1801, s. 110f.
- 192 FV 128b: Underdanigst Indberetning til Deres Kongelige Høihed Kronprindsen angaaende det Kiøbenhavnske Fattigvæsen. København 1807, s. 10-14, KSA.
- 193 Ibid. s. 34, 94-96; Collegial=Tidende. 1837, s. 572.
- 194 FV 128b: Henning August som ovenfor anført s. 4f.
- 195 Ibid. s. 79-81.

- 196 Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark bd I, 1720-1914, 1976, s. 92; FV 64; Henning August: Om Arbejdsvæsenet og Industrien under Fattigvæsenet i Kjøbenhavn. København 1825, s. 7-8, KSA.
- 197 Svend Aage Hansen som ovenfor anført s. 109; Henning August som ovenfor anført s. 9.
- 198 FV 65: Papirer (Excerpter) vedrørende Ladegaardsindretningen fra "Den forhenværende Commission for de kjøbenhavnske Fattiges Beskiæftigelse [af 9. januar 1822], den 4de Junii 1836. Collin, Peterson, Mangor, Weybel, August". København 1836, s. 3 og 16, KSA.
- 199 Ibid. s. 179.
- 200 Ibid. s. 185.
- 201 Ibid. s. 93, 134f.
- 202 Forordning om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almisse=Lemmer og Løsgjængere i Kjøbenhavn, saa og om Almisse til deres Underholdning. København den 24. september 1708, Schous Forordninger.
- 203 Forordning angaaende En almindelig Pleye=Anstalts Indretning udi Kjøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige. København den 16. november 1771, Schous Forordninger.
- 204 Ibid. § 3; Forordning om Fattig=Væsenets Indretning og Bestyrelse i Kjøbenhavn. København den 9. marts 1792. Tredie Kapitel. Om den Control og Opsigt, som bør holdes i Hensigt til de Fattige, § 4, Schous Forordninger.
- 205 Johan Hendric Bärens: Kjøbenhavns Magasin for Industri-, Skole- og Fattigvæsen, 1799, s. 79-80.
- 206 Ibid. s. 78f; Forordning om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almisse=Lemmer og Løsgjængere i Kjøbenhavn, saa og om Almisse til deres Underholdning. København den 24. september 1708, I. Post, § 8, Schous Forordninger; Forordning om Fattig=Væsenets Indretning og Bestyrelse i Kjøbenhavn. København den 9. marts 1792, Tredje Kapitel: Om den Control og Opsigt, som bør holdes i Hensigt til de Fattige, §§ 2 og 3, Schous Forordninger.
- 207 Johan Hendric Bärens som ovenfor anført s. 80; Christian Elovius Mangor: Nogle Betænkninger i Anledning af Kjøbenhavns Pleiekommissioners udgivne Regnskaber, 1796, s. 30f, 35.
- 208 Johan Hendric Bärens som ovenfor anført s. 80f.
- 209 Ibid. s. 81.
- 210 Forordning angaaende En Almindelig Pleye=Anstalts Indretning udi Kjøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige. København den 16. november 1771, § 9, Schous Forordninger.
- 211 Christian Elovius Mangor som ovenfor anført s. 138; FV 128a: Magistratens Forestilling om Kjøbenhavns Fattigvæsen og underliggende Stiftelser af 21de Martii 1782, s. 15, KSA.
- 212 Johan Hendric Bärens som ovenfor anført s. 81ff.
- 213 FV 128a: Magistratens Forestilling om Kjøbenhavns Fattigvæsen og underliggende Stiftelser af 21de Martii 1782. København 1782, s. 1-2, KSA.
- 214 Ibid.. 55.
- 215 Johan Hendric Bärens som ovenfor anført s. 71-76.
- 216 Ibid.
- 217 Johan Hendric Bärens: Kristian Elovius Mangor som Embedsmand, 1806, s. 75; Aabent Brev, angaaende hvorledes Fattigvæsenet i Kjøbenhavn for Fremtiden skal bestyres. København den 26. januar 1798.
- 218 Aabent Brev, angaaende hvorledes Fattigvæsenet i Kjøbenhavn for Fremtiden skal bestyres. København den 26. januar 1798, s. 1f.
- 219 Ibid. s. 2.
- 220 Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kjøbenhavn

- og dens Forstæder. København den 1. juli 1799, Schous Forordninger.
- 221 Ibid. s. 1, pkt. 1.
- 222 Ibid. § 89; Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning. København 1799, s. 23-41; Efterretninger fra det Kiøbenhavnske Fattigvæsen, udgivne efter Directionens Beslutning af dens Medlemmer Ove Malling og Viktor Kristian Hjort nr. 1, 1799, s. 10ff; Johan Hendric Bärens: Saa meget om Fattigvæsenet i Kjøbenhavn, som Enhver behøver at vide. For Aaret 1811, s. 35-43.
- 223 Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kjøbenhavn og dens Forstæder. København den 1. juli 1799, §§ 5, 19, 20 og 21, Schous Forordninger; Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1798, s. 23-41; Efterretninger fra det Kiøbenhavnske Fattigvæsen, udgivne efter Directionens Beslutning af dens Medlemmer Ove Malling og Viktor Kristian Hjort nr. 1-3, 1799, s. 13-38; Johan Hendric Bärens: Saa meget om Fattigvæsenet i Kjøbenhavn, som Enhver behøver at vide. For Aaret 1811, 1811, s. 51-84.
- 224 Rescript (til Kjøbenhavns Magistrat), ang. Det Fattiges=Væsens samt andre Stiftelsers Bestyrelse for Fremtiden. København den 17. marts 1784, § 3, Fogtmans Rescripter; Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kjøbenhavn og dens Forstæder. København den 1. juli 1799, § 19, Schous Forordninger; Efterretninger fra det Kiøbenhavnske Fattigvæsen, udgivne efter Directionens Beslutning af dens Medlemmer Ove Malling og Viktor Kristian Hjort nr. 1-3, 1799, s. 12-38.
- 225 FV 128b: Henning August: Om Kjøbenhavns Fattigvæsen fra 1ste Julii 1799 til 31te December 1815, s. 68; Sofus Elvius (Udg.): Oplevelser og Optegnelser af Jens Christopher Friberg, fh. Oldermænd af Urtekræmmerlavet, Borgerkaptajn, Direktør ved Fattigvæsenet, Kirkeværge, en af Kjøbenhavns 32 Mænd, 1893, s. 61f; Johan Hendric Bärens: Kristian Elovius Mangor som Embedsmand, 1806, s. 88-91.
- 226 Efterretninger fra det Kiøbenhavnske Fattigvæsen, udgivne efter Directionens Beslutning af dens Medlemmer Ove Malling og Viktor Kristian Hjort nr. 1-3, 1799, s. 12-38.
- 227 Collegial=Tidende 1810, s. 586f; N. H. Weinwich: Tale holden i en Forsamling af Kjøbenhavns Forsørgelses Forstandere den 21de October 1802, 1802, s. 14.
- 228 Canc. Prom. (til Directionen for Kjøbenhavns Fattigvæsen), ang. at Stadens Borgere skal modtage og godt forrette Forstanderskab ved Fattigvæsenet. København den 8. september 1810, Fogtmans Rescripter.
- 229 Collegial=Tidende 1816, s. 683f.
- 230 Reskript af 20. oktober 1815, Fogtmans Rescripter.
- 231 Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1798, s. 13f; Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kjøbenhavn og dens Forstæder. København den 1. juli 1799, s. 1, pkt. 2 og §§ 6-17, Schous Forordninger.
- 232 Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1798, s. 33ff; Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kjøbenhavn og dens Forstæder. København den 1. juli 1799, § 18, Schous Forordninger.
- 233 Johan Hendric Bärens: Saa meget om Fattigvæsenet i Kjøbenhavn, som Enhver behøver at vide. For Aaret 1811, 1811, s. 41-49.
- 234 Ibid. s. 38-48.
- 235 Ibid. s. 39-49.
- 236 Collegial=Tidende 1815, s. 680f.
- 237 Ibid. s. 681.
- 238 Aabent Brev, angaaende hvorledes Fattigvæsenet i Kiøbenhavn for Fremtiden skal bestyres. København den 26. januar 1798, s. 4ff; Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kjøbenhavn og dens Forstæder. København den 1. juli 1799,

- § 6, Schous Forordninger.
- 239 Collegial=Tidende 1815, s. 686; Reskript af 20. oktober 1815, Fogtmans Rescripter.
- 240 Reskript af 20. oktober 1815 og Resolution af 15. november 1815, Fogtmans Rescripter; Collegial=Tidende 1828, s. 919f.
- 241 Collegial=Tidende 1831, s. 680.
- 242 Collegial=Tidende 1833, s. 698, 704; Reglement for den indre Orden i Arbejdsindretningen paa Ladegaarden udenfor Nørreport. Den kongelige administrerende Direction for Fattigvæsenet i Kjøbenhavn, den 31te December 1833.
- 243 Collegial=Tidende 1813, s. 626; Plakat af 7. september 1813, Schous Forordninger.
- 244 Forestilling fra Direktionen for Kjøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1798, s. 34f; Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kjøbenhavn og dens Forstæder. Kjøbenhavn den 1. juli 1799, §§ 207-210; Ny Collegial=Tidende 1845, s. 466-473.
- 245 Flemming Dahl: Kjøbenhavns Bystyre gennem 300 Aar. Hovedtræk af Stadens Forfatningshistorie fra Frederik III's til Christian X's Tid bd. I, 1648-1858, 1943, s. 47.
- 246 Reskript (til Kjøbenhavns Magistrat) om Staden Kjøbenhavns oeconomicke Forfatning. Kjøbenhavn den 31. maj 1814, Fogtmans Rescripter.
- 247 Collegial=Tidende 1819, s. 278ff.
- 248 Lov om Bestyrelsen af Kjøbenhavns communale Anliggender. Kjøbenhavn den 4. marts 1857; Vedtægt for Bestyrelsen af Kjøbenhavns communale Anliggender. Kjøbenhavn den 30. december 1857, August Nielsen (udg.): Samlinger af Bestemmelser vedrørende Kjøbenhavns Kommune 1607-1858, 1919.
- 249 Forordning angaaende En almindelig Pleye=Anstalts Indretning udi Kjøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige. Kjøbenhavn den 16. november 1771, § 1, Schous Forordninger; Reskript (til Kjøbenhavns Magistrat), ang. det Fattiges=Væsens samt andre Stiftelsers Bestyrelse for Fremtiden. Kjøbenhavn den 17. marts 1784, §4, Fogtmans Rescripter; Forordning om Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Kjøbenhavn. Kjøbenhavn den 9. marts 1792, kapitel 2, § 8, Schous Forordninger.
- 250 Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kjøbenhavn og dens Forstæder. Kjøbenhavn den 1. juli 1799, § 83, Schous Forordninger.
- 251 Forestilling fra Direktionen for Kjøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1798, s. 59; Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kjøbenhavn og dens Forstæder. Kjøbenhavn den 1. juli 1799, § 55, Schous Forordninger.
- 252 Ibid.
- 253 Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kjøbenhavn og dens Forstæder. Kjøbenhavn den 1. juli 1799. De anførte paragraffer; Instrux for Fattigfogederne i Kjøbenhavn. Kjøbenhavn den 12. august 1799, § 1, Schous Forordninger.
- 254 Forestilling fra Direktionen for Kjøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1798, s. 50, 89; Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kjøbenhavn og dens Forstæder. Kjøbenhavn den 1. juli 1799, §§ 47 og 127, Schous Forordninger.
- 255 Forestilling fra Direktionen for Kjøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1798, s. 2, 9-10; Johan Hendric Bärens: Kjøbenhavns Magasin for Industrie-, Skole- og Fattigvæsen, 1799, Indledningen.
- 256 Forestilling fra Direktionen for Kjøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning. Kjøbenhavn, 1798, s. 26ff; Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kjøbenhavn og dens Forstæder. Kjøbenhavn den 1. juli 1799, §§ 6-30, Schous Forordninger; Johan Hendric Bärens: Kjøbenhavns Magasin for Industri-, Skole- og Fattigvæsen, 1799, s. 177-217; A. Emminghaus (Hrsg.): Das Armenwesen und die Armengesetzgebung in europäischen Staaten, 1870, s. 262-282.
- 257 Forestilling fra Direktionen for Kjøbenhavns Fattigvæsen som ovenfor anført s. 41-47;

- Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning som ovenfor anført §§ 1 og 36; Johan Hendric Bärens som ovenfor anført s. 54.
- 258 Forestilling fra Direktionen for Københavns Fattigvæsen som ovenfor anført s. 62; Johan Hendric Bärens som ovenfor anført s. 47-52.
- 259 Ibid.
- 260 A. H. Rasch (red.): Københavns kommunale Forsørgelsesvæsen i ældre Tider og i Nutiden, 1914, s. 131.
- 261 Forestilling fra Direktionen for Københavns Fattigvæsen som ovenfor anført s. 91-95; Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse som ovenfor anført § 130; Peter Henningsen: Det philadelphiske system. Københavns Fattigvæsen og tvangsarbejdshuset i Pustervig 1800-1807, Fortid og Nutid bd. 2, 2004, s. 3-28.
- 262 FV 128b: Henning August: Fattigvæsenets Tvangs Arbeidshuus i Gaarden No. 73 i Pustervig, beskrevet fra dets Oprettelse i Aaret 1801, indtil dets Ophør i Septbr. 1807, da det brændte under Kbhvns. Bombardement, s. 147; Peter Henningsen som ovenfor anført.
- 263 Johan Hendric Bärens som ovenfor anført s. 40-66.
- 264 Ibid. s. 85.
- 265 Efterretninger fra det Københavnske Fattigvæsen, udgivne efter Directionens Beslutning af dens Medlemmer Ove Malling og Viktor Kristian Hjort nr. 2, 1799, s. 18. Husets nummer er et matrikelnummer.
- 266 Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse som ovenfor anført, §§ 21 og 37; Johan Hendric Bärens som ovenfor anført s. 109-135; Johan Hendric Bärens: Saa meget om Fattigvæsenet i Kjøbenhavn, som Enhver behøver at vide. For Aaret 1811, 1811, s. 5, 7.
- 267 Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse som ovenfor anført, § 37; Efterretninger fra det Københavnske Fattigvæsen, udgivne efter Directionens Beslutning af dens Medlemmer Ove Malling og Viktor Kristian Hjort nr. 1, 1799, s. 16; Husets nummer er et matrikelnummer.
- 268 Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse som ovenfor anført, § 28.
- 269 Ibid. § 37.
- 270 Ibid.
- 271 Beretning om det kjøbenhavnske Fattigvæsens Stiftelser. En Comiteebetænkning til de 32 Mænds Forsamling, af H. Sager, W. Duntzfelt, R. Meinert, 1840, s. 43-46.
- 272 Forestilling fra Direktionen for Københavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1799, s. 28f.
- 273 Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse som ovenfor anført, § 29.
- 274 Beretning om det kjøbenhavnske Fattigvæsens Stiftelser. En Comiteebetænkning som ovenfor anført, s. 44; Ytringer om det Kjøbenhavnske Fattigvæsens Stiftelser i Anledning af en Comiteebetænkning til de 32 Mænds Forsamling af DHrr. Sager, Duntzfelt og Meinert om disse Stiftelser. Meddeelte af Kjøbenhavns Fattigdirection, 1840, s. 52.
- 275 Collegial=Tidende 1837, s. 52.
- 276 Ytringer om det Kjøbenhavnske Fattigvæsens Stiftelser som ovenfor anført s. 51f.
- 277 Beretning om det kjøbenhavnske Fattigvæsens Stiftelser. En Comiteebetænkning som ovenfor anført s. 46; Flemming Dahl: Københavns Kommunalforfatning af 1840. En Redegørelse for Anordning af 1. Januar 1840, 1940.
- 278 Beretning om det kjøbenhavnske Fattigvæsens Stiftelser. En Comiteebetænkning som ovenfor anført s. 46.
- 279 Ibid. s. 47.
- 280 Forordning angaaende en almindelig Pleye=Anstalts Indretning udi Kjøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige. København den 16. november 1771, § 5, Schous Forord-

- ninger; Forordning om Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Kiøbenhavn. Københavnen den 9. marts 1792, § 4, Schous Forordninger; Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse som ovenfor anført, § 33; Christian Elovius Mangor: Nogle Betænkninger i Anledning af Kiøbenhavns Pleiekommissioners udgivne Regnskaber, 1796, s. 10.
- 281 Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, 1798, s. 51; Johan Hendric Bärens: Udkast til en Plan for Fattigvæsenets specielle Bestyrelse i Kiøbenhavn, tilligemed nogle Anmærkninger ved Hr. Dr. B. Münters trykte Forestilling til det danske Kancelli, betreffende Forordningen af 9de Marz sidstleden, om Fattigvæsenets bedre Indretning, 1792, s. 24.
- 282 Siette Aars Efterretning om den Kongelig allernaadigst bevilgede Arbeidsanstalt og øvrige Pleievæsen i Vor Frue Sogn, med hosføiet Regnskab for Aaret 1792, 1793, s. 8-11.
- 283 Johan Hendric Bärens som ovenfor anført s. 9ff, 21; Christian Elovius Mangor som ovenfor anført s. 36f.
- 284 Ove Malling: Om Forsørgelsesmaaden i Stadens Districter. Foredraget i Directions=Forsamlingen den 13de December 1802 af Directionens Formand, 1802, s. 4.
- 285 Ibid. s. 3f.
- 286 Ibid.
- 287 Johan Hendric Bärens: Om Fattigforsørgelse ved Naturalforflegning og Arbejde eller Efterretning fra Distriktsdirektør og Forstandere om den Maade, hvorpaa de Fattige forsørges i andet Hoveddistrikt i Kiøbenhavn, 1802, s. 6, 8.
- 288 Ibid. s. 8ff.
- 289 Ibid. 9f.
- 290 Ibid. s. 44-48.
- 291 Ibid. s. 6, 13, 44f.
- 292 Ibid. s. 50f.
- 293 Johan Hendric Bärens: Resultater af Fattigforsørgelse ved Arbejde og Naturalforflegning, Iris og Hebe. En Fortsættelse af Maanedskriftet Iris. November 1803, 1803, s. 119f, 124, 130.
- 294 Ibid. s. 126-130.
- 295 Collegial=Tidende 1817, s. 921f.
- 296 Ibid. 1816, s. 685, 688; 1817, s. 920f, 938.
- 297 Ove Malling: Om Forsørgelsesmaaden i Stadens Districter. Foredraget i Directions=Forsamlingen den 13de December 1802 af Directionens Formand, 1802, s. 9-12; Johan Hendric Bärens: Om Fattigforsørgelse ved Naturalforflegning og Arbejde eller Efterretning fra Distriktsdirektør og Forstandere om den Maade, hvorpaa de Fattige forsørges i andet Hoveddistrikt i Kiøbenhavn, 1802, s. 64-66; Johan Hendric Bärens: Resultater af Fattigforsørgelse ved Arbejde og Naturalforflegning, Iris og Hebe. En Fortsættelse af Maanedskriftet Iris. November 1803, 1803, s. 136f.
- 298 Collegial=Tidende 1817, s. 921.
- 299 Rtk. 2421.586: 1773-1828 Collinske m. fl. Papirer vedk. Fattigindustrien i Kiøbenhavn og Fattigvæsenet i Almindelighed: I samlingen af papirer med betegnelsen "Fattigvæsenets Manufaktur 1822-26" de 14 sider, der indledes med "Til Fabrik=Indretningen paa Ladegaarden afgives Lemmerne fra Frelserens Arbeidshuus (...)" s. 4, RA; Birgitte Vedel-Larsen: "De forvildede, usædelige og i højeste Grad fordærvede Mennesker". Indsatte på arbejdsanstalten Ladegaarden i 1800-tallets Københav, Historiske Meddelelser om Københav 2003, s. 71-90.
- 300 Collinske m. fl. Papirer som ovenfor anført. Se note 294, s. 6.
- 301 Ibid. s. 10-11.
- 302 FV 64: Henning August: Om Arbeidsvæsenet og Industrien under Fattigvæsenet i Kjøbenhavn. Københav 1825, s. 62, KSA.

- 303 Ibid. s. 46ff.
- 304 Collegial=Tidende 1817, s. 957; 1818, s. 443; 1819, s. 495; 1820, s. 507f. Se endvidere Collegial=Tidende 1821, s. 811ff; 1822, s. 638f; 1823, s. 659-f; 1825, s. 147; 1835, s. 276; 1836, s. 5f.
- 305 Collinske m. fl. Papirer som ovenfor anført: Fortegnelse over de i Københavns Tugt-, Rasp- og Forbedringshuus i Aarene 1821, 1822, 1823, 1824 og 1825 inddømte Forbrydere, der formeentlig kunne henregnes til den Stadens Fattigvæsen paahvilende Klasse Mennesker saa kaldede Huusvilde, RA; Forordning af 21. august 1829 "ang. Løsgjængerie og Betlerie", Schous Forordninger; Collegial=Tidende 1832, s. 880-889; Se endvidere: Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i København og dens Forstæder. København den 1. juli 1799, § 157.
- 306 FV 64: Henning August: Om Arbeidsvæsenet og Industrien under Fattigvæsenet i København. København 1825, s.46ff, KSA.
- 307 Ibid. 40-43.
- 308 FV 65. Papirer (Excerpter) vedrørende Ladegaardsindretningen fra "Den forhenværende Commission for de københavnske Fattiges Beskiæftigelse [af 9. januar 1822], den 4de Junii 1836. Collin, Peterson, Mangor, Weybel, August", København 1836, s. 150, KSA.
- 309 Reglement for den indre Orden i Arbeidsindretningen paa Ladegaarden udenfor Nørreport, udg. af Den kongelige administrerende Direction for Fattigvæsenet i København, den 31te December 1833, § 1.
- 310 Arbeidsreglement for første Afdeling af Fabrik=Indretningen paa Ladegaarden., udg. af Den kongelige administrerende Direction for Fattigvæsenet i København, den 31te December 1833; Arbeidsreglement for anden Afdeling af Fabrik=Indretningen paa Ladegaarden, udg. af Den kongelige administrerende Direction for Fattigvæsenet i København, den 31te December 1833.
- 311 Reglement for Uddelingen af Fødemidler til Arbeiderne i Arbeidsanstalten paa Ladegaarden udenfor Nørreport, saaledes som samme indtil videre gjælder, udg. af Den kongelige administrerende Direction for Fattigvæsenet i København, den 31te December 1833; Reglement for den Godtgjørelse, som Arbeids=Anstalten paa Ladegaarden udenfor Nørreport, indtil videre, efter de nu gjældende Priser, beregner sig af de derudi anbragte Arbeidere, udg. af Den kongelige administrerende Direction for Fattigvæsenet i København, den 31te December 1833; Reglement for den Godtgjørelse, som Tvangs=Arbeidsanstalten paa Ladegaarden udenfor Nørreport, indtil videre, efter de nu gjældende Priser, beregner sig af de derudi inddømte Fanger, udg. af Den kongelige administrerende Direction for Fattigvæsenet i København, den 31te December 1833.
- 312 Instruction for Inspecteuren ved Arbeidsanstalten paa Ladegaarden udenfor Nørreport, udg. af Den kongelige administrerende Direction for Fattigvæsenet i København, den 31te December 1833.
- 313 Instruction for Quartermesteren ved Arbeidsanstalten paa Ladegaarden udenfor Nørreport, udg. af Den kongelige administrerende Direction for Fattigvæsenet i København, den 31te December 1833.
- 314 Instruction for en Under=Opsynsmand eller Opsynskone i Arbeidsanstalten paa Ladegaarden udenfor Nørreport, udg. af Den kongelige administrerende Direction for Fattigvæsenet i København, den 31te December 1833.
- 315 Instruction for de i Arbeidsanstalten paa Ladegaarden udenfor Nørreport ansatte Formænd, udg. af Den kongelige administrerende Direction for Fattigvæsenet i København, den 31te December 1833.
- 316 Collegial=Tidende 1818, s. 928.
- 317 Collinske m. fl. Papirer som anført: Af de til Arbeide ved Ladegaarden ansatte Haandværkere er (...). Til Hr. Kancelliraad August, Medlem af Kommissionen for de Københavnske Fattiges Beskiæftigelse [fra] Hansen [og] Skov. Ladegaarden den 29de Marts 1826, RA.

- 318 Ibid.: Fortegnelse over hvad der er forfærdiget ved Fattigvæsenets Uld Manufaktur paa forrige St. Hans Hospital fra 1ste October 1822 til Ultimo December 1825, samt visende hvad Uld der er forbrugt til samme (...) Kjøbenhavns Fattigvæsens Uld Manufaktur d. 24de April 1826, RA.
- 319 FV 65. Papirer (Excerpter) vedrørende Ladegaardsindretningen fra "Den forhenværende Commission for de kjøbenhavnske Fattiges Beskiæftigelse [af 9. januar 1822], den 4de Junii 1836. Collin, Peterson, Mangor, Weybel, August". København 1836, s. 92, RA.
- 320 Beretning om det kjøbenhavnske Fattigvæsens Stiftelser. En Comiteebetænkning til de 32 Mænds Forsamling, af H. Sager, W. Duntzfelt, R. Meinert, 1840, s. 24.
- 321 Ibid s. 18, 32.
- 322 Yttringer om det Kjøbenhavnske Fattigvæsens Stiftelser i Anledning af en Comiteebetænkning til de 32 Mænds Forsamling af DHrr. Sager, Duntzfelt og Meinert om disse Stiftelser. Meddeelte af Kjøbenhavns Fattigdirection, 1840, s. 23; Beretning om det kjøbenhavnske Fattigvæsens Stiftelser som ovenfor anført s. 32.

4 Kampen mod de uværdige fattige Arbejdshuse og tvangsarbejdsanstalter i Køben- havn

---

Birgitte Vedel-Larsen

Indledning

I Middelalderens religiøse forestillingsverden havde Gud skabt de fattige, for at de rige og velstående kunne have lejlighed til at yde fromme gaver og almisser og derved sikre sig frelse. Jesus selv var fattig, og ved at være fattig som han, levede mennesket i hans billede. Særligt fromt var det, hvis man frivilligt – som tiggermunkene – gav afkald på livets materielle goder. Ved at frasige sig det verdslige livs fristelser og leve fromt og fattigt var det lettere at opnå frelsen. I denne kristendomsopfattelse måtte det også være legalt at tigge. Det var nødvendigt, for at den fattige kunne overleve. Samtidig var det udbredt, at både kirken og almindelige mennesker ydede store beløb og almisser til de fattige. Ved godgørenhed og almisseuddeling øgede giveren sine chancer for at komme i Himmerige. Fokus var derfor på giveren, ikke på modtageren. Det var giveren, der ændrede sine vilkår (i døden) ved at give til den fattige. Derfor var det i grunden ligegyldigt, om den fattige var en af dem, der senere blev betragtet som 'værdige' fattige eller selvforskyldt fattig og dermed 'uværdig' fattig.¹

Med Reformationen blev en ny verdensopfattelse den herskende, og det ændrede radikalt synet på fattige tiggere. Det var ikke mere udførelsen af gode gerninger, der afgjorde, om man sikrede sig en plads i himlen. Den enkelte kunne kun komme i paradiset ved sin tro. Dermed mistede de fattige tiggere deres berettigelse som middel for de bedrestillede til at sikre sig religiøse point. Da almissegivning ikke længere gav gevinst for giveren, blev det i stedet modtageren, der kom i centrum. Det blev et spørgsmål om, hvorvidt modtageren var 'værdig' til at modtage almisse. Af afgørende betydning blev det, om den fattige var arbejdsduelig og således bare for doven til at arbejde, eller om det var en gammel, en krøbling eller et barn. Kun de sidste blev betragtet som værdigt trængende.²

*Krøblinge. Maleri fra 1500-tallet af Peter Brueghel den ældre.
(www.ibiblio.org/wm/paint/auth/bruegel/beggars).*

Med Reformationen sluttede den almisseuddeling, der blev administreret af kirken. Fattigforsorgen blev overtaget af de verdslige myndigheder, der oprettede såkaldte 'hospitaller', dvs. fattiggårde. Fattighjælpen i sognene blev en kollektiv indsats, hvor der indsamledes penge i menigheden under gudstjenesten. Pengene skulle uddeles til sognets fattige. Men kun til de 'værdigt' trængende. De øvrige, der blev kendt 'uværdige', måtte klare sig, som de bedst kunne. Tiggeri blandt de uværdige fattige blev dog efterhånden oplevet som et problem, og en større bekæmpelse af tiggeriet begyndte, såvel i katolske som protestantiske lande.³ Det blev almindelig praksis at jage uværdige tiggere ud af byerne, men omstændighederne var yderst forskellige afhængigt af tid og sted. F.eks. var der mange steder, hvor fattige i tider med hungersnød fik uddelt brød og endda lidt penge, mens det andre gange var forbundet med trussel om korporlig straf, hvis de ikke straks forlod byen.

I 1500-tallets Europa blev det hurtigt klart, at der måtte tages hårdere midler i brug, hvis problemet med omvandrende tiggere skulle løses. Derfor blev tvangsarbejde taget i brug i kampen. Det arbejde, som de fattige blev sat til, strakte sig fra fæstningsværksarbejde til kloak- og vejarbejde, men den

overordnede fællesnævner var, at det var hårdt fysisk arbejde. I Paris og Rouen indfangede man omstrejferne, lagde dem i jern og lod dem under bevogtning arbejde på byens fæstningsværker. Det samme var tilfældet i Perugia, hvor 3000 fattige også her sattes til at arbejde på fæstningsværkerne, mens arbejdsføre tiggere i Grenoble sattes til vejarbejde og fabrikarbejde. I Aix-en-Provence beskæftigede man dem med gadefejning og rensning af kloaker.⁴

De første arbejdshuse

30-årskrigen blev et nyt vendepunkt i behandlingen af de fattige. Hele Europas befolkningsstruktur blev ændret, da tusinder måtte gå fra hus og hjem. Egne blev så godt som affolket, og den omvandrende flok på landevejen antog hidtil ukendte dimensioner. Samtidig ændredes befolkningens aldersfordeling drastisk. Voksne i den arbejdsdygtige alder var forsvundet, tilbage var kun gamle, invalide og børn. Der var ingen tilbage til at dyrke jorden, hvad der medførte hungersnød og drev endnu flere ud på vejene i søgen efter et eksistensgrundlag.⁵ For at skabe arbejde til de mange mennesker oprettedes et stort antal tugthuse og manufakturer, kaldet 'almindelige hospitaler'. Her kunne de fattige i fabrikslignende indretninger spinde, væve, blege, haspe, raspe træ o.lign. Til gengæld fik de underhold af fattigvæsenet.⁶

I England forsøgte man sig i det 16. århundrede med en anden og ny form for tvangsarbejde. Her havde man også oprettet 'almindelige hospitaler' i begyndelsen af 1500-tallet, men i 1557 oprettedes for første gang en egentlig tvangsarbejdsanstalt i Henrik 8.s tidligere palads Bridewell.⁷ Ideen var at vagabonder, ledige og lignende skulle sættes ind i arbejdshuse med strenge reglementer. Ved at tvinge omstrejferne i arbejde håbede man at kurere deres lediggang. Men da arbejdet var tvunget, måtte institutionen nødvendigvis ledes som et strengt kontrolleret fængsel med stram disciplin. Det oprindelige Bridewell lagde med tiden navn til lignende institutioner over hele England, og derfor er navnet Bridewell i Storbritannien blevet synonymt med arbejdsanstalter. I løbet af få år blev der oprettet omkring 200 anstalter i England, og alle bar de navnet 'Bridewell'.⁸ Efterhånden ændredes Bridewell imidlertid til et egentligt fængsel for kriminelle.

Da Bridewell ændrede struktur til fængsel, var der behov for en ny arbejdsløsning for de fattige. I årene omkring 1700 oprettedes en lang række 'Workhouses'. Det første blev oprettet i Bristol, hvor fattige kunne få bolig og arbejde i arbejdshuset. Forældreløse piger blev også optaget og oplært i at spinde samtidig med at de fik mad og tag over hovedet. Forsøget var så succesfuldt, at den engelske regering i 1722 udstedte *The Workhouse Test Act*, der gav ethvert sogn ret til at oprette arbejdshuse. Om man ville nægte understøttelse til fattige, som ikke ville lade sig indskrive i arbejdshuset, var op til de

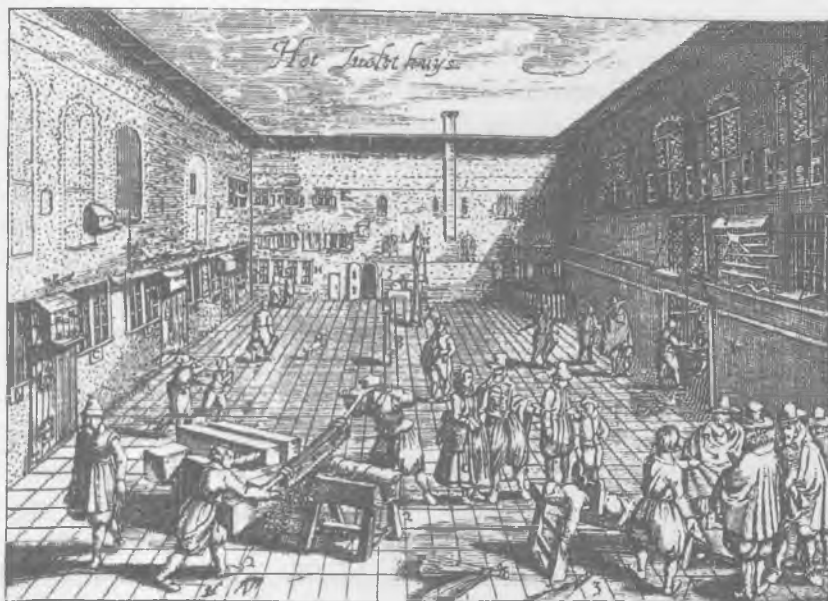
lokale myndigheder. I løbet af de næste 20 år blev der oprettet mellem 100 og 200 arbejdshuse i England.⁹ Med tiden gik mindre landsogne sammen om at oprette større fælles arbejdshuse: 'Unionhouses', hvor de kunne drage fordel af stordrift.¹⁰

Det var ikke kun i England, at der skete en bevægelse hen imod tugt- og arbejdshuse. I Nederlandene foregik stort set den samme udvikling, uden at der dog tilsyneladende var en direkte sammenhæng.¹¹ I 1596 oprettedes et såkaldt 'Rasphuis' – et arbejdshus for mænd – i Amsterdam. Her blev de indsatte sat til at raspe farvetræ fra Brasilien. Året efter blev der oprettet et lignende hus for kvinder og børn, hvor arbejdet bestod i at spinde, væve og sy.¹² Flere arbejdshuse fulgte snart efter i andre byer, og i løbet af 1600-tallet blev der oprettet arbejdshuse i mange hollandske byer. Tanken var, at tugthusene skulle være opdragelsesanstalter for tiggere og løsgængere, men efterhånden som myndighederne opdagede fordelene ved den billige arbejdskraft, ændrede husene karakter og blev til egentlige fabriksindretninger, hvor de indespærredes arbejdskraft blev udnyttet.¹³

Ideen om at oprette tugthuse bredte sig i løbet af 1600-tallet fra Amsterdam til det øvrige nordlige protestantiske Europa. I 1601 oprettede Lübeck et såkaldt 'Zuchthaus' i nederlandsk stil. Det var både hospital, arbejdshus og tvangsarbejdsanstalt på samme tid. Først i 1613 udskiltes et selvstændigt tugthus.¹⁴ Lübeck var blot den første af en lang række tyske byer, som oprettede tugthuse.¹⁵

I kampen mod fattigdom og tiggeri, benyttede de nordeuropæriske stater sig i det 17. og 18. århundrede i vid udstrækning af fabriksindustri i form af manufakturer. Her arbejdede de fattige for lønninger, der kun lige rakte til livets opretholdelse. Den fremherskende opfattelse var nemlig, at de fattige kun ville arbejde så længe, det var stengt nødvendigt for at få føde og klæder på kroppen. Derefter ville de drive den af eller solde den øvrige del af pengene bort.¹⁶

Det var som oftest opgaver som linnedfabrikation, vævning, haspning, syning o.lign., som de fattige blev sat til i manufakturerne. Arbejde, der ikke krævede den store oplæring, og som kunne varetages af kvinder og børn. Der fandtes groft sagt to slags manufakturer: I det ene foregik arbejdet i store fabrikker, hvor mange mennesker arbejdede side om side. Her fandt en høj grad af arbejdsdeling og 'stordrift' sted. Den anden form bestod i 'husindustri', hvor arbejderne arbejdede i deres eget hjem med råmaterialer leveret af fabrikanten. Det var også fabrikanten, der tog sig af de færdige produkters afsætning og høstede overskuddet af produktionen. Arbejderne fik ikke del i overskuddet, men var lønnet af producenten.¹⁷

Den indre gård i Amsterdams korrektionshus (Het Tucht Huys), 1612. I forgrunden til venstre raspes der træ, mens en stakkels synder i baggrunden får en omgang prygl. Det samme synes at være tilfældet i billedets forgrund til højre. Korrektionshuset i Amsterdam har næppe været noget bystigt sted (gengivet efter Robert Jütte: *Poverty and deviance in early modern Europe*, 1994).

Det var, om man så må sige, overgangen fra den tidligere laugsbaserede arbejdsform til de nye tiders industriarbejde, som de fattige her blev udsat for. Tidens merkantilistiske tankegang krævede nye produktionsformer med stor drift og større effektivitet. Også det merkantilistiske ideal blev dog med tiden afløst af nye ideer, bl.a. om fattigforsorg og fattigbekæmpelse. Det skete især i den anden halvdel af 1700-tallet, hvor de nye oplysningsprægede idealer om patriotisme, opdragelse og uddannelse vandt frem blandt de højere sociale lag. Nu skulle alle – også de marginaliserede – deltage i opbygningen af staten og bidrage til dens vel. Det var stærke pædagogiske strømninger, som arbejdede for opdragelse af almuen til samfundssind. Den enkelte borger skulle vejledes og kontrolleres – alt sammen for at styrke 'almenveller'.¹⁸

I denne tankegang lå, at det var samfundets pligt at sørge for, at alle 'værdigt' trængende fik hjælp, mens alle arbejdsføre blev sat i sving. Resultatet heraf blev, at der overalt i Vesteuropa oprettedes arbejdshuse, hvor de fattige kunne resocialiseres til snarlig genindtrædelse i det gode, borgerlige samfund. I Arbejdshuset ville de fattige – troede man – lære glæden ved et arbejdsomt liv i nøjsomhed, og lære at sætte pris på en regelmæssig livsførelse i modsæt-

ning til deres tidligere ryggeløse levned.

Tidligt tvangsarbejde i Danmark

15- og 1600-tallets nye holdning til fattige fandt også sit udtryk i Danmark. Efter at have mistet deres berettigelse som middel til åndelig frelse, var det kun 'værdige' fattige, der kunne gøre krav på hjælp. Arbejdsføre fattige gik en kummerlig tid i møde.

I 1558 blev tvangsarbejde for første gang nævnt i dansk lovgivning. Enhver mand måtte pågribe arbejdsføre tiggere, som ikke ville bestille noget, og tvinge dem i arbejde og trædom. Det betød, at lensmænd måtte indfange arbejdsføre tiggere på kongens jord, adelsmænd på deres egen, og købstadsborgere måtte fange dem, der tiggede i købstæderne.¹⁹ Tvangsarbejde skulle blive et meget anvendt middel mod arbejdsføre fattige. Lovgivningen bevægede sig mod stadig strengere regler og strafuddeling i kampen mod fattigdommen.

Snart overtog statsmagten gennemførelsen af et mere organiseret tvangsarbejde. Frederik 2. udsendte den 13. august 1576 et missive til landets lensmænd og købstæder om, at stærke og arbejdsføre løsgængere skulle sendes til Københavns slot for at arbejde,²⁰ og i 1597 søgte Christian 4. at organisere indfangelsen af de mange løsgængere rundt omkring i landet. Han sendte mænd ud for at indfange løsgængerne, som derpå sendtes til Københavns slot. Samtidig skulle lensmænd og adel på Sjælland også sende betlere til København.²¹ I de følgende år blev bestemmelsen om at sende arbejdsføre til København, hvor de skulle tvinges i arbejde, ofte gentaget.²² Arbejdet kunne være på Københavns slot, på Bremerholm eller ved det omfattende fæstningsarbejde, som blev udført både i København og i resten af landet.

I 1605 oprettedes Københavns Tugt- og Rasphus. Selv om det blev oprettet samtidig med den store udenlandske bølge af tugthuse, var det ikke nøjagtigt magen til. Tugthuset bestod af tre afdelinger: rasphuset, som var forbeholdt mænd, spindehuset for kvinder og Børnehuset. Tugthuset i København var ikke en lokal straffeanstalt, men var tugthus for hele riget, og snart begyndte der også at komme forordninger om at sende løsgængere hertil. Da tugthuset i København var en statslig virksomhed, var staten aftager af de producerede varer.²³

I 1649 blev Tugt- og Rasphuset nedlagt. Det havde da allerede i en række år mere fungeret som anstalt for børn, som her lærte et håndværk, end som en tvangsarbejdsanstalt for løsgængere.²⁴ I 1662 genåbnede det, som Tugt- og Børnehuset, men nu især som en institution for kriminelle og løsgængere.²⁵ Selv om tugthuset således havde været lukket i en periode, havde myndighederne ikke opgivet tanken om tvangsarbejde.

I samtlige de forordninger, der blev udstedt i løbet af 15- og 1600-tallet gjaldt den indskrænkende regel, at det kun var stærke og arbejdsføre mennesker, som skulle sættes til tvangsarbejde. Dette fortæller os, at tvangsarbejdet ikke så meget skulle forstås som en straf, der skulle få den fattige på bedre tanker, men snarere anvendtes som en måde at skaffe sig gratis arbejdskraft på. Der var trods alt ingen grund til at bruge ressourcer på en fattig svækling, der intet kunne udrette ved det sikkert ofte både hårde og tunge fæstningsarbejde.

Arbejdshuse i København

I Danmark trængte Oplysningstidens fattigdomstanker første gang igennem i lovgivningen i 1771, hvor det blev bestemt, at alle fattige almissemønstre burde arbejde. Det var dog stadig en mere eller mindre frivillig foreteelse.²⁶ I 1779 blev det endeligt slået fast, at alle arbejdsføre almissemodtagere, som blev understøttet i København, skulle sættes til at spinde uld. Igen i 1792 og især i den store fattigplan fra 1799, som omlagde den københavnske fattigforsorg efter Hamburgs og Kiels forbillede, blev det gentaget, at arbejdsføre fattige skulle arbejde og samtidig opdrages til gode arbejdsomme samfundsborgere, der virkede til nationens vel.²⁷

De første tiltag, som gik ud på at lade fattige arbejde i deres egne hjem, havde vist sig at indebære visse problemer. De fattige kunne lettere snyde ved at lade andre udføre arbejdet for sig og i stedet fortsætte med at betle. Der var også eksempler på, at de fattige byttede den udleverede uld med uld af ringere kvalitet eller måske endda stjal af ulden, og siden forøgede vægten af den resterende ved at gøre den våd.²⁸ Samtidig var det problematisk, at de fattiges egne boliger var i så ringe stand. De var dårligt opvarmede og havde kun få lyskilder og egnede sig derfor ikke til at arbejde i om vinteren. Alt dette talte for at lade de fattige arbejde i særligt indrettede arbejdshuse. I arbejdshusene kunne man holde øje med dem, de kunne lære et håndværk af andre, mere erfarne arbejdere, og forhåbentlig ville der opstå en konkurrencesituation, hvor de fattige ville forsøge at overgå hinanden i flid. Det var i hvert fald det optimistiske håb hos fattigvæsenets ledelse.²⁹

For at eliminere de mange "uordener" og opnå de nævnte fordele søgte plejekommissionen i Vor Frue Sogn i september 1786 Plejedirektionen (Københavns Magistrat) om tilladelse til at åbne et arbejdshus, som kunne have Magistratens gunst og bevågenhed, og ikke mindst regne med dens økonomiske støtte, hvis man skulle komme i bekneb: "Da vi ikke tvivle om den høiædle Magistrats Bifald til dette Foretagende, saa finde vi os beføiede til at bede, at denne Arbeidsanstalt maae være Øvrighedens Agtsomhed og Yndest, og i fornødne Omstændigheder sammes Forsvar og Betyggelse anbefalet".³⁰

Man havde da heller ikke gjort regning uden vært og i 1787 åbnede Frue

Trinitatis Arbejdshus i Åbenrå nr. 15 (den anden bygning fra venstre). Billedet er taget i 1959, kort før huset blev revet ned (Københavns Bymuseum).

Sogns arbejdshus på forsøgsbasis og i lejede lokaler. Allerede i april samme år købte fattigvæsenet dog ejendommen.³¹ Vor Frue Arbejdshus blev det første af en hel række arbejdshuse i de københavnske sogne. I juni 1789 åbnedes Helliggeist Arbejdshus, Nicolai Arbejdshus blev åbnet omkring en måned senere den 14. juli, i 1790 oprettedes Trinitatis Arbejdshus. I 1791 fulgte Vor Frelsers Arbejdshus, i 1792 Holmens Arbejdshus og i 1800 Garnisons Arbejdshus.³²

Allerede i 1773 havde Plejekommissionen i Holmens sogn dog ansøgt Plejedirektionen om tilladelse til at åbne et arbejdshus, hvor fattige under opsig af en gammel matros, kunne arbejde med “gammelt og ubrugeligt Tougværk”, men selvom Plejedirektionen gav sin uforbeholdne velsignelse til det “priisværdige Exempel”, synes der ikke at være kommet noget ud af sagen. I hvertfald oprettedes Holmens Arbejdshus først i Adelgade i 1792.³³

Trinitatis Arbejdshus

Da arbejdshusene blev drevet efter samme mønster, kan vi benytte Trinitatis Arbejdshus, som er blevet undersøgt af historikeren Peter Wessel Hansen, som eksempel på deres virksomhed. Trinitatis Arbejdshus slog dørene op den

29. juni 1790. En inspektør tog sig af den daglige drift, mens Trinitatis sogns plejekommission havde det overordnede tilsyn. Arbejdet, de fattige blev sat til, bestod i spinding og strikning, der var fattigvæsenets foretrukne beskæftigelse for de fattige arbejdere. Råmaterialerne blev leveret enten af huset selv eller, hvilket man faktisk foretrak, af folk i byen. Ved at lade de fattige forarbejde materialer for byens borgere, slap arbejdshuset selv for udgifter til materialer. Man havde ikke glemte målsætningen om at opmuntre de fattige til arbejdsomhed. Derfor belønnede man de flittigste med tøj, så de mindre stræbsomme kunne se fordelene ved det hårde arbejde.

De fattige, som arbejdede i Trinitatis Arbejdshus, bestod både af folk, som boede i anstalten og af udefrakommende fattige, der arbejdede i anstalten om dagen, men ellers boede i eget hjem. Det var især ældre kvinder, som kun var delvist arbejdsdygtige, der boede i arbejdshuset. Desuden var der i nogle år en 'interimistisk plejeanstalt' for unge piger. Af de fattige, der arbejdede i stiftelsen, men havde eget hjem, kunne omtrent halvdelen klare sig med det de tjente i arbejdshuset, mens den anden halvdel fik tildelt almisse ved siden af deres løn.

I første halvdel af 1800-tallet blev Trinitatis Arbejdshus udvidet flere gange. F.eks. oprettedes der ti ekstra pladser i 1804 og i 1819 kom der seks ekstra pladser til, da man fjernede tre kakkelovne. Belægningen var på omkring 75 lemmer, da den var på sit højeste. Gennemsnitsalderen i arbejdshusene var forholdsvis høj, og det var et problem, man så alvorligt på i fattigvæsenet, da de indsatte ikke var i stand til at arbejde i den udstrækning, det var intentionen. Arbejdshusene var i slutningen af 1700-tallet i høj grad blevet plejeanstalter for ældre og handicappede.

De indlagte fattige nød en meget begrænset frihed. De måtte forlade anstalten inden morgenens arbejde begyndte kl. 6 og igen midt på dagen mellem 12 og 14. Men så måtte de også arbejde til om aftenen. Lemmerne havde fri om søndagen og måtte her forlade anstalten, men skulle være hjemme inden kl. 21. Udenfor disse tidsrum skulle lemmerne have særlig tilladelse for at gå ud.

Omkring 1840 besluttede fattigvæsenets direktion, at fattigvæsenets lokaler skulle benyttes på en bedre og, ikke mindst, en mere økonomisk måde. Det resulterede i at flere af arbejdsanstalterne blev nedlagt. Deriblandt Trinitatis Arbejdshus, der blev lukket omkring årsskiftet 1840-41. De indsatte blev fordelt i fattigvæsenets øvrige arbejdshuse. På grund af den tidligere overbelægning var man allerede i 1820'erne begyndt at flytte indsatte til andre anstalter. Således blev nogle af de ældre lemmer overført til Vor Frelseres Sogns Arbejdshus i 1825, og da arbejdsanstalten på Ladegaarden åbnede i 1822, blev den aftager af mange af byens fattige.^{3a}

Arbejdsanstalten på Ladegaarden

Med den nævnte opførelse af arbejdshuse i slutningen af 1700-tallet havde Københavns fattigvæsen forsøgt at løse det problem, byens mange fattige udgjorde. Arbejdshusene havde dog ikke haft den ønskede effekt. Tilstrømningen af fattige var langt større end kapaciteten i de overbelagte arbejdsanstalter, og de endte i langt højere grad med at være plejeanstalter for gamle og handicappede end egentlige arbejdsanstalter.³⁵

Det var nødvendigt at gøre noget ved problemet. Fattigvæsenets løsning blev oprettelsen af en form for fabrik, hvor fattige arbejdsføre, især mænd, kunne arbejde. Fabrikken blev placeret i byens gamle ladegård, som havde stået tom siden 1816.³⁶ I 1822 var bygningerne stærkt forfaldne: de manglede vinduer og døre, og mange steder var der ikke gulve og lofter. De omkringliggende jorder var upløjede og udyrkede.³⁷

Det betød dog ikke så meget, at bygningerne var faldefærdige og de tilhørende jorder lå brak, for planen var jo at istandsætte bygningerne og opdyrke jorden ved hjælp af de fattiges arbejdskraft. Og fattige, dem var der nok af. Fra Ladegaarden åbnede i 1822 til udgangen af 1825 havde 555 fattige haft deres ophold på gården i kortere eller længere tid.³⁸ Det var primært mænd, som blev indsat på Ladegaarden, men der var selvfølgelig også kvinder imellem. Aldersmæssigt var de fleste indsatte midaldrende og derfor også arbejdsdygtige, når de blev indskrevet.³⁹

På anstalten blev de fattige sat i gang med at arbejde i forskellige værksteder. I begyndelsen satsede man især på uldmanufaktur, som man forventede at kunne afsætte til fattigvæsenets øvrige stiftelser, Det Kgl. Uldmanufaktur og Generaltoldkammeret. Udover manufakturen var der værksteder for farveri, linnedmanufaktur, rebslageri, lysestøberi, håndværk, og samtidig blev Ladegaardens jorder opdyrket. De forskellige håndværksopgaver var særligt tiltænkt fattigvæsenets øvrige stiftelser og kunne bestå i bygningsreparation eller forskellige håndværksprodukter.⁴⁰ I løbet af 1823-24 blev Ladegaardens 12 tønder land dyrket. I første omgang forsøgte man sig med hør, men det blev snart opgivet. I stedet dyrkedes kartofler, kål og urter. Det udendørs arbejde blev anset for at være godt for de fattiges sundhedstilstand, idet "mangen Fattige har ved dette Arbeide, i Forbindelse med tarvelig Føde og et godt Leie, gienvundet tabt Helbred og tilsatte Kræfter".⁴¹

Arbejdsanstalten på Ladegaarden løb hurtigt ind i den samme type problemer, som fattigvæsenets øvrige anstalter led under. Det var for en stor del ufaglært arbejdskraft, der skulle sættes i arbejde, forventningerne til deres arbejdspræstationer var for høje, og ofte var det mennesker med forskellige former for sociale problemer, der endte under fattigvæsenet. Under alle omstændigheder havde anstalten underskud fra starten. I et forsøg på at afhjælpe

underskuddet blev anstaltens indretning reformeret efter omtrent 10 års forløb, i 1833. Der blev udarbejdet nye regler for alt personale og for den indre orden på anstalten. Samtidig blev anstalten delt ind i tre afdelinger. Alle nyindsatte kom i 2. afdeling, hvor det blev undersøgt, hvilken form for arbejde, de kunne varetage. Havde de ingen særlige kundskaber, blev de oplært. Hvis den indsatte udviste særlig arbejdsomhed eller førte et ordentligt levned, kunne han blive overført til 1. afdeling, hvor der var bedre forplejning. Den sidste afdeling var en tvangsarbejdsanstalt – en straffeanstalt for personer, der forbrød sig mod fattigvæsenets regler og for betlere og løsgængere (se nedenfor).

Når den fattige blev indsat på Ladegaarden, skulle han først vaskes og "renses". Derefter blev han anvist plads på en af sovesalene og blev indsat i anden afdeling, hvor han blev indført i det arbejde, inspektøren fandt ham bedst egnet til. Herefter afhang det af hans arbejdspræstation og opførsel, om han skulle opgraderes til 1. afdeling.⁴² Det var et hårdt arbejdsliv, den fattige var kommet ind til. Dagen startede kl. 5 om sommeren og kl. 6 om vinteren. En time efter han var stået op ringede en klokke, og det var tid at tage fat på dagens arbejde.⁴³

I løbet af formiddagen var der en halv times pause, og kl. 12 var der frokost. Arbejderne i 1. afdeling havde de bedste vilkår. De kunne holde 1½ times pause, mens arbejderne i 2. afdeling måtte lade sig nøje med en time. Man arbejdede til kl. otte om aftenen, med kun en halv times pause om eftermiddagen. I pauserne blev der serveret mad, og de fattige skulle nå at sørge for deres klæders vedligeholdelse og den personlige hygiejne.⁴⁴

Om søndagen havde de indsatte fri og måtte forlade anstalten, men kun hvis de ikke havde brudt fattigvæsenets strenge regler og blev straffet derfor. En meget anvendt straf på Ladegaarden var nemlig forbud mod at forlade anstalten om søndagen. Udgangstilladelsen ophørte på slaget otte, og var en indsat ikke vendt tilbage på det tidspunkt, blev et vist antal fremtidige søn-dagsfridage inddraget.

Det var dog ikke meningen, at de fattige udelukkende skulle arbejde i anstalten. Det udtrykte mål var, at de skulle finde arbejde i det 'virkelige' liv. Derfor fungerede fattigvæsenet også som en form for arbejdsanvisning, og mange ladegårdsllemmer havde arbejde ude i byen i perioder. Desværre tyder det på, at det var meget vanskeligt for dem at finde fast arbejde. De var kun ansatte i kortere perioder, oftest om sommeren. Om vinteren, hvor arbejdsmængden har været mindre, returnerede de til Ladegaarden.⁴⁵

Livet på Ladegaarden gik sin vante gang indtil begyndelsen af 1900-tallet. Der blev foretaget flere om- og udbygninger, så anstalten kunne rumme det stadigt stigende antal fattige, der blev indskrevet. Omkring 1870 gennemfør-

Lemmer på Ladegaarden på vej ind mod København til den daglige gadefejning (P. Klæstrup: Det forsvundne København. Tegninger af P. Klæstrup, 1877).

tes en konsekvent adskillelse, både mellem kønnene og mellem de forskellige grupper af mennesker, der efterhånden var samlet her – husvilde, arbejdsføre, mænd, kvinder og børn.⁴⁶ Omkring århundredskiftet var det tvingende nødvendigt, at der blev gjort noget ved den nedslidte arbejdsanstalt. Derfor blev en helt ny stor anstalt opført på Amager og ladegårdslemmerne flyttet dertil i 1908.⁴⁷ Først da blev de nedslidte bygninger nedrevet.⁴⁸

Københavns første tvangsarbejdsanstalt

Grundideen i det københavnske fattigvæsens forsørgelsespolitik bestod i, at de fattige skulle arbejde for den hjælp, de modtog. Igennem arbejdet skulle de fattige lære de borgerlige idealer om nøjsomhed og flid at kende. De ville få opbygget sunde kræfter og få livet lagt i strukturerede rammer. Men der var et altoverskyggende problem ved dette ideal. De fattige havde ofte ikke lyst til at arbejde for fattigvæsenet. Godt nok fik man tag over hovedet og mad i maven, men samtidig blev man underlagt fattigvæsenets strenge regler og i stedet for at arbejde for egen vinding, arbejdede man for fattigvæsenet.

Samtidig var det næppe de mest arbejdsomme mennesker, der kom i kontakt med fattigforsorgen. Hvis en af fattigvæsenets indsatte overtrådte reglerne

ved ikke at ville arbejde, gik fra det anviste arbejde i utide, var doven på arbejdet eller på anden vis forbrød sig mod reglerne, havde fattigvæsenet ingen sanktionsmuligheder. Det eneste, der var at gøre, var at fratage misdæderen hans almisse, og så havde han endnu mere grund til at strejfe om og betle. I slutningen af 1700-tallet befandt man sig derfor i en uholdbar situation. Der var blevet oprettet en række arbejdsanstalter, men man havde ingen mulighed for at tvinge de fattige til at arbejde i dem!

Med reformen af fattigvæsenet i 1799, hvor det blev fastslået, at alle fattige havde ret til hjælp, men samtidig også skulle arbejde for den, var der behov for sanktionsmidler mod de uvillige.⁴⁹ Løsningen blev oprettelsen af et tvangsarbejdshus, hvor man kunne tvinge almisselemmerne til at være delvis selvforsørgende, hvilket i grunden var selve formålet med fattigvæsenets nye indretning. Samtidig skulle man dog også opdrage og forbedre de indsatte lemmer. De fattige skulle kort sagt lære glæden ved arbejdet.

Tvangsarbejdshuset blev oprettet i 1800 med adresse i Pustervig. Ved oprettelsen skævede man kraftigt til de fængselsreformer, der var blevet gennemført i Amerika i de foregående år. I det amerikanske fængsel Walnut Street opdrog man fangerne, dels ved isolation, dels ved tvangsarbejde. Fangerne sov i eneceller og arbejdede i store fællesrum, men i fuldkommen tavshed. Denne ensomhed og tavshed ville, mente man, tvinge dem til at reflektere over deres synder og slette liv, og resocialisere dem til et nyt og bedre liv.⁵⁰ I København tog man disse nye ideer til sig ved oprettelsen af den nye tvangsarbejdsanstalt.⁵¹ Projektet var så ambitiøst, fordi det var tænkt som et pilotprojekt for det øvrige fængselsvæsen. Hvis systemet viste sig formålstjenstligt og rent faktisk virkede moralsk forbedrende på de fattige, var det meningen, at det skulle gennemføres i landets øvrige fængsler og korrektionsanstalter.⁵²

Tvangsarbejdshuset i Pustervig⁵³ blev indrettet til at huse 40 mandlige og 60 kvindelige fanger. Desuden blev der indrettet 15 isolationsfængsler – eller “ensomme fængsler”, som de kaldtes.⁵⁴ I isolationsfængslerne skulle de indsatte lære at værdsætte det produktive og arbejdsomme liv, som af ledelsen blev fremstillet for dem som et forbillede. Ved at fratage den indsatte næsten enhver medmenneskelig kontakt og fratage ham enhver beskæftigelse, skulle han helst indse fordelene ved at arbejde i fællesskab med andre.⁵⁵ Ensomheden og den tvungne uvirksomhed skulle vække ham til et nyt liv.

Den første oplevelse som en fattig, der blev idømt tvangsarbejde, fik, bestod i en omfattende “rensning”, der indebar, at han blev rensset for utøj, badet, redt og barberet og iført anstaltens tøj. Derefter skulle han møde for den vagthavende direktør og for forstanderen.⁵⁶ Her blev han indskrevet i anstaltens protokol, hvor oplysninger som navn, alder, hidtidige næringsvej, forseelse og den udmålte straffetid blev nedfældet. Fangen blev afhørt om,

hvilken type arbejde han eller hun kunne udføre, men i sidste ende var det den vagthavende direktør og forstanderen, der besluttede, om fangen skulle sættes til høerspinding og strikning eller måske til uldspindning, skrupning og pilning. Efter denne seance blev den straffede ført enten til arbejdsstuen eller, hvis det ikke var første gang, den fattige var dømt, til isolationscellen.⁵⁷

Isolationsfængslerne var 5,3 kvadratmeter store og lå i anstaltens nederste etage. Der var anbragt et vindue øverst i den ene væg, men en såkaldt "kasse og klap" forhindrede de indsatte i at kigge ud. Den havde dog den funktion, at det var muligt at lade lidt dagslys trænge ind. Lysreguleringen var en del af strafudmålingen. Nogle fanger skulle have lys, andre mørke alt efter fangens temperament og opførsel. Uheldigvis havde de mørke celler den bivirkning, at en del fanger blev "øre i Hovedet". Derfor blev det bestemt, at alle fanger skulle sidde i lys. Der var ikke andre møbler i cellerne end en seng. Hertil hørte en madras, hovedpude, om sommeren ét uldent tæppe, om vinteren to og desuden to lagener. Den indsatte havde pligt til at holde både sig selv og cellen ren. Til dette formål fik han udleveret en fejekost, et håndklæde og en kam.

Opholdet i cellen skulle foregå i total isolation og tavshed. Mad og drikke blev skubbet igennem en lem i døren, og cellens stenlokum var indrettet, så det via et bækken kunne tømmes fra gangen.⁵⁸

Det var ikke kun i isolationscellerne, der skulle herske tavshed. Også på arbejdsstuerne skulle arbejdet foregå i stilhed, og selv om søndagen skulle der arbejdes. Der blev godt nok holdt andagt, men når den var slut, skulle den indsatte arbejde. Denne ene dag måtte han dog selv bestemme om han ville beskæftige sig med det arbejde, der var bestemt for søndagen eller andet forefaldende, men slippe kunne han ikke.⁵⁹

Arbejdsanstalten i Pustervig blev ikke den succeshistorie, man havde håbet på. Den brændte nemlig allerede i 1807, da bygningen den 6. september blev ramt af en engelsk granat. Selv om en enkelt brandsprøjte angiveligt kunne have reddet huset, brændte det ned til grunden.⁶⁰ Fangerne var ikke villige til at deltage i slukningsarbejdet, især da ikke efter at de opdagede naboens forladte og lettilgængelige vinkælder.⁶¹

Sammen med tvangsarbejdsanstalten, dens bygninger og inventar brændte fattigvæsenets arkiv, som blev opbevaret i bygningen.⁶² De fattige har næppe begrædt tabet, men en nysgerrig eftertid kan ærgre sig.

Københavns anden tvangsarbejdsanstalt

Der skulle gå en del år før fattigvæsenet igen forsøgte sig med en tvangsarbejdsanstalt. I 1817 blev en af slagsen oprettet i Odense i forbindelse med Odense Tugthus,⁶³ men København fulgte først trop i 1833, hvor en tvangs-

arbejdsanstalt blev føjet til arbejdsanstalten på Ladegaarden. I slutningen af 1820'erne var fattigvæsenets økonomi i alvorlige vanskeligheder, og det var oplagt at udnytte de fattiges arbejdskraft i endnu højere grad end hidtil. Det kunne f.eks. ske ved stenslagning og vej- og brolægningsarbejde. Men det betød, at det var nødvendigt med tvangsmidler, hvis de fattige nægtede at udføre det hårde fysiske arbejde. I den forbindelse ville en ny tvangsarbejdsanstalt være ideel.

Godt nok var det efter 1813, hvor Fattigvæsenets særlige politiret var blevet nedlagt, blevet overdraget til politiet at arrestere betlere og løsgængere, men reelt var politiets eneste mulighed at aflevere dem til fattigvæsenet, som så sad tilbage med problemerne.⁶⁴ Kun i en tvangsarbejdsanstalt kunne fattigvæsenet få genstridige individer til at yde den arbejdsindsats, som blev anset for både afskrækkende og helsebringende.⁶⁵ I tvangsarbejdsanstalten blev der, ligesom i tvangsarbejdshuset i Pustervig, indrettet ensomme fængsler, men tidens pædagogik havde ændret sig. Forbryderen skulle kun opholde sig der i kortere perioder. Det var nemlig snarere skrækken for straf end straffen i sig selv, der skulle afholde den fattige fra at forbyrde sig mod reglementet. Derfor skulle de ensomme fængsler også være så ubehagelige som muligt.

Man forestillede sig, at de skulle have højtsiddende vinduer, så den fattige ikke kunne kigge ud. Der skulle være en stol eller taburet, men den skulle sættes fast midt på gulvet og skulle have buet sæde. Sengen skulle være en løs køje, der blev bragt ud om dagen og først kom ind igen, når den indsatte skulle i seng, for at undgå at fangen skulle ligge i den om dagen.

Fangen måtte heller ikke lægge sig på gulvet og for at undgå det, skulle der fastgøres en række klamper med passende mellemrum. Som i det tidligere tvangsarbejdshus i Pustervig, skulle der være fuldstændig tavshed. Dørene skulle forblive lukkede, og maden skulle skubbes gennem en lem, så den indsatte ikke engang så fangevogteren. Under opholdet måtte den indsatte intet foretage sig, idet han, når han engang med tiden blev løsladt skulle lære at påskønne det meningsfulde arbejde.⁶⁶ Om de ensomme fængsler faktisk fik denne udformning, ved vi desværre ikke, men sikkert er det, at de indrettedes med lydisolerende sand i væggene mellem cellerne for at undgå, at de indsatte kunne snakke med hinanden.⁶⁷

I tvangsarbejdsanstalten skulle der være et særskilt lokale for unge forbrydere under 18 år.⁶⁸ Det havde længe været anset for et problem, at unge forbrydere blev yderligere fordærvede ved ophold i tugthuse og fængsler, hvor de blev påvirkede af de ældre og mere forhærdede indsatte. I den forbindelse blev der nedsat en kommission i 1829, der skulle undersøge muligheden for at oprette en tvangsarbejdsanstalt for unge. Men inden der kom resultater ud af kommissionens arbejde, var forberedelserne til en egentlig tvangsarbejds-

N° XXVIII - 696.

J. M. S. 7/10 33.

P l a c a t,

angaaende

Hensættelse i Kjøbenhavns Fattigvæsenes
Tvangsarbejds-Anstalt.

Kjøbenhavn, den 9de October 1833.

Kjøbenhavn.

Trykt hos Directør Jens Hoftrup Schulz,
Kjøblich og Høvelstræde - Hjørnet.

"Placat, angaaende Hensættelse i Kjøbenhavns Fattigvæsenes Tvangsarbejds-Anstalt. Kjøbenhavn, den 9de October 1833". I 1833 indrettedes der en tvangsarbejdsanstalt på Ladegaarden. Den første af slag-sen var i 1800 blevet indrettet i en gård i Pustervig, men efter dennes brand under byens bombardement i 1807, havde Fattigvæsenet ikke haft rådighed over virkeligt effektive tvangsmidler mod de fattige, som fortsatte med at tigge på gaderne eller som på anden måde forbrød sig mod Fattigvæseneslovgivningen. Det blev der rådet bod på med den nye tvangsarbejdsanstalt (FV 493a, sag. Nr. 646, 1833, KSA).

anstalt i fuld gang, og man valgte i stedet at slå to fluer med ét smæk. Derfor blev der også optaget børn og unge i anstalten.

Der var især mange unge, som blev dømt for skoleforsømmelse, og derfor var det vigtigt, at de modtog den rette opbyggelige undervisning i anstalten. Året efter anstaltens åbning blev det i december 1834 besluttet at ansætte en teologisk kandidat, der kunne undervise børnene. Når anstalten nu havde sin egen underviser, skulle børn, der var dømt til tvangsundervisning og konfirmation i forbedringshuset, fremover undervises i tvangsarbejdsanstalten.⁶⁹

Ud over undervisningen skulle den teologiske kandidat forestå gudstjenester. Han skulle holde søn- og helligdagsprædikener for fangerne alene. Derudover skulle han holde morgen- og aftenandagt for fangerne og de indsatte børn. Om søndagen skulle han yderligere holde gudstjeneste for de almindelige arbejdere på Ladegaarden. Det er i denne nye og store fokus på religion, vi skal finde den afgørende forskel mellem tvangsarbejdsanstalterne i Pustervig og på Ladegaarden. De blev drevet på næsten samme vis, de ensomme fængsler lignede hinanden, og årsagerne til, at man blev inddømt, var stort set de samme. Derudover fik fangerne den samme type mad, og dagsrytmen var

stort set den samme. Det var for øvrigt den samme rytme, der blev praktiseret overalt i det københavnske fattigvæsen, blot havde tvangsarbejderne lidt længere dage og kortere pauser.

Da tvangsarbejdshuset i Pustervig blev oprettet var det Oplysningstidens tanker, der prægede foretagendet. Man forestillede sig, at de indsatte kunne genopdrages til gavnlige og nyttige mennesker, som kunne blive en gevinst for det borgerlige samfund. Da tvangsarbejdsanstalten på Ladegaarden blev en realitet, havde man opgivet denne optimistiske holdning. Erfaringen havde vist, at det ikke var muligt at genopdrage de fattige og socialisere dem til borgerskabets normer. Formålet med isolationsfængslingen på Ladegaarden var derfor ikke forbedring, men afskrækkelse. Forbedringen skulle findes i arbejde og religiøs genopdragelse. Derfor var det vigtigt, at der blev ansat en teologisk kandidat som kunne holde andagt for de indsatte, og som kunne opdrage på børnene.⁷⁰

Tvangsarbejdsanstalten flyttede med den øvrige anstalt til Sundholm på Amager i 1908 og eksisterede i sin oprindelige form indtil 1933, hvor en ny straffelov trådte i kraft. Dermed blev tvangsarbejde ikke længere benyttet som straf for egentlige forbrydelser. I stedet blev det kun anvendt som disciplinær straf for personer under fattigforsorgen. Først i 1960 blev tvangsarbejdsanstalten endeligt nedlagt.⁷¹

Slutning

Fattigforsorg og arbejde er to begreber, som gennem tiden har været tæt forbundne. Udviklingen inden for offentlig forsorg i Europa er så ensartet, at man kan tale om en fælles udvikling, der har spredt sig fra land til land med enkelte nationale og regionale særudtryk, hvor den har tilpasset sig de lokale forhold. Således begyndte sammenkædningen af arbejde og fattigforsorg allerede i den sene katolske tid. Med flere fattige, der havde behov for hjælp, steg modstanden mod betingelsesløs forsorg til alle, der ønskede det,⁷² og en opdeling i værdige og uværdige trængende opstod. Det er denne opdeling, som har præget fattigforsorgen lige siden.

Her har fokus været på de såkaldt 'uværdige'. Dem, der var i stand til at arbejde, men som af den ene eller anden grund ikke gjorde det. Arbejde for fattigvæsenet havde lige fra starten været et tvangsmiddel, hvor man enten satte den fattige til at arbejde til gengæld for almisen eller ligefrem greb til mere drastiske metoder, hvor betlerne og løsgængerne blev indfanget på gader og stræder, lagt i jern og sat til at slide på fæstningsværkerne.

En senere udvikling førte til oprettelsen af tugthuse, hvor de fattige under fængselslignende forhold blev sat i sving. Tugthusene ændrede imidlertid efterhånden karakter til egentlige fængsler, hvor de fattiges arbejdskraft blev

udnyttet i merkantilismens ånd. I Oplysningstiden ville man i stedet genopdrage de fattige for at de kunne blive gode og nyttige samfundsborgere. Opdragelsen fandt sted i arbejdshuse, hvor de skulle lære glæden ved arbejdet og gennem faste timelagte skemaer opdage nytten af et produktivt liv i faste rammer. Senere igen oprettedes der tvangsarbejdsanstalter, hvor man kunne tvinge de arbejdsu villige fattige til at bestille noget. Ville de ikke lære med det gode, kunne man tvinge dem gennem total lediggang.

Oplysningstidens optimisme spillede imidlertid snart fallit. De fattige blev ikke "bedre menesker" af behandlingen, og der kom ikke flere i arbejde. Derfor vendte man sig til religionen, eftersom det var en religiøs pligt at arbejde. Gennem faste andagter og tvungen konfirmation, håbede man at forbedre de fattige.

Men intet hjælp. Fattigforsorgens anstalter blev ikke overflødige. Faktisk kom der flere og flere fattige, så de i stedet måtte udvides og først langt ind i 1900-tallet, da sociale reformer havde ændret den måde, man behandlede de svageste i samfundet på, blev de nedlagt. Kampen mod de uværdige fattige blev altså aldrig vundet af de sociale myndigheder. De fattige, som var ofre for tidernes forskellige forsorgsindretninger, har skullet stå mål til meget – og skal det vel for den sags skyld den dag i dag.

Noter

- 1 Bronislaw Geremek: *Poverty. A History*, 1994, s. 19, 38.
- 2 Selv om Reformationens nye verdensbillede kan tilskrives en del af udviklingen, var det ikke kun den nye tro, der spillede ind på det ændrede syn på fattige. Mange af de ændringer, der skete, var allerede begyndt i den katolske periode og skete sideløbende i såvel katolske som protestantiske lande. Se videre Peter Henningsen: *Min hånd er streng, men mit hjerte er varmt. Kampen mod fattigdommen i det tidlige moderne Europa, ca. 1500-1800* (upubl. manuskript), KSA.
- 3 Carsten Selch Jensen: *Byerne og de fattige – den internationale baggrund for den danske udvikling*, Søren Bitsch Christensen (red.): *Middelalderbyen*, 2004, s. 296.
- 4 Alexander Cowan: *Urban Europe 1500-1700*, 1998, s. 160.
- 5 Christoph Sachsse & Florian Tennstedt: *Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland vom Spätmittelalter bis zum 1. Weltkrieg*, 1980, s. 87, 101.
- 6 Alexander Cowan som ovenfor anført, s. 164; Bronislaw Geremek som ovenfor anført, s. 207f.
- 7 Paul Slack: *The English Poor Law 1531-1782*, 1990, s. 14ff.
- 8 Bronislaw Geremek som anført s. 216.
- 9 Paul Slack som anført, s. 40
- 10 Catharina Lis & Hugo Soly: *Poverty and Capitalism in Pre-Industrial Europe*, 1979, s. 127f; Norman Longmate: *The Workhouse*, 1974, s. 23ff.
- 11 Thorsten Sellin: *Pioneering in Penology: the Amsterdam houses of correction in the sixteenth and seventeenth centuries*, 1944, s. 20ff.
- 12 Thorsten Sellin som anført s. 30, 87f.
- 13 Bronislaw Geremek som anført s. 219; Catharina Lis og Hugo Soly som anført, s. 118ff.
- 14 Olaf Olsen: *Christian 4.s tugt- og børnehus*, 1978 s. 12; Thorsten Sellin som anført s. 102ff.
- 15 Således oprettede Bremen, Hamburg og Danzig tugthuse i 1609, 1614 og 1629. I anden halvdel af 1600-tallet fulgte Breslau, Nürnberg og Wien i 1670, mens Leipzig oprettede tugthus i 1671, Lüneburg i 1676, Braunschweig i 1678, Frankfurt am Main i 1679, München i 1682, Magdeburg og Spandau i 1687 og Königsberg i 1691, Catharina Lis & Hugo Soly som anført s. 120.
- 16 Catharina Lis & Hugo Soly som anført s 117; Christoph Sachsse & Florian Tennstedt som anført s. 97.
- 17 *Ibid.* s. 92f.
- 18 Ingrid Markussen: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og vor egen Nytte*, 1995, s. 58.
- 19 Kong Christian den Tredies Koldingske Reces af 1558, trykt i *Samling af Gamle danske Love*, udg. af J. A. Kolderup Rosenvinge, 1824, kap. 62, s. 281f.
- 20 Missive til lensmændene og købstæderne over alt riget om at sende de løsgængere, som ikke kunne gøre rede for sig, i jern til København og have opsyn med, at kongens breve om løsgængere overholdes, 13. aug. 1576., trykt i *Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende 1558-1660 bd. 2.: 1576-95*, udg. af V. A. Secher, 1889-90, s. 20.
- 21 Åbent brev om pågribelse af løsgængere i Sjælland, Skåne, Halland og Blekinge, 20. septbr. 1597, trykt i *Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende 1558-1660.*, bd. 3: 1596-1621, udg. af V. A. Secher, s. 57f.
- 22 22.3.1599, 29.3.1599, 16.4.1602, 1.1.1606, 29.1.1607, 26.6.1609, 23.3.1613.
- 23 Olaf Olsen som anført, s. 12ff.; Missive til 18 læns mænd, 26. juni 1609.
- 24 Anne Kathrin Brinker: *Armenfürsorge als Sozialpolitik im frühmodernen dänischen Staat*,

- 1994, s. 61.
- 25 John T. Lauridsen: Fra udstødte til anbragte 1500-1950. Marginalgrupperforskning i Danmark, 1996, s. 25.
- 26 Forordning Angaaende en almindelig Pleye-Anstalts Indretning udi Kiøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige af 16. November 1771, Schous Forordninger.
- 27 Harald Jørgensen: Det offentlige Fattigvæsen i Danmark 1708-1770, Birgitta Ericsson (red.): Oppdagings av fattigdomen. Sosial lovgiving i Norden på 1700-talet, 1982; Kgl. Approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kbhavn og dens Forstæder. 1. juli 1799, Schous Forordninger.
- 28 Carl Pontoppidan: Tanker til høiere Eftertanke angaaende Alimentations- og Fattigvæsenets Tilstand i Dannemark, 1793, s. 346f.
- 29 FV 106: 1737-1799 Memorialer, 1789, Københavns Stadsarkiv (KSA).
- 30 Carl Pontoppidan som anført s. 347.
- 31 Ibid. s. 360f.
- 32 Peter Wessel Hansen: Til nytte for det almindelige. Trinitatis Arbejdshus 1790-1841, Historiske Meddelelser om København 2004, s. 5ff.
- 33 Carl Pontoppidan som anført, s. 199; FV 1758: Beretning om Holmens Sogns Arbejdsanstalts Legater og Fonds, ca. 1840, KSA.
- 34 Peter Wessel Hansen som anført s. 14-26.
- 35 Ibid. s. 26
- 36 Københavns Magistrat havde ejet grunden siden 1768, hvor den blev erhvervet fra militæret, som havde benyttet den som bl.a. militærhospital. Magistraten brugte den til St. Hans Hospital for sindslidende og venerisk syge. Under belejringen af København i 1807 var man nødt til at evakuere hospitalet, der lå udenfor voldene mellem Vester- og Nørreport. Efter belejringen forblev de venerisk syge på Almindelig Hospital, mens de sindslidende flyttede tilbage til de efterhånden stærkt nedslidte ladegårdsbygninger. På grund af det stærke forfald, flyttede man i 1816 St. Hans Hospital til Bistrupgård ved Roskilde og Ladegaarden lå nu tom. Det var således i disse stærkt forfaldne bygninger, man nu ville opføre fabriksanstalt for fattige, Over Ladegaarden til Sundholm. Udg. af Sundholm 1993, s. 8ff.
- 37 FV 64: Henning August: Om Arbejdsvæsenet og Industrien under Fattigvæsenet i Kjøbenhavn 1825, s. 27, 259, KSA.
- 38 Det var et antal, som blev ved at stige. Således var der i 1835 1.386 indsatte i kortere eller længere tid. I 1840 var der 1.557, i 1845 1.787 og i 1850 1.998. Se Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik. No. 4. Tabellarisk Fremstilling af Kjøbenhavns Fattigvæsenets Historie i Tidsrummet 1816-1878 samt Oversigt over Fattigvæsenets tidlige Historie ved Marcus Rubin, 1879. Tabel XVII.
- 39 Aldersfordelingen er baseret på en gennemgang af Ladegaardens afhøringsark. Se Afhøringsark ca. 1820-65, Ladegaarden, indsatte. KSA.
- 40 FV 65: Allerunderdanigste beretning fra den forhenværende Commission for de Kiøbenhavnske Fattiges Beskiæftigelse, den 4de Junii 1836 (1826) Collin, Petersen, Mangor, Weybel, August, s. 16, 20-21, KSA; FV 64: Henning August: Om Arbejdsvæsenet og Industrien under Fattigvæsenet i Kjøbenhavn 1825, s. 33, KSA.
- 41 FV 64: Henning August: Om Arbejdsvæsenet som ovenfor anført s. 259ff.
- 42 Instruction for Inspecteuren ved Arbejdsanstalten paa Ladegaarden udenfor Nørreport. 31. december 1833, § 12, Ladegaarden, Almindelig Administration, Instrukser, skemaer mv, KSA.
- 43 Instruction for Inspecteuren ved Arbejdsanstalten paa Ladegaarden udenfor Nørreport. 31. december 1833, § 15; Håndskreven note. Ladegaarden, Almindelig Administration, Instrukser, skemaer mv, KSA.
- 44 Reglement for den indre Orden. Ladegaarden, Almindelige Instrukser, skemaer mv, KSA.

- 45 Birgitte Vedel-Larsen: "De forvildede, usædelige og i højeste Grad fordærvede Mennesker"-Indsatte på arbejdsanstalten Ladegaarden i 1800-tallets København, Historiske Meddelelser om København 2003, s. 79f, 82.
- 46 Harald Jørgensen, Fra Arbejdsanstalt til Forsorgshjem. Træk af den offentlige Forsorgs Udvikling i København igennem de sidste 150 År, 1972, s. 62ff og 76f.
- 47 Ibid. s. 98f; Pernille Grouleff Poulsen. De fattige forbrydere på Sundholm, Historiske Meddelelser om København 2003, s. 94.
- 48 Om Ladegaarden, se i øvrigt Birgitte Vedel-Larsen: "De forvildede, usædelige og i højeste Grad fordærvede Mennesker". Indsatte på arbejdsanstalten Ladegaarden i 1800-tallets København, Historiske Meddelelser om København 2003, s. 71-90.
- 49 Kgl. Approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Khavn og dens Forstæder. 1. juli 1799, Schous Forordninger.
- 50 Ernst Frederik Walterstorff: Det sande Forbedringshuus, eller Beskrivelse over Fængselet i Philadelphia, Minerva. Et Maanedsskrift, november 1796, s. 166-227; Peter Scharff Smith: Moralske Hospitaler, 2003, s. 87f.
- 51 Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning til ligemed den indsendte og af Hans kong. Majestæt konfirmerede Plan, hvorefter Direktionen skal overtage bestyrelsen, 1799.
- 52 Ibid.; J. H. Bährens: Tivvl. Fattigvæsenets Tvangshuus, Iris og Hebe, October 1804, s. 31.
- 53 Gården havde tidligere tilhørt kammerherre Peter Frederik Suhm. Selve tvangsarbejdshuset blev anbragt i det gamle bibliotek, mens de resterende bygninger og rum husede badstuer, politiarester, spisestuer, forrådskamre, sovstuer, fattigvæsenets kontorer samt bolig for forstander og portner med familier.
- 54 J. H. Bährens som ovenfor anført s. 23f.
- 55 Peter Henningsen: Der Philadelphiske system. Københavns Fattigvæsen og tvangsarbejdshuset i Pustervig 1800-1807, Fortid og Nutid bd. 2, 2004, s. 20; J. H. Bährens som ovenfor anført s. 45, 49-55.
- 56 Medlemmerne af Fattigvæsenets direktion skiftede til at have opgaven som "Daghavende [vagthavende] Direktør". De skulle således skiftes til at føre dagligt tilsyn med tvangshuset en dag ad gangen. De skulle fungere som direktionens repræsentanter og lede anstalten i samarbejde med en ansat forstander, J.H. Bährens som ovenfor anført s. 26f.
- 57 Ibid. s. 33, 47f.
- 58 Ibid. s. 45, 49-55.
- 59 Ibid. s. 37.
- 60 J. H. Bährens: Fattigvæsenets Tab ved det engelske Overfald, Penia nr. 18, 1807, s. 283f.
- 61 Sv. Cedergreen Bech: Københavns historie bd. 3, 1981, s. 302.
- 62 J.H. Bährens som anført i note 60, s. 283f.
- 63 Vagn Lyhne: Det hemmelige selskab, Den jyske historiker 83/84, 1998, s. 163, note 4.
- 64 Indtil 1813 havde fattigvæsenet sin egen politiret og politikommission, som dømte betlere og almissemodtagere, der forbrød sig mod fattigvæsenets regler. I 1813 blev fattigvæsenets politiret ophævet. Det blev nu der almindelige politis opgave at opbringe betlerne, Frederik Thaarup: Kjøbenhavns Fattigvæsenes Politiret og Politie=Kommission., Penia Nr. 16-17, 1813; Plakat for Kiøbenhavn, angaaende Forandring i Planen af 1ste Julii 1799 for Kiøbenhavns Fattigvæsen af 7. september 1813.
- 65 FV 142A: Betænkning og Indstilling af 29.5.1832 til Kgl. Danske Kancelli om Ladegaardens Indretning fra 1.10.1832. Fra Fattigvæsenets Direktion ved Overpræsident Kierulff, KSA.
- 66 Ibid. s. 75.
- 67 FV 337: Fattigvæsenets Administrerende Direktions Sag-protokol XXVIII, sag nr. 813, KSA.

- 68 FV 1841A: Sager vedr. Ladegaarden. 1828-1848, KSA; Danske Kancelli, 2. dept.: Kancelliets brevbøger, 4. Juni 1833 nr. 1760A, Rigsarkivet.
- 69 FV 342: Fattigvæsenets administrerende Direktions Sag-protokol XXX, sag nr. 1005, KSA.
- 70 Om oprettelsen af tvangsarbejdsanstalten på Ladegaarden, se ivrigt Birgitte Vedel-Larsen: Arbejde, ensomhed og straf. Oprettelsen af tvangsarbejdsanstalten på Ladegården 1833, Historiske Meddelelser om København 2004, s. 31-51.
- 71 Pernille Grouleff Poulsen. De fattige forbrydere på Sundholm, Historiske Meddelelser om København 2003, s. 94, 106.
- 72 Helt betingelsesløs var forsorgen dog ikke. Det var indforstået, at modtageren skulle bede for giverens sjæl.

5 Hjertets rene sprog

Fattigskolelærerinden Henrica Gembse patriotisme

Peter Wessel Hansen

Indledning

Oplysningstiden en brydningstid i Europas historie, hvor nye patriotiske tanker om frihed og lighed blev diskuteret i overklassen. Tiden var rig på polemik og ideer om, hvordan verden ville blive bedre, når det gamle traditionsbundne samfund afløstes af et nyt med oplyste borgere. Kun enkelte steder blev "eksperimentet" for alvor ført ud i livet (Frankrig og USA). Helt så voldsomt ønskede de fleste danske oplysningsfolk ikke, at omvæltningerne skulle være. Man ønskede blot at reformere samfundet ved bl.a. at introducere et nyt og mere positivt syn på de lavere samfundsklasser - almuen - og at arbejde for fattigdommens afskaffelse.

Danmarks hovedstad København rummede som kongelig residensstad og landets absolut største by stort set den samlede danske magtelite, som folkene i bystyret og ledelsen af stadens fattigvæsen hørte til. Det var i denne gruppe man kunne finde en lang række af tidens allermest foretagsomme oplyste borgere, og det kom i 1700-tallets sidste halvdel til at præge byens administration.

Historien om Oplysningstiden og patriotismen i København kan således hurtigt blive en magtelites historie, hvori man ikke får undersøgt om lovgivning og intentioner satte sit præg længere nede i samfundet. Det skyldes som oftest manglende eller vanskeligt tilgængeligt kildemateriale, at det kan være svært at bedømme dette. Alligevel er det dog muligt at finde spor af patriotismen i den bredere befolkning. I det følgende vil jeg ved hjælp af en samling breve, skrevet af fattigskolelærerinden Henrica Gembse i årene 1792-1798 til Københavns Magistrat, forsøge at eksemplificere en patriotisk påvirkning. Først vil jeg imidlertid kort skitsere, hvad ideologien i store træk gik ud på.

Sola virtus nobilitas – dyden alene adler. Ex libris fra det 18. århundrede. I anden halvdel af 1700-tallet vandt begreber som borgerdyd og almennytte frem blandt det højere borgerskab og medvirkede til en gradvis nedbrydning af de ældre, aristokratiske forestillinger om ære og status. Der blev i stigende grad sat spørgsmålstegn ved adelskabet som institution og det blev fremhævet, at gode, almennyttige handlinger for statens bedste var det største adelsmærke af alle (KSA).

Patriotismen

Patriotismen var en ideologi, som favnede alle borgere, idet en af grundtankerne var, at alle statens borgere var lige vigtige for landet, og alle kunne være til lige gavn og nytte. Derfor var patriotismen fra begyndelsen i opposition til den aristokratiske rangkultur, som havde rod i det allerede mange hundrede år gamle standssamfund. I standssamfundet var landets indbyggere opdelt i hierarkisk delte stænder, hvor konge og adel var øverst og bønder nederst. Æren var vigtig i dette system, og da æren afhang af den sociale placering i samfundet, efterlignede lavere stænder højere, f.eks. ved at købe titler og klæde sig fornemt. Patrioterne mente, at disse værdier var uproduktive og nytteløse. Hos Holberg ser vi for eksempel rangsyge personer karikeret i komedier som "Den honette Ambition" og "Jean de France", og det samme gør sig gældende i Christian Falsters satire "Den utidige Rangsyge" og på europæisk plan i Molières komedie om "Den adelsgale Borger". De værdier, som Holberg og Falster gjorde nar af, vendte borgerskabets patrioter ryggen til i løbet af 1700-tallet.¹

Patriotismen i Danmark var under stærk indflydelse af udenlandske filosofiske skrifter og idéer, og blandt disse skrifter fik Montesquieus "Om Lovenes Ånd" fra 1748, størst betydning. Bogen byggede på den naturretslige filosofi, som promoverede den opfattelse, at alle mennesker oprindeligt havde været lige og frie, og at bondens arbejde, som en slags fundament for hele staten, var mindst lige så vigtigt som håndværkerens og embedsmandens.

I bogen vurderede Montesquieu forskellige styreformers, hvoraf republikken fremhævedes som den bedste, fordi borgerdyd og kærlighed til staten her var kilden til indbyggernes ære, og derfor arbejdede de snarere for almenvellet end til egen gavn. De andre styreformers karakteriseredes mindre flatterende: Slet var monarkiet som ledte til, at folket fik usunde ambitioner om ære gennem rang og titler, men endnu værre var despotiet, som kendetegnedes ved folkets frygt for despoten.²

Stærkt præget af Montesquieus tanker, introducerede en række danske skribenter mellem 1750 og 1770 den patriotiske ideologi i Danmark. Der var primært tale om fortolkninger, som gjorde det muligt at forene tanker om borgerdyd, kærlighed til staten og alle borgers lige værd og gavn for almenvellet med det danske enevældige monarki, hvorfor man i skrifterne udelod Montesquieus lovprisninger af republikken for slet ikke at tale om hans placering af det danske monarki mellem despotierne. Blandt de mere fremtrædende danske forfattere var professor ved Sorø akademi J. S. Sneedorff, som i bogen "Om den borgerlige Regiering" fra 1757 og i tidskriftet "Den patriotiske Tilskuer" fra 1761-63 fremhævede dyden "kærlighed til det almindelige".

Den var forudsætningen, for at enhver borger med lige stor ære kunne udfylde sin plads i staten til almen nytte. Sneedorff mente, at alle stænder var lige vigtige, nødvendige og ærefulde, og gennem en redefinition af hvad der var ærefuldt, ønskede han at komme uoverensstemmelserne mellem stænderne og rangsygen til livs: Æren skulle ikke som hidtil bero på borgerens standsmæssige fødsel eller rangmæssige placering, men bygge på borgerens gavn og nytte for almenvellet. Derfor var en bonde, som arbejdede for statens almene vel, mere ærefuld end en adelsmand, som handlede egennyttigt.³

En anden toneangivende dansk forfatter, Tyge Rothe, satte patriotismen på dagsordenen med bogen "Tanker om Kærlighed til Fædernelandet" fra 1759. Rothe gjorde sig til talsmand for den opfattelse, at alle stænder, også den upriviligerede almue, var i besiddelse af fædrelandskærlighed. Men før man kunne forvente, at de laveste stænder for alvor kunne varetage deres patriotiske pligter, måtte man sørge for at de fik kendskab hertil – almuen skulle oplyses. Almuen, f.eks. byernes håndværkere, var til langt op i 1700-tallet en ringeagtet og latterliggjort befolkningsgruppe, men nu talte de patriotiske borgere pænt om almuens potentiale som oplyste, frie og nyttige statsborgere. Formålet med den nye italesættelse af bønder og almue som "nyttige" og "hæderlige" var dels at påvirke de højere stænders holdning til almuen i en mere positiv retning og dels at bidrage til, at de lavere stænder selv kom til at føle sig som en integreret del af samfundsmaskinen. Alt til det fælles bedste. Et af hovedmidlerne i denne transformation skulle bestå i oplysning og reformering af forældrede institutioner i samfundet.⁴

Det patriotiske verdensbillede

Grundstenen i det patriotiske samfund var den dydige borger, som arbejdede for almenvellet af kærlighed til fædrelandet – det var altså kærligheden til fædrelandet, der var drivkraften. Alle, der handlede uegennyttigt og til det almindeliges gavn, var i princippet patrioter, og folk fra alle stænder kunne ifølge den patriotiske tankegang opdrages til borgerdyd. Blandt midlerne til opdragelse og oplysning var en række patriotiske skrifter, bl.a. det historiske værk "Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere, samlede ved Ove Malling" fra 1777. Her blev forskellige historiske personers patriotiske handlinger fremstillet som forbillede for læseren.

At bogens opdragende formål var vigtigere end det historiske, understreges ved, at den ikke er kronologisk opbygget, men inddelt efter 18 patriotiske moralbegreber eller borgerdyder: Religion, Menneskekierlighed, Høimodighed, Kierlighed til Fædrelandet, Troskab mod Kongen, Kiekt Mod, Standhaftighed, Tapperhed, Snildhed, Sindighed, Ædelmodighed, Retfærdighed, Trofasthed, Embedsiver, Vindskibelighed, Flid i Studeringer, Goddædighed og Store Fortienester af Staten. Den vigtigste af dyderne var fædrelandskærligheden, som medførte, at borgeren ønskede at leve dydigt og sætte almennyttens foran egne interesser. Ove Malling fremhævede, at alle stænder og nationaliteter havde patriotisk potentiale ved at bringe historier om både patriotiske mænd, kvinder, bønder, borgere, adelige, danskere, holstenere, nordmænd etc. Både heltegerninger i krigstid, særlig embedsiver og vedblivende, driftig og fremsynet arbejdsindsats til statens bedste blev betragtet som patriotiske gerninger, og det blev gjort klart, at det var muligt for alle at opnå det ærefulde prædikat patriot.⁵

Det patriotiske verdensbillede omfattede således alle dele af landets befolkning, men det var stort set kun det højere borgerskab, der deltog i den patriotiske debat og kultur. Man kunne manifestere sin patriotiske interesse på mange måder: I tidsskrifter som *Minerva*, *Borgervennen* og *Patrioten* kunne man deltage eller blot orientere sig i debatter om f.eks. reformer, forholdet mellem stat og borger og om hvordan almennyttens styrkes. Patriotiske borgere kunne også melde sig ind i et af de mange patriotiske selskaber, som knopskød fra omkring 1770. Selskaberne arbejdede for produktivitetens højnelse i industri, manufaktur og landbrug, f.eks. gennem præmieæskninger til særligt innovative eller flittige borgere, ligesom de også udgav oplysende skrifter med både generelt patriotiske artikler og mere konkrete forslag til forbedring af landbrug, industri etc.⁶

Den patriotiske borgerkulturs idealer var som nævnt i konflikt med den aristokratiske rangkultur. Hvor man i den aristokratiske kultur lagde vægt på ydre ting som titler, etikette, luksus og klædedragt, lagde den nye patriotiske kultur vægt på indre ting som naturlighed, beskedenhed, følsomhed og med-

følelse. Særligt under og efter den franske revolution slog de nye idealer for alvor igennem. Borgerskabet havde tidligere efterlignet aristokratiet, men nu tilegnede aristokratiet sig i stedet borgerskabets nye idealer.⁷

Abraham og Henrica Gembse's skæbne

Den 9. marts 1792 udsendtes forordningen om det københavnske fattigvæsen, som bl.a. bød, at fattigvæsenets fire friskoler, som siden 1772 havde stået for undervisning og håndarbejde for fattige folks børn, med tiden skulle forenes med fattigvæsenets arbejdshuse, som enten var eller var ved at blive oprettet med tilknyttede fattigskoler. Med andre ord skulle friskolerne sammenlægges med, og elever overføres til, arbejdshusene.⁸

Københavns Magistrat, som fattigvæsenet siden 1781 havde været underlagt, ønskede, at sammenlægningen allerede skulle ske til den næstkommende Mikkelsdag (29. september). De fire plejekommissioner, som havde opsyn med friskolerne og arbejdshusene, blev anmodet om ikke at afskedige friskolernes personale, for uden arbejde kunne de ansatte risikere at falde fattigvæsenet til byrde. Den 80 år gamle skoleholder Abraham Gembse ved friskolen i Pilestræde ønskede man dog at give en pension på 100 rigsdaler årligt efter 18 års tjeneste. Pensionen svarede til hans hidtidige løn ekskl. frit hus og brænde, som havde været en del af skoleholderlønnen.⁹

Den aldrende skoleholder Gembse havde tilsyneladende ikke hørt meget om de planer, der var med friskolerne, da han den 8. oktober i et brev til Magistraten spurgte, hvor skolen skulle flyttes hen, og om han og hans datter Henrica, som havde været læremoder¹⁰ ved skolen i 14 år, stadig kunne regne med ansættelse. Få dage efter fik de to skolefolk – på trods af reskriptets opfordring – besked om at fratræde, men hvor Abraham snart fik tilkendt sin pension, stod datteren Henrica i en langt værre situation uden arbejde og uden indkomst.¹¹

Derfor skrev Henrica i slutningen af 1792 en række breve til Magistraten, hvori hun klagede over afskedigelsen. Hun mente ikke, at hun var blevet varslet i god nok tid og fandt det uretfærdigt at hun skulle afskediges. Hun var godt nok blevet tilbudt ca. et halvt års løn i fratrædelse, men det ønskede hun ikke at modtage, da hun mente, at det var hendes ret at få fast pension eller arbejde. Da hun senere blev tilbudt en stilling som læremoderens medhjælper i Nicolai arbejdshus, takkede hun også nej hertil. Det var under hendes værdighed, som tidligere læremoder, at tjene under en anden læremoder. Henrica antydede endda overfor Magistraten, at læremoderen var blevet ansat på hendes bekostning, og det endda med en højere løn, eftersom hun var i familie med et af plejekommissionens medlemmer. Men på trods af klagerne tilbød Magistraten og plejekommissionen ikke Henrica en anden ordning,

og da hun skrev en bønsskrivelse til Danske Kancelli om at få arbejde eller pension, blev hun også afvist her.¹²

Sideløbende med Henricas klager skrev faderen Abraham ofte bønsskrifter til Magistraten, hvori han bad om hjælp til de fornødenheder, han havde mistet ved afskedigelsen, nemlig husleje og brænde. Således søgte han om penge til husleje ved terminsdagene om foråret og efteråret og om brænde i løbet af vintermånederne.¹³ En del gange blev han bønshørt, f.eks. juleaften 1792, hvor han takkede justitsråd og rådstueskriver Lange med følgende lille vers:

“At Hiulens Gud for mig, vil over Dem udgyde
All Sundhed, Lykke, Liv, og hvad som Dem kan fryde
I Livet! Indtil De af Livet engang, gaar,
Og evig Glæde, iblant de Udvalgte faaer!”¹⁴

I brevene gav Abraham og Henrica Gembse indtryk af, at deres situation forværredes, og i takt hermed blev brevene mere forbitrede. Således sluttede Abraham Gembse i juli 1793 et af de mange breve om hjælp til brænde med følgende truende citat fra 1. Mosebog: “Jeg slipper ikke førend De velsigner mig!” Ligeledes bitter spurgte Henrica i et brev fra den 23. april 1794, hvorfor hun var den eneste af de fire friskolers læremødre, som skulle tilsidesættes, og hvorfor hun blottet for hjælp skulle leve så kummerlig en tilværelse.¹⁵

På grund af fattigdom valgte Abraham Gembse i slutningen af oktober 1794 at forlade København for at flytte til Kastrup ved Vordingborg, hvor hans datter Sophie Cathrine boede med sin mand, degnen Michael Woldsgaard. Hidtil havde Abraham skrevet mange af Henricas breve, men ved hans afrejse var hun blevet alene og måtte altså selv gribe til pen og papir.¹⁶

I vinteren 1794-95 klagede hun flere gange over sin elendige fysiske tilstand. F.eks. var hendes hænder og fødder ubrugelige, hvorfor det var hende umuligt at foretræde for Magistraten, da hun blev anmodet om det. Desuden begræd hun, at hun ikke havde nogen klæder, som hun ville være bekendt at gå på gaden i, og i februar 1795 skrev hun om sin økonomiske situation, at hun fik to mark om ugen af sin faders pension, men at det slet ikke rakte. Efter faderens afrejse fortsatte Henrica med at bede om understøttelse, og i februar 1795 blev hun tilbudt rejsepenge af Magistraten, velsagtens for at hun kunne rejse ned til sin søster og svoger på Sydsjælland. Men Henrica ville ikke modtage rejsepengene: Hun mente bestemt at have gjort sit arbejde for friskolen så godt, at hun ikke ville “reyse afstæd som en Bætler eller som Een der havde faaet Løbe Pas for sine Forbrydelser”. Tilsyneladende opfattede hun det som ærekrænkende at modtage rejsepenge. Hun ville anerkendes for sine 14 års arbejde i friskolen og ikke forjages som et udskud.¹⁷

no 911
207

J Kollektkommissionen har jeg opgiødet mit Tab af værligt Gods, under den store Iibebrand 1795, til den Summa 290 Rdlr. §., efter den Wardie, som jeg efter beste Skionkende i min Anmeldelse har vedtegnet, og at dette Opgibende, som saavide mueligt med Retteser er gøtgjort, virkelig endnu er mit sande Tab, efterdi jeg ikke har faaet, eller skal have nogen Gøtgjærelse af Meubel-Affurance-Cassen, som i bemeldte mit Tab kan komme til Afgang, dette bekræftes herved med min Underskrift i Collect-Commissionen, under min Eed: Saa sandt hielpe mig Gud og hans

hellige Ord.

Casparus

Rosenbavn den

1798.

Henrico Gembse

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

1798.

Henrica Gembse mistede hovedparten af sine ejendele ved Københavns brand i 1795. Til den nedsatte kollektkommission, som skulle varetage indsamlingen af midler til de brandlidte, opgjorde hun værdien af sine tabte ejendele til 290 rigsdaler. Hun har altså næppe været helt så forarmet, som hun gav udtryk for over for Københavns Magistrat (Kollektkommissionen 1795-99 nr. 8: Bilag til Registerprotokollerne, sag. Nr. 911, KSA).

I sommeren 1795 indtraf en tragisk begivenhed, som ændrede Henricas liv. Med Københavns brand den 5. juni nedbrændte det hus i Laksegade, som hun siden faderens afrejse havde boet i. Hun stod nu uden bolig og havde mistet de fleste af sine ejendele. I den følgende tid fortalte hun Magistraten, hvor vanærende fattigdommen var for hende, idet "ieg maae skiule min Nød, for mange veed ieg i mine Yngre Aar har haft og kunde haft det bedre".¹⁸ Fattigdommen hindrede hende også i at undervise i spinderi på hånden, da det ikke "har været mig Muelig at komme til Honette Folk, saaledes som ieg er, og faae nogen til mig er Een Puur Umuelighed, det er mit Logie alt for slæt til for nærværende tid".¹⁹

Henrica sank efter sin ufrivillige afgang fra friskolen ned i en for hende skamfuld armod. Hun var sandsynligvis ikke fattig i forhold til mange af Københavns betlere og almisselemmer, og intet tyder på hun nogensinde overvejede at gribe tiggerstaven. Henrica ville nok i sin samtid være blevet benævnt husarm, der var betegnelsen for fattigfolk, "som Stand, Alder og Skrøbelighed udelukke fra de offentlige Arbeydsanstalter, og Undseelse forbyder at betle, eller at aabne deres Nød for enhver". Altså ærekære mennesker, der havde oplevet en social deroute og som knap nok ville vise sig på gaden af forlegenhed over deres forfatning.²⁰

I december 1795 indgav Henrica Gembse en specificeret fortegnelse over sine effekter før branden til Kollektkommissionen for de Brandlidte. I forteg-

nelsen, som samlet beløb sig til indbo for ikke mindre end 290 rigsdaler, beskrev Henrica sine mistede ejendele. Indboet, som bl.a. indbefattede sølvskeer, guldringe, en snustobaksdåse og kjoler og skørter af fine stoffer, stemmer dårligt overens med den beskrivelse, som hun giver af sin situation i brevene til Magistraten. Da Kollektkommissionens erstatninger blev beregnet ud fra indboets værdi, havde Henrica god grund til at overdrive, mens hun omvendt havde interesse i at fremstå så ynkelig som muligt overfor Magistraten.²¹

Den 16. november 1796 døde Abraham Gembse, 85 år gammel i Kastrup degnebolig, og ved skiftet efter ham overlod hans to yngste døtre Henrica den fulde arv på 9 rigsdaler og 12 skilling, da de begge mente, at "hun høveligen behøvede denne liden Hielp i hendes trængende Vilkaar".²² Efter faderens død opfordrede Magistraten Henrica til at søge Danske Kancelli om pension, men hun fandt ikke, at det kunne nytte, eftersom hun jo allerede én gang havde fået et negativt svar. Alligevel sendte hun i foråret 1797 en supplik til Kancelliet, som den 9. juni bestemte, at hun sammen med en anden tidligere lærermoder skulle dele den pension, som Abraham tidligere havde oppebåret, således at de hver fik 50 rigsdaler årligt.²³

Efter næsten fem års forløb fik Henrica altså endelig den pension, som hun i de 35 bevarede breve havde bedt om, og kun fordi faderens pension var ophørt ved hans bortgang. I hendes sidste bevarede brev til Magistraten fra den 13. januar 1798 takkede hun for pensionen og bad om rejsepenge, da hun nu, ligesom faderen, kunne flytte til Kastrup degnebolig. Kort tid herefter forlod hun København. Natten til den 8. august 1803 døde hun efter længere tids sygdom næsten 60 år gammel.²⁴

Henrica Gembses forhistorie

Der er tilsammen bevaret 76 breve til Magistraten fra Abraham og Henrica Gembse, alle skrevet i årene 1792-1798. Både Abrahams og Henricas håndskrift vidner om, at de begge var skrivevante. Det skyldes nok familiens sociale baggrund:

Abraham Gembse blev gift med Henricas moder Sophie Hedevig Wittrock i 1741, og i de følgende år fødte hun syv børn, hvoraf tre døtre overlevede barndommen. Abraham arbejdede som politibetjent i 17 år fra ca. 1742 til 1758, hvor han af ukendte årsager søgte Magistraten om afsked. Fra ca. 1760 og frem til pensionen i 1792 var han skoleholder, først på en offentlig skole i Vor Frue sogn og siden fra begyndelsen af 1770'erne på en af fattigvæsenets friskoler. Moderen Sophie Hedevig var tekstilkræmmer og var ofte på handelsrejse med en af døtrene. Meget tyder på, at hun også var lærermoder frem til sin død omkring 1779, og at Henrica på dette tidspunkt overtog sin moders stilling.²⁵ Familien Gembse tilhørte altså Københavns middelstand af

håndværkere, handlende og lavere embedsfolk. Abraham Gembes erhverv som politibetjent og skoleholder krævede skrivekundskaber, og her finder vi vel også baggrunden for Henricas evne til at formulere de mange breve.

Københavns Fattigvæsens friskoler blev oprettet som følge af Struensees forordning af 16. november 1771, der sammenlagde de københavnske fattigstiftelser under Den almindelige Plejeanstalt, hvis direktion bl.a. fik til opgave at sørge for fattige børns opdragelse og forsørgelse. Derfor åbnedes friskolerne i begyndelsen af 1772 med forbillede i de friskoler for fattige børn, som patrioten Hans Holck havde oprettet året før. På Holcks friskoler, som finansieredes af velgørere, de såkaldte "skolepatrioter", undervistes i almindelige skolefag og håndarbejde, og flid blev belønnet med spisebiller og en andel af håndarbejdets fortjeneste.

På hver af Fattigvæsenets friskoler var ansat en skoleholder og en hører, som om formiddagen underviste henholdsvis de dygtigste og ringeste børn i læsning, skrivning, regning og kristendom. Om eftermiddagen underviste en lærermoder i spinding, strikning og syning, og flid blev belønnet med præmier og klæder. Skolerne havde gennem tiden til huse i lejede lokaler forskellige steder i byen. Således lå Abraham Gembes friskole i 1775 i Helsingørgade, fra omkring 1780 til ca. 1790 på hjørnet af Gothersgade og Slippen (nu Landemærket) og endelig i de sidste par år frem til lukningen i 1792 i Pilestræde.

Børnetallet var oprindeligt blevet sat til 60 børn pr. skole, men efterhånden voksede det drastisk. Således var skolernes samlede antal børn allerede i 1775 over 400, men generelt svingede det en del. Allerede som skoleholder søgte Abraham Gembse på forskellige måder om brænde og penge, så hans senere bønskrifter i Magistraten kan egentlig bare betragtes som en fortsættelse af gammel praksis.²⁶ Derimod var Henricas breve i Magistraten udløst af afskedigelsen, der (efter hendes mening) på uretfærdig vis gjorde hende brødløs.

Vindskibelighed og almennytte

I brevene til Magistraten fremhævede Henrica Gembse gennemgående sig selv som en dydig, vindskibelig kvinde. Således havde hun indsendt attester, som vidnede om hendes "Flid og Bestræbelse, endog i Ting, som ingen før mig har paataget sig her, nemlig at spinde Stami eller Floret²⁷ samt undervise Lære Mødre i samme, der nu er til adskillige Fabriquers store Nytte, for hvilket mig, af det høye Kongel. Oeconomie Collegio blev betalt, samt af Landhuusholdnings-selskabet tillige en Medalje skienkt". Men desuden, skrev hun videre, ville det af skolens protokol kunne erfares, at skolens børn også havde fået præmier fra Landhuusholdningsselskabet. De havde endda fået præmier

oftere end børnene på de andre friskoler. Henrica havde gjort sin pligt som lærermoder og arbejdet flittigt på skolen til børnenes bedste. Hun havde også påtaget sig mere specielle opgaver, nemlig omtalte spinding af "floret", som hun endda havde videreformidlet til andre lærermødre.²⁸

Hun fremstillede sig selv som en lærermoder, der var dygtigere end de fleste, og spurgte retorisk Magistraten, hvem af friskolernes lærermødre, der havde "gjort meere til Spinderies Opkomst og de Arbejdende Børns Underviisning og bedste deri end ieg?"²⁹ og gav selv i et senere brev svaret: "Ieg i den Post har gjort meere end nogen anden af den Liden Løn ieg Nød".³⁰

I den patriotiske tankegang var arbejdet for spinderiets opkomst en handling til det almindelige bedste, og det gjorde Henrica gentagne gange opmærksom på, når hun betonede, at hun ikke alene havde været til nytte for friskolen, hvor hun var ansat, men også "gavnet Staten i Sparsomhed ved Stami Spind". Hun gav udtryk for, at hun om nogen fortjente en modydelse for at have tjent staten så trofast.³¹

Til gavn for almenvellet

Henrica nøjedes ikke med at fortælle, hvor mange gode gerninger hun havde gjort for skolen og almenvellet. Hun påpegede også, at hun i årenes løb havde tilsidesat egne interesser for skolens og det almenes skyld. Hun havde således vidner på, at hun havde "gavnet Landet og ey mig selv" og, at hun "forhen har klædt mig af Godvillig for andres Vel og Bedste". Hun havde simpelthen skænket fortjenesten af sit håndarbejde til skolen, for at det kunne være til bedste for "Børnenes Lærdom". Hun gav videre udtryk for, at hun var blevet givet det løfte, at hun ikke skulle komme til at fortryde sit offer, men nu hvor hun så, at hun ikke blev belønnet, fortrød hun, ja næsten forbandede sin offervilje: "Ieg gik klædt ind til Skolen, ieg gik Nøgen ud af den, for ieg vilde gjøre endhver Ræt, og det samme tager ieg mig den Friehed at ieg maa bede om".³²

Hun gjorde det desuden klart for Magistraten, at hun ikke ønskede at flytte ned til sin søster på Sydsjælland, så længe hun ikke havde nogen indkomst. Hun ville ikke ligge søsteren til byrde. Således demonstrerede hun igen sin uegennyttige handle måde.³³

Retfærdighed og uretfærdighed

Henrica havde ofret sig for at gøre alle ret, og nu mente hun, at hun også selv havde krav på retfærdighed. Ret og uret var patriotiske nøglebegreber, og hendes brug af begreberne hang nøje sammen med den måde, hvorpå hun beskrev sit uegennyttige og vindskibelige arbejde. Hendes skæbne var uretfærdig, for hun havde arbejdet i mange år, men alligevel var hun den eneste

læremoder, der ikke var blevet genansat i et arbejdshus og nu stod uden indkomst. Desuden havde måden, hvorpå hun var blevet opsagt været "imod al Ret og Billighed": Man kunne da ikke bare opsige hende som en anden tjene-stepige!³⁴ Hun krævede "Retfærdighed for liidte Forurettelser", og derfor ville hun ikke forlade København, selvom hun blev tilbudt rejsepenge. Hun ville ikke lide "den Uret og ey være i Erindring for min havde Møye".³⁵

Henrica så med bitterhed tilbage på årene ved skolen, som havde vist sig frugtesløse, nu hun havde mistet sin "timelige Velstand". Alt hvad hun havde fået igen for sin umage, var uforskyldte lidelser.³⁶ Hun var på uretfærdig vis blevet sat til side for den anden læremoder med familieforbindelser i Plejekommissionen og hun skildrede sin egen patriotiske flid og uselvskhed, som modstykket til Plejekommissionens upatriotiske nepotisme og ødselhed.³⁷

Henrica forsøgte med sine breve at bevæge Magistraten til en "retfærdig" afgørelse af sagen til hendes egen fordel. Selvom Magistraten bar en del af ansvaret for Henricas nød ved intet at foretage sig, valgte hun alligevel at omtale myndighedernes handlemåde i smigrende vendinger. Således kaldte hun Magistraten for retfærdighedens håndhæver og de forlattes forsvarer, henviste til dens retfærdighed mod enhver uretlidende, og tilføjede: "neppe (...) mange kand gjøre meere grundet Fordring paa Den Høye Magistrats Medlidenhed end ieg".³⁸

Menneskekærlighed, ædelmodighed og borgerret

Henrica appellerede ikke kun til Magistratens retfærdighed og medlidenhed, men også til dens "saa bekiendte Ædelmodighed og Menneskekierlighed", der måtte byde den at hjælpe hende.³⁹ Halvanden uge efter hendes hjem var brændt i den store brand, gjorde hun Magistraten opmærksom på, hvorledes en ædelmodig menneskeven havde skænket hende en rigsdaler og hun udtrykte det fromme ønske, "at Gud vil bevæge fleres Hierter til at være mig behielpelig".⁴⁰ På denne subtile måde fik hun indirekte fortalt Magistraten, hvad hun mente om dens fedteri og manglende "menneskekærlighed".⁴¹

Da hun den 23. marts 1795, tre uger efter at hun havde sendt et bønsskrift, henvendte sig til Magistraten, henviste hun derfor til, at simpel rettighed og menneskekærlighed fordrede Magistraten at give hende svar på hendes brev. Men ikke kun menneskekærlighed bød, at hun skulle have svar. Hun udbad sig også svar "da Enhver Borger i Staten har Ræt til samme paa sine Ansøgninger" og fortsatte: "kund det fordrer ieg og har Ræt til som Menniske og Medborger, skiønt Fruentimmer, under den frem for andre Lande bedste og danske Regiering".⁴²

Almindelig retfærdighed, menneskekærlighed, borger- og menneskerettigheder bød, at hun skulle hjælpes og have anerkendelse for sit arbejde. Selv-

om Magistraten stort set aldrig kom hende i møde, tyder intet på at hun blev modløs af den grund. Snarere tværtimod: "Dog dette veed ieg, vist er ieg end forladt her paa Jorden, saa er ieg ikke forladt af Gud".⁴³ Mon ikke det var den milde skabers hensigt, at hun skulle hjælpes, og at Magistraten skulle træde i karakter som det guddommelige redskab?

Sparsommelighed, hygiejne og følelse

Sparsommelighed var en patriotisk dyd, der var modstillet ufornuftig ødselhed. Måske var det netop for at fortælle om sin sparsommelighed, at Henrica skrev: "Aldrig haver ieg (...) laant eller Leyet førend ieg kom til Skolen".⁴⁴ I modsætningsforholdet mellem hende selv og Plejekommissionens lærermoder ved Nicolai Arbejdshus understregede hun sin sparsommelighed ved påpege, at lærermoderens løn let kunne række til to personer. Desuden havde hun allerede tidligere fremhævet sin ekstraordinære sparsommelighed ved produktionen af det særligt indbringende "floret". Henrica skyede ingen bestræbelse for at sætte sin egen person i et fordelagtigt lys.⁴⁵

Henrica beskrev i nogle enkelte breve sig selv som en proper kvinde. Det skete lige efter Københavns brand, hvor Henrica havde mistet de fleste af sine ejendele. Hun skrev, at hendes situation var særlig slem, fordi hun var "vanet til Reenlighed og Orden", og i et lidt senere brev betonedede hun, at hun, efter at have mistet alt andet, holdt på sit linned: "for Reenligheds Skyld".⁴⁶ I Oplysningstiden forsøgte man at påvirke almuens, der i borgerkredse var berygtet for sin manglende hygiejne, til at føre en mere ordentlig husholdning.⁴⁷ Det kom også til udtryk inden for Københavns skole- og fattigvæsen, og det var derfor ganske naturligt, at også den forsmåede lærermoder spillede på de hygiejniske strenge i sin velkomponerede klagesymfoni.

Et gennemgående træk i brevene er Henricas meget følelsesladede sprogbrug. I et stærkt sprog beskrev hun sine fysiske og psykiske kvaler. Eksempelvis skrev hun på et tidspunkt, hvor hun var for svag til at færdes på gaden: "For nærværende Tiid maae ieg sidde indesluttet som Een Fugl i Eet Buur og taale baade Legems og Sinds Lidelse uforskyldt for min havde Møye!" På samme måde beklagede hun senere, at hun følte sig beklemt, når hun tænkte tilbage på de "spildte" år.⁴⁸

Andetsteds fortalte hun, at "ieg taler Hiertets reene Sprog, ieg Hykler ikke, maaskee naar ieg kunde det, at det gik mig bedre, men det skeer aldrig, den Reene Sandhed skal ieg blive ved, og den er ieg optugtet til, det er den Eeneste Rigdom mine Forældre haver kunde givet mig".⁴⁹ Hun satte fortsat sin lid til, "at Deres [magistratsmedlemmernes] Hierter er alt for ømme til at Di kunde taale at nogen skulle lide".⁵⁰

Henrica Gembses patriotiske påvirkning

Analysen af Henrica Gembses breve viser, at hun benyttede sig af patriotisk sprog og argumentation. Hun fremhævede ikke alene sine egne patriotiske dyder, men forventede også at andre, især Magistraten, agerede på baggrund af patriotismens moralkodeks. Hendes brug af ord og begreber som "stat", "menneskeret" og "borgerret" er bemærkelsesværdige, eftersom det på dette tidspunkt var relativt nye og moderigtige begreber, især da i munden på en kvinde fra det lavere borgerskab. Men er det muligt at indkredse, hvordan Henrica kan have stiftet bekendtskab med så moderne begreber?

Henrica Gembse blev aldrig gift og boede næsten hele sit liv sammen med sin fader Abraham. Lillesøsteren Marie Lovise boede ligeledes hjemme indtil hun blev gift i 1791.⁵¹ Derefter boede Henrica alene med sin fader og en tjenestepige. Man må nok forestille sig, at Abraham har haft en vis indflydelse på sin ældste datter, og det var da også ham, som lagde pen til hovedparten af hendes breve til Magistraten i tiden fra 1792 til 1793. De stilistiske forskelle mellem Abraham og Henricas breve, især i brevene fra tiden efter Abrahams bortflytning fra byen, tyder imidlertid på, at Henrica ikke kun var inspireret af faderen. Hun anvendte især en lang række "patriotiske begreber", som faderen ikke havde betjent sig af: Blandt de oftest benyttede var "retfærdighed" og "ædelmodighed", men hun docerede også over et emne som "menneskekærlighed" adskillige gange.

Abraham brugte ikke så højtflyvende vendinger. Ikke en eneste gang i sine 41 breve skrev han om ret, uret, ædelmodighed eller menneskekærlighed. Til gengæld dukker disse og andre patriotiske udtryk op i Henricas egenhændige breve fra perioden 1794-98, og i det hele taget skriver hun i et sprog, som er mindre præget af faste vendinger end faderens. Henrica havde sin egen sproglige stil, og noget tyder på, at den patriotiske indpakning ikke var hentet fra faderens vokabularium. Henricas egne breve er derimod præget af et stilistisk udtryk, som var hendes eget.⁵²

Friskolen, fattigvæsenet og patriotismen

Det er sandsynligt, at Henrica var stærkt påvirket af de patriotiske tanker, som prægede Fattigvæsenet og dets friskoler. I "General Reglement For de under den Almindelige Pleye Anstalt anlagte Friskoeler" fra 1777 skinner Fattigvæsenets patriotiske idégrundlag i hvert fald tydeligt igennem. Måske ikke mindst fordi der i Den almindelige Plejeanstalts direktion sad en mand som den driftige købmand Niels Ryberg, der få år senere oprettede en række spindeskoler på Midtsjælland, og som i 1780 var med til at stifte Det patriotiske selskab i Næstved.⁵³

Friskolerne var anlagt for "til Guds Ære og Statens Almindelige Beste at oplære Fattige og Forladte Børn i den Sande Guds Kundskab Borgerlige Dyder og Arbejdsomhed". Børnene skulle oplyses, blive nyttige borgere, og få et anstændigt levebrød til deres egen og andres lykke. Kristendom, retsindighed og borgerlige dyder blev fremhævet som den vigtigste del af undervisningen, og i timerne skulle børnene bl.a. anvises til velanstændighed, høflighed og venlighed imod deres næste, flid og forsvarlighed i deres arbejde "og andre til det Borgerlige Liv i Særdeleshed henhørende Pligter".

Iver og flid blandt både personale og børn blev belønnet med forfremmelse og præmier, og i det hele taget ville man hellere anerkende de dygtige og arbejdsomme end straffe de dovne. Personalet skulle omgås børnene med venlighed og kærlighed og gøre skolen til et "fornøyet og tillokkende Lærested", som skulle frembringe en "Ædel Drift og sand Lyst til det gode" hos børnene. Til læremødrene havde man lavet en særlig præmieordning for at opmuntre dem "til en Ædel Efterstræbelse i en roesværdig vinskibelighed og Lære maade".

Den læremoder, som underviste flest arbejdende børn, og hvis indtjening overgik de andre skolers, fik den største præmie, og sådan blev de fire friskolers læremødre belønnet efter fortjeneste. Men havde to læremødre gjort sig lige meget fortjent til en præmie, så fik den læremoder præmien, som efter direktionens vurdering havde "Fortrin i Flid, Stræbsomhed, Reenligheds og ordens Holdelse samt i Fordeelagtig omgang til opmuntring for Børnene."⁵⁴ Det var altså disse krav om patriotiske handlinger, som blev stillet til Henrica og de andre læremødre ved friskolerne, og det er vel på den baggrund, at vi, ikke overraskende, også støder på dem i Henricas breve.

Henrica undlod ikke at gøre opmærksom på, at hun havde fået præmier og betaling fra både Landhusholdningsselskabet og Kommercekollegiet.⁵⁵ I registeret over navne og institutioner i Landhusholdningsselskabets brevjournaler optræder de københavnske friskoler hyppigt. I friskolernes tilfælde søgte man primært om præmier på elevernes vegne. Også elever fra Abraham og Henrica Gembsses friskole blev tildelt præmier, men intet tyder på at børnene fra Gembsses skole fik flere præmier end børn fra andre friskoler.⁵⁶

Henrica Gembse selv er også nævnt i Landhusholdningsselskabets brevjournaler, i nogle tilfælde i forbindelse med de præmierede børn, og i et par andre tilfælde i 1782-83 og 1788-89, fordi hun selv skulle præmieres. Henrica havde gjort sig fortjent til Landhusholdningsselskabets præmier for at spinde "floret", som hun også havde lært andre. Hun havde tillige lært to bondekoner at spinde og havde på skolen undervist i adskillige slags spind, præcis som hun selv fortalte Magistraten, og som hun havde attester på.⁵⁷

S.

Hermed er indberettet i Læsning, skrivning, Regning,
 Læsning, og borgerlige Dyder og Pligter, samt den
 Lærers bekvemhed der til at se, tillige i det tyske
 sprog, og den fremgang af de skolebørn i
 2de Classer, hvoraf den øverste tilfalder
 og den nederste til den lærer, og fører hver
 sin særskilte Protocol over sine børn. Haandarbejdet
 bestaaer i spinden, syen og strikken og til at
 oplære derudi, vexles saaledes om med børnene
 at nogle af dem lære udi skolen det som
 forhen meldt er og de øvrige beskæftiges
 med arbejdet alt ligesom skoleinspectøren
 finder det bekvemst i god orden at vedligeholde
 og børnenes eget beste at befordre, hvorover
 han til os [plejedirektionen] indgiver et forslag
 om et bestandigt Reglement.

I reglementet for fattigvesenets friskoler fra 1777 hedder det under punkt 8: "Børnene undervises i læsning, skrivning, regning, christendom og borgerlige dyder og pligter, samt drengebørnene, saavidt efter lærerens bekvemhed dertil skee kan, tillige i det tyske sprog. De inddeles efter ovenmelte deres fremgang af skoleinspectøren ved hver skole i 2de classer, hvoraf den øverste tilfalder skoleholderen og den nederste læreren at undervise, og fører hver sin særskilte protocol over sine børn. Haandarbejdet bestaaer i spinden, syen og strikken og til at oplære derudi, vexles saaledes om med børnene at nogle af dem lære udi skolen det som forhen meldt er og de øvrige beskæftiges med arbejdet alt ligesom skoleinspectøren finder det bekvemst i god orden at vedligeholde og børnenes eget beste at befordre, hvorover han til os [plejedirektionen] indgiver et forslag om et bestandigt reglement" (FV 107, KSA).

Henrica skrev også, at hun var blevet betalt af Kommercekollegiet for at oplære andre lærermødre i at spinde "flore". Kommercekollegiet var ligesom Landhusholdningsselskabet aktivt involveret i patriotiske projekter, og fra 1780 støttede kollegiet f.eks. spinderiet i friskolerne ved kvartalsvis at udbetale en præmie på 30 pct. af spindelønnens beløb.⁵⁸ Kommercekollegiet og Landhusholdningsselskabet forsøgte således at anspore friskolernes personale og elever til patriotisk flid og vindskebelighed.

Henrica Gembse – den strategiske patriot

Friskolen, fattigvæsenet, Landhusholdningsselskabet, Kommercekollegiet, borgerskabet, litteraturen, ja hele samfundet var påvirket af og agerede tilsyneladende på baggrund af det patriotiske tankegods. Med det for øje synes det ikke underligt, at det også skulle gælde Henrica. De institutioner, som stillede krav til hende og som hun ved flid kunne få præmier af, formulerede alle patriotiske krav, og derfra kendte hun til denne væsentlige strømning i tiden.

Patrioterne tilhørte borgerskabet, mens bønder, håndværkere og andre fra de lavere stænder næppe kendte meget til de patriotiske paroler. Henrica synes at komme fra et miljø på grænsen mellem disse to grupper. I kraft af faderens arbejde som politibetjent og skoleholder har hun tilhørt middelstanden i bysamfundet. Henrica Gembse's patriotiske ytringer er interessante som eksempel på, at også en kvinde af det lavere borgerskab, og ikke kun mænd af det højere, formulerede patriotiske tanker på skrift. Spørgsmålet er imidlertid, om Henrica som sådan virkelig var patriot, eller om hun blot anvendte patriotismens sproglige arsenal strategisk med egen fordel for øje. Først med henblik på at profitere af præmierne og dernæst i sin argumentation for sin ret til pension.

Præmieringerne fra Landhusholdningsselskabet og Kommercekollegiet vidner om, at Henrica Gembse's flittige arbejde ved friskolen i samtiden blev betragtet som patriotisk. Det er derimod sværere at vurdere, om hun opfattede sig selv som patriot eller ej. For en vurdering heraf er det væsentligt at erindre, at hun havde et egenlydigt motiv med at skrive brevene, nemlig at få en pension. Magistratsmedlemmerne var, som en del af Københavns borgerskab, med stor sandsynlighed påvirket af den fremherskende patriotisme. Måske regnede Henrica ligefrem med, at patriotismen kunne bruges strategisk i hendes sags tjeneste og fremstillede derfor sig selv på denne måde. Hendes næsten overdrevne selvfærdighed kunne måske tyde på, at den patriotiske patos var et behændigt retorisk led i en velovervejede selviscenesættelse.

Sandsynligvis forherligede Henrica skildringen af sin egen person, og fremstillede sin situation værre end den var, men det er selvfølgelig svært at gennemskue, i hvor høj grad hun overdrev egne fortræffeligheder. Det er imidlertid heller ikke det centrale. Det centrale er, at hendes breve til Magistraten viser, at det ikke kun var personer fra det højere borgerskab, som var bekendt med de patriotiske strømninger. Det gjaldt derimod også personer som Henrica fra den lavere middelstand. Det er tænkeligt, at Henrica betragtede sig selv som patriot og at hun som ansat på friskolen rent faktisk havde ageret i en patriotisk ånd, men det er mindst lige så tænkeligt, at hun samtidig bevidst benyttede sig af sine dokumenterede patriotiske gerninger og den

patriotiske sprogbrug for at fremme sin egen sag. Det ene modsiger ikke det andet.

Hvor højborgerskabets patriotiske anskuelser nærmest springer én i øjnene er det langt sværere at få indsigt i om de mennesker, som de fleste patriotiske indretninger var møntet på, nemlig almuen, også var påvirkede af det patriotiske tankegods. I dette spørgsmål indtager Henrica Gembse vel nærmest en mellemposition: På den ene side skulle hun som læremoder ved en af fattigvæsenets institutioner, om ikke andet så indirekte, udbrede patriotisk adfærd blandt de fattiges børn, men på den anden side var hun også selv mål for borgerskabets ønske om patriotismens udbredelse i de lavere befolkningsgrupper.

Henrica Gembses breve giver os dels et sjældent indblik i patriotismens indflydelse på et enkelt almindeligt menneske i Oplysningstidens København, og dels et billede af en "husarm" fattigs selvforståelse. En af de personer som fattiglovgivningen vedrørte. Derfor bliver en almindelig københavnsk kvindes patriotiske udsagn interessante, både i sig selv og som eksempel på en påvirkning, der måske havde en noget større udbredelse end hidtil antaget.

Noter

- 1 Peter Henningsen: Rang og titler klingre skal omkring mit navn som bjælder, 1066 Tidsskrift for historie 2002 nr. 2, s. 11ff. - Rudolf Vierhaus: "Patriotismus" – Begriff und Realität einer moralisch-politischen Haltung, Rudolf Vierhaus (Hrsg.): Deutsche patriotische gemeinnützige Gesellschaften, 1980, s. 9-29, passim.
- 2 Tine Damsholt: Fædrelandskærlighed og borgerdyd. Patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i sidste halvdel af 1700-tallet, 2000, s. 93f; Peter Henningsen: I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark s. 406ff. Udkommer i januar 2006.
- 3 Homo Rusticus som anført i note 2, s. 407f
- 4 Helge Nielsen: Folkebibliotekernes forgængere. Oplysning, almue- og borgerbiblioteker fra 1770erne til 1834, 1960, s. 27f. – Homo Rusticus som anført i note 2, s. 409f
- 5 Thomas Lyngby: Den sentimentale patriotisme. Slaget på Reden og H.C. Knudsens patriotiske handlinger, 2001, s. 15ff. – Fædrelandskærlighed og borgerdyd som anført i note 2, s. 103ff, 124.
- 6 Juliane Engelhardt: "Adel er arvelig, men Dyd maa erhverves". Den patriotiske bevægelse i det danske monarki 1780-1799, Fortid og Nutid nr. 3, 2002, s. 161-187.
- 7 Peter Henningsen: I sansernes vold som anført i note 2, s. 414f; Thomas Lyngby: Den sentimentale patriotisme som anført i note 5, s. 17.
- 8 Forordning om Fattig-Væsenets Indretning og Bestyrelse i København, 9. marts 1792, kapitel 6, § 8; Joakim Larsen: Bidrag til Kjøbenhavns offentlige Skolevæsens Historie, 1881, s. 44ff; Peter Wessel Hansen: Til nytte for det almindelige. Trinitatis Arbejdshus 1790-1841, Historiske Meddelelser om København 2004, s. 5-30.
- 9 Supplik nr. 1718, sidste halvår 1792, Danske Kancelli (DK), Rigsarkivet (RA). – Rescript (til Magistraten i Kjøbenhavn), ang. Friskolernes og Arbeids-Anstaltens Forening med Hielp fra Fattigkassen, 5. oktober 1792, Fogtmans rescripter.
- 10 Håndarbejds lærerinde.
- 11 Abraham og Henrica Gembsses breve til Magistraten af 8.10, 15.10 og 22.10 1792, Fattigvæsenets arkiv (FV) nr. 125B, Københavns Stadsarkiv (KSA).
- 12 Henrica Gembsses breve til Magistraten af 15.10 og 19.11 1792 og 20.2 1793, FV 125B, KSA.
- 13 Diverse breve fra Abraham Gembse til Magistraten, FV 125B, FV 110B, Magistratens arkiv (MC) nr. 591, KSA.
- 14 Abraham Gembsses brev til Lange af 24.12 1792, FV 125, KSA.
- 15 Henrica Gembsses breve til Magistraten af 29.7 1793 og 23.4 1794, FV 125B, KSA.
- 16 Abraham og Henrica Gembsses breve til Magistraten af 20.10 og 28.10, MC 591 og 17.12 1794, FV 125, KSA.
- 17 Henrica Gembsses breve til Magistraten af 28.10 og 3.11 1794, 12.1, 19.1, 12.2, 24.2 og 2.3 1795, MC 591, 17.12 1794, FV 125, KSA.
- 18 Henrica Gembsses brev til Magistraten 15.6 1795, MC 591, KSA. Min kommentering.
- 19 Henrica Gembsses brev til Magistraten 26.8 1795, MC 591, KSA.
- 20 Københavns Kongelig alene privilegerede Adresse-Contoires Efterretninger, 32. årgang, hft. 51, 5. marts 1790, s. 2.
- 21 Sag. nr. 911, Kollektkommissionen Reg14D nr. 8, KSA.
- 22 Skifteprotokol 1796-1809, s. 12-15, Hammer herreds provsti, Landsarkivet for Sjælland (LAS).
- 23 Henrica Gembsses brev til Magistraten af 13.3 1797, MC 591, KSA; Supplik 3238, første halvår 1797, DK, RA.
- 24 Henrica Gembsses brev til Magistraten af 13.1 1798, MC 592, KSA; Kastrup kirkebog

- 1787-1814, LAS; Sag. nr. 641, FV 242, KSA.
- 25 Vor Frelseres kirkebog viede 1741, LAS; Trinitatis kirkebog døbte 1742, LAS; Vor Frue kirkebog døbte 1744-1763, LAS; Magistratens resolutionsprotokol 1757-61, s. 69, MC 119, KSA; Tilladelse til markedsrejser af 10/6 1757, No 331, Bøger 24, KSA; Protokol over markedspasser 1775-1794, 2. Sekretariat nr. 1656, KSA; Tilbageleverede markedsplas, G, 2. Sekretariat nr. 1666, KSA.
- 26 Hans Kyrre & H. P. Langkilde: Byens skole. Københavns kommunale Skoles Historie, 1926, s. 152ff, 208f; Bidrag til Kjøbenhavns offentlige Skolevæsens Historie som anført i note 8, s. 39-43ff; Vibeke Ribov: Struenseetidens fattiglovgivning og dens resultater, speciale, 1971, s. 66ff; Diverse dokumenter 1772-81, Direktionen for Den almindelige Plejestaanstalt, LAS; Diverse spredte dokumenter om Abraham Gembse ved friskolen, FV 103, FV 132, FV 133, FV 134, FV 140B, KSA.
- 27 Floret eller stami var rendegarn til vævning af løstvævet hørgarns- eller bomuldslærred. Et mere indbringende produkt end det, garnskolen ellers producerede.
- 28 Henrica Gembsses breve til Magistraten af 15.10 1792, FV 125 og 2.3 1795, MC 591, KSA.
- 29 Ibid. 23.4 1794, FV 125, KSA.
- 30 Ibid. 20.6 1796, FV 126A, KSA.
- 31 Ibid. 12.1 og 24.2 1795, MC 591 og 21.11 1796, FV 126A, KSA.
- 32 Ibid. 2.3, 12.2, 24.6 og 8.7 1795, MC 591 og 23.3 1795, FV 126A. Henrica Gembse brugte hyppigt stærke metaforer i brevene. "Klædt mig af Godvillig..." etc. må derfor ud fra sammenhængen forstås som metafor for hendes selvpofelse og gavmildhed.
- 33 Ibid. 15.4 1795, MC 591, KSA.
- 34 Henrica Gembsses breve til Magistraten af 24.10 1792 og 15.10 1795, FV 125, KSA.
- 35 Ibid. 24.2 1795, MC 591, KSA.
- 36 Ibid. 2.3, 15.4 og 8.7 1795 og 13.3 1797, MC 591 og 29.4 1795, FV 126A, KSA.
- 37 Ibid. 19.11 1795, FV 125, KSA.
- 38 Ibid. 12.1, 19.1 og 12.8 1795, MC 591, KSA.
- 39 Henrica Gembsses brev til Magistraten af 17.12 1794, FV 125, KSA.
- 40 Ibid. 15.6 1795, MC 591, KSA.
- 41 Ibid. 18.5 1795, FV 126A og 22.7 1795, MC 591, KSA.
- 42 Ibid. 23.3 1795, FV 126A, KSA.
- 43 Ibid. 18.5 1795, FV 126A, KSA. Min kommatering.
- 44 Ibid. 2.3 1795, MC 591, KSA.
- 45 Ibid. 19.11 1792, FV 125, KSA.
- 46 Ibid. 15.6 og 8.7 1795, MC 591, KSA.
- 47 Signe Mellegaard: Kroppens natur. Sundhedsoplysning og naturidealer i 250 år, 1998, passim.
- 48 FV 125: Henrica Gembsses brev til Magistraten 15.4 1795 og 13.3 1797, MC 591, KSA.
- 49 Ibid. 24.2 1795, MC 591, KSA. Min kommatering.
- 50 Henrica Gembsses brev til Magistraten af 1.6 1795, MC 591, KSA; Simon Schama: Citizens. A Chronicle of the French Revolution, 1989, s. 123-182, passim; William M. Reddy: Sentimentalism and Its Erasure: The Role of Emotions in the Era of the French Revolution, The Journal of Modern History no. 1 2000, s. 109-152, passim.
- 51 Folketælling 1787, Gothersgade 198, Rosenborg kvarter, København, RA; Malling: Vielser i danske landsogne 1661-1792, bd. III L-R 4734, LAS.
- 52 Abraham og Henrica Gembsses breve til Magistraten, MC 591, MC 592, FV 110B, FV 125, FV 126A, KSA.
- 53 Adel er arvelig, men Dyd maae erhverves... som anført i note 6, s. 171
- 54 General Reglement For de under den Almindelige Pleye Anstalt anlagte Frieskoeler, 30.

september 1777, FV 107, KSA.

- 55 Landhusholdningsselskabet blev stiftet i 1769, som det første patriotiske selskab i riget, og havde tætte forbindelser til landets inderste magtkredse inklusive kongefamilien. Som navnet antyder, beskæftigede selskabet sig med forbedring af landbruget, men også med andre former for praktiseret patriotisme, som f.eks. ophjælpning af indenlandsk industri og manufaktur, og midlet var udskrivning af prisopgaver og præmieæskninger, Folkebibliotekernes forgængere... som anført i note 4, s. 37.
- 56 Ole Degn: Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. 1,2: 1769-1807: Topografisk register, 1971, 1.01 København.
- 57 Brevjournaler: sagerne 1780/392, 1782/332, 1783/66, 1788/489, 1789/112, Landhusholdningsselskabets arkiv, Erhvervsarkivet.
- 58 Diverse dokumenter fra 1783, FV 1848A, KSA; Journal T sagnr. 786 (1782), Journaler A-TT, Danske Sekretariat, Kommercekollegiet, RA; Dan Ch. Christensen: Det moderne projekt. Teknik & kultur i Danmark-Norge 1750-(1814)-1850, 1996, s. 255-296.

6 Mangfoldige arter af borgerlig virksomhed Fattigvæsenets skoler og den københavnske folkeskolelov fra 1814

Svend Ranvig-Christensen & Asger Boe Wille

Indledning

Da 1700-tallet gik på hæld, så et omfattende og nyskabende initiativ dagens lys i København. Christian 7. (i praksis kronprins Frederik), lod i et åbent brev af 1798 bekendtgøre, at hovedstadens fattigvæsen skulle omstruktureres, således at man kunne sætte samlet ind over for den fattigdomsbyrde, som en række initiativer fra især 1700-tallets sidste halvdel ikke havde formået at få bugt med.

Brevet sætter navn på de forskellige medlemmer af den nye direktion, der udpeges fra kollegier, gejstlige embeder og juridiske institutioner. Ove Malling blev udpeget fra Finanskollegiet, J. H. Bärens fra Hof- og Stadsretten, biskop Viktor Kristian Hjort, Johan Ludvig Reventlow og oberstløjtnant Noldte samt galanterihandler Blankensteiner, de sidste to fra henholdsvis de reformerte og de katolske menigheder.¹ Det nye fattigvæsen skulle i modsætning til tidligere også gælde for land- og sømilitærets og de reformerte og katolske fattige. Man sikrede sig med andre ord medvirken fra næsten alle politiske, religiøse og repræsentative institutioner og myndigheder, og dermed signalerede man, at man ønskede et bredt fundament for kampen mod fattigdommen.

Det bør også fremhæves, at flere af de deputerede havde baggrund i det patriotiske borgerskab. J. H. Bärens, Ove Malling og V. K. Hjort deltog f.eks. i de offentlige diskussioner om uddannelse og patriotisme, og gjorde sig også bemærkede på en række andre "oplysningsprægede" områder. Borgerskabet havde i det hele taget fået større adgang til den offentlige administration og stedse mere indflydelse i det offentlige liv i løbet af det 18. århundrede.²

I det royale brev understreges det, at det nye fattigvæsen skal sikre håndhævelsen af grundreglerne i fattigforordningen fra 1792, men derudover blev direktionen givet vide rammer for indholdet af den nye plan.

Patriotismen

Borgerskabet udviklede i 1700-tallets sidste halvdel en kultur, der på mange måder satte spørgsmålstejn ved rangsamfundet og dets værdier.³ En måde, hvorpå borgerskabet især legitimerede den øgede indflydelse, som de havde opnået, var ved at betone, at de som samfundsborgere arbejdede aktivt for samfundets bedste, i modsætning til den passive og dekadente adel. De understregede kongens afgørende rolle som centrum for det nye patriotiske samfundsborgerskabs fællesskab, hvorfor de også så det som kongens pligt at handle i overensstemmelse med den almene opinion. Det var i høj grad borgerlige skribenter, der formulerede denne opinion gennem en række patriotiske tidskrifter og selskaber.

Samfundsborgerbegrebet var standsoverskridende, og inkluderede således også almuen, som borgerskabet ønskede at kvalificere og motivere til deltagelse i det patriotiske fællesskab. Bonden, handelsmanden, præsten og adelsmanden fik som samfundsborgere teoretisk set samme mulighed for at opnå ære (ikke socialt advancement), idet det primære kriterium hverken var rang eller titler, men den uegennyttige handling for statens bedste. Almuen skulle derfor (ud)dannes, hvilket blev søgt gennemført via en række forskellige initiativer.⁴

I Danmark var Jens Schelderup Sneedorff og Andreas Schytte blandt de første til at formulere patriotismen som en moralpolitisk dyd.⁵ Hvor Sneedorff beskrev de patriotiske dyder i luftige og quasi-religiøse termer som "Kiærlighed til det almindelige", og udelukkende koncentrerede sig om den psykosociale del af samfundsborgerbekendstheden, trak Schytte så at sige patriotismen ned på jorden ved at understrege, at kærligheden til det almindelige eksekveredes bedst via arbejdet. Schyttes tanker blev adopteret af bl.a. adelsmanden Johan Ludvig Reventlow, der var medlem af den fattigvæsendirektion, som stod bag omstruktureringen af Københavns Fattigvæsen i 1799, og som i øvrigt var en af pionererne inden for landboreformsagen. "Een stand har" hævdede Reventlow, "store fortrin frem for den anden og en stor mængde af statens borgere ere bestemte til ringhed og at bære byrder, men grusom var det om regjeringen ikke saae til, at den, som skal bære byrden, i det mindste opdrages saaledes, at han om mueligt ei føler byrden, men sin lykke i at opfylde pligterne, hans kald paalægger ham".⁶

Samfundsborgerbegrebet går således på tværs af de traditionelle stænder, uden at ophæve dem, og tanker om lighed og social mobilitet må man kigge langt efter. Selvom alle tilhører det standsoverskridende samfundsborgerskabs fællesskab, er stænderne stadig bestemmende for, hvordan den enkelte kan bidrage til "det almindelige Beste". Almuen tænkes således at bidrage med fysisk arbejde.

1700-tallets reformer

Som nævnt var omstruktureringen af Københavns Fattigvæsen nyskabende i sine omfattende ambitioner, og den kan ses som et svar på især 1700-tallets mindre omfangsrige, og i hovedsagen fejlslagne fattigdomsbekæmpelse.

Idéer om fattigdomsforebyggelse gennem skolegang havde vundet stadig større indpas op gennem 1700-tallet, og allerede Frederik 4.'s fattigforordning af 1708 var epokegørende ved at demonstrere den enevældige regerings tro på uddannelse som udgangspunktet for samfundsmæssige forbedringer.⁷ Også i den næste store forordning om det københavnske fattigvæsen - "Forordning, Angaaende en almindelig Pleye-Anstalts Indretning udi København til Underholdning for Stadens Fattige" - fra 1771, spillede de fattige børns skolegang en væsentlig rolle. Det lykkedes i løbet af 1770'erne - især via indflydelse fra oplysningsmanden Hans Holck - at få oprettet fire fattigskoler ved kirkerne i Vor Frue, Nikolaj, Trinitatis og Vor Frelsers sogne,⁸ og disse skoler skulle blive et udgangspunkt for afsnittet om skolegang i fattigvæsensplanen af 1799.⁹

Den Almindelige Plejeanstalt fik lov at fortsætte sit virke efter Struensees fald, men de manglende resultater førte til en række indskærpelser i 1792. Det mest interessante ved den ellers ikke nyskabende forordning var en bestemmelse om, at fattig- og friskolerne skulle sammenlægges med fattigvæsenets arbejdshuse.¹⁰ Med sammenlægningen håbede man at afhjælpe skolerens finanseringsproblemer og samtidig at give børnene undervisning i nyttige håndværk. Alligevel viste forordningen sig utilstrækkelig og blev bl.a. hæmmet af, at den københavnske fattigforsørgelse hidtil havde hørt under de enkelte sogne og ikke under en central administration. Man havde brug for en samlet koordinering af fattigforsorgen, herunder skolegangen for almen.

Fattigvæsensplanen af 1. juli 1799

I 1798 bekendtgjordes det, som indledningsvist nævnt, at det københavnske fattigvæsen skulle gennemgå en omfattende omstrukturering. Ud over nedsettelsen af kommissionen understregede kongens brev også, at det nye fattigvæsen skulle sikre håndhævelsen af 1792-forordningens grundregler. Derudover blev direktionen givet vide rammer for at formulere indholdet af den nye plan.

I tråd med 1700-tallets initiativer lagde Reventlow, Bärens og de andre medlemmer af Fattigvæsensdirektionen i deres indsendte forestilling (dvs. forslag) stor vægt på den frie skolegang for alle børn af fattige og uformående forældre. Undervisning blev i uddannelsesoptimistisk ånd betragtet som et

helt centralt virkemiddel til at eliminere fattigdom, hvilket også fremgår ganske eksplicit af den endelige fattigvæsenplan fra 1. juli 1799: "Skolegangens Øiemed bør være, at Børnene, ved deres Siels og Legems Kræfters rigtige Udvikling og Anvendelse, kunne dannes til oplyste, gode og arbejdsomme Mennesker og Borgere; at de til den Ende tidligen hindres fra Lediggang og Laster, og vænnes til sædelighed, Orden og Reenlighed; at de anføres til saadan Kundskab, som er nødvendig og gavnlig for Mennesket og Borgeren i Almindelighed; og: at de undervises og øves i saadant Arbeide, hvorved de i Fremtiden, enten, i Mangel af andet Næringsarbeide, kunne fortiene deres Underholdning, eller nyttigen beskæftige sig i ledige Timer".¹¹

Direktionen ønskede at ændre almuens kår gennem praktisk uddannelse og boglig undervisning, og sondringen mellem "menneske" og "borger" tydeliggør, at der var tale om en uddannelse, der skulle give børnene de fornødne praktiske færdigheder, men samtidig en boglig uddannelse, der kunne forme deres tænkemåde og sociale adfærd i en for hele samfundet gavnlig retning. Direktionens holdninger til forholdet mellem uddannelse og arbejde afspejles ligeledes i forestillingens syv grundsætninger om skolegangen, der kan opsummeres således: Manuelt arbejde skal være en lige så væsentlig del af skolegangen som læsning, ligesom der også skal afsættes timer til legemsøvelser. Børnene skal opmuntres til flid gennem fortjeneste og præmier. Endelig skal der sørges for at almuens børn får den nødvendige forplejning, eksempelvis gennem bespisning i skolerne.¹²

I grundsætningerne er de ideologiske vendinger om borgerdyder trådt i baggrunden til fordel for praktisk arbejde og legemsøvelser. Man gemte de mere ideologiske vendinger til den endelige plan. Det skal i denne forbindelse erindres, at skolerne var lagt sammen med fattigvæsenets arbejdshuse kun seks år tidligere, samt at direktionen var blevet pålagt at leve op til 1792-forordningens bestemmelser. Det er altså også resultatet af en allerede eksisterende struktur i fattigvæsenet, og ikke blot en patriotisk ideologi hos de deputerede, når direktionen sætter så stor lid til skolegangens fattigdomsforebyggende evner.

Den endelige fattigvæsenplan af 1799 var i langt højere grad end "forestillingen" præget af den kommende direktions ideologiske overbevisning. De patriotiske idealer viser sig både i de mere idealistiske formuleringer, men også i valget og beskrivelsen af undervisningsfagene. Man vil danne børnene til samfundsborgere, der ser det som deres pligt og glæde at arbejde. Arbejdet er samtidig deres mulighed for at undgå fattigdom, og derfor skal de lære et håndværk. Intentionen er altså en uddannelse, der er gavnlig både for samfundet og for børnene selv.

Tankegangen ligger langt fra den moderne danske velfærdsstats idealer, i og med at direktionen ikke sigtede mod at skabe et samfund, hvor alle havde lige muligheder, men i stedet mod at højne almuestandens levevilkår og moralske habitus. Det ses bl.a. i fattigvæsenplanens § 64, hvor børnenes arbejde karakteriseres som noget der, "kan for Almuens Folk være almindeligt og gavnligt".¹³ Her anvendes standsbetegnelsen "Almuens Folk" i stedet for samfundsborgerbegrebet, som ellers ses hyppigt anvendt i store dele af fattigvæsenplanen.

Samfundsborgerbegrebet er som ovenfor nævnt standsoverskridende og sigter mod at skabe forpligtede borgere overalt i samfundet. At arbejdet alene vil og skal være gavnligt for almuen, viser på den anden side direktionens uvilje imod, at de fattige skulle finde på at bryde ud af deres stand. Almuen skulle uddannes til lige netop at kunne erkende det gode i det patriotiske fællesskab, og så heller ikke mere. Og den gemene mand skulle da slet ikke komme på den utilstedelige tanke, at der måske endda skulle herske social og juridisk lighed imellem stænderne.

På det praktiske plan ønskede direktionen undervisningen opdelt i "Videnskab, Haandarbejde og nyttige Legemsøvelser".¹⁴ Videnskab, som her nærmere betyder kundskaber end videnskab i den moderne betydning af ordet, er den boglige basisdannelse, som børnene skulle igennem, og som indeholdt "Læsning, Skrivning, Regning, Religion og Moral" samt kundskaber "om borgerlige Indretninger og Pligter".¹⁵ Der er tale om en undervisning, der gør det muligt for børnene at tage aktivt del i samfundslivet. I og med at såvel voksne som børn i fattigvæsenets regi deltog i fabrikationen af klæder o. lign., undgik man desuden en for omfattende import fra udlandet, hvorved man styrkede monarkiets økonomi, ligesom fremstillingen af disse produkter ville gavne Fattigvæsenets egen økonomiske situation.

At man fra direktionens side også ønskede at indføre legemsøvelser skyldtes, at man ville give de fattige et sundere liv samtidig med at de blev gjort til en fysisk stærkere arbejdskraft.¹⁶ I det hele taget er det et gennemgående træk, at en række af fattigvæsenplanens foranstaltninger tjener flere formål på én gang: Ønsket om at uddanne de fattige er i vidt omfang funderet i en ideologisk, patriotisk tanke om et samfund, hvor hver stand gør sit for "det almene bedste".

Man ønskede desuden at vejlede børnene "mere til Selvtænken, end til udenadslæsning".¹⁷ Ved at opdrage børnene til at blive selvstændige individer og borgere gavnede man ikke blot økonomien, men også børnene selv! Det manuelle arbejde ville sætte børnene i stand til at opfylde deres stands forpligtelser overfor almenvellet, ligesom børnene i kraft heraf kunne undgå et

forarmet liv. I tråd hermed hed det afslutningsvis i fattigvæsenplanens skolefsnit, at man skulle virke for at alle almuenes børn "stadigen søge Læse- og Arbeidsskoler, og der saaledes anføres til Kundskab og Arbeide, at Vankundighed og Ørkesløshed, disse Kilder til Fattigdom, kunne betimeligen og ved forenede Bestræbelser forekommes".¹⁸

De patriotiske og filantropiske mål flettes sammen i fattigvæsenplanen, og man skal vogte sig for at anklage kommissionens medlemmer for udelukkende at have haft økonomiske bagtanker med fattigskolevæsenet. Tværtimod blev det i forlængelse af tidens almindelige uddannelsesoptimisme disse skoler, som blev udset til at spille den store, disciplinerende rolle i fattigdomsforebyggelsen. Visse af direktionens medlemmer var meget engageret i skolesagen. Johan Ludvig Reventlow var således i forvejen medlem af Den Store Skolekommission, nedsat i 1789, som skulle komme med forslag til en reformering af landsbyskolerne, og han nærede en stor og dybtfølt interesse for pædagogiske spørgsmål.

Ligesom Reventlow var også Johan Henrich Bärens, der var en af de aller-mest markante personligheder inden for tidens debat om socialforsorg, stærkt engageret i byalmuens skolegang, og i sine erindringer omtalte han Københavns almueskoler som den sag, hvori han gennem årene havde investeret størstedelen af sin arbejdskraft. Han var desuden i årene efter 1799 direktør for Vor Frue arbejds- og læseskole, hvor han eksperimenterede med nye læringsmodeller, særligt den pestalozziske metode.¹⁹

Undervisningsmaterialer ved fattigskolerne

Fattigvæsenplanen nævner ingen undervisningsmaterialer, og man må derfor søge andetsteds efter en fortegnelse over den lærebogslitteratur, der blev benyttet i fattigvæsenets skoler. I Fattigvæsenets arkiv på Københavns Stadsarkiv findes i Almindelig Hospitals arkiv en "Instrux for Læreren ved Almindelig Hospitals Skole", som 26. juni 1800 er underskrevet af Mangor, Bärens og Blankensteiner, alle medlemmer af Fattigdirektionen.²⁰ Der er tale om en vejledning til den ansatte lærer ved Almindelig Hospitals Skole, som blev lagt under Fattigvæsenets direktion ved fattigplanen af 1799.

Læreren anbefales bl.a. at benytte følgende litteratur: Ove Mallings Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere, Joachim Heinrich Campes Sædelære for Børn; Kort Sielære for Børn og Ledetraad ved den christelige Religions-Underviisning for den mere cultiverede Ungdom, J. H. Helmuths Naturlære for menig Mand og den opvoxende Ungdom til Overtroens Udryddelse, Jakob Wiborgs Kort Undervisning om Misgjerninger og Straffe efter de danske Love, J. H. Bärens' Veiledning til at Kiende Gud, og Friedrich H. C. Schwartz' Die Moralschen Wissenschaften. Ein Lehrbuch

der Moral, Religion und Rechtslehre nach den Gründen der Vernunft.

Udover de nævnte undervisningsmaterialer indeholder instruksen også de ønskede målsætninger for elevernes undervisning samt de retningslinier, som læreren skal efterleve.

Instrux for Læreren ved Almindelig Hospitals Skole

Lærerinstruksen er præget af et stærkt ønske om kontrol. Der er ikke blot tale om en overordnet undervisningsplan, men også om et forsøg på at styre både lærer og elever. Læreren opdragelse af børnene er på forhånd nøje tilrettelagt: "Han lede dem ved hver Lejlighed til gjensidig Kjerlighed, Overbærelse, Tjenstfærdighed, Godtgjørenhed, Forsonlighed, Lydighed og Ærefrygt mod deres Forældre og Foresatte, til Blufærdighed, Oprigtighed og Redelighed i Omgang, til Taalmodighed, Langmodighed og Sagtmodighed ved Fornærmelser, til Arbejdsomhed, Maadelighed, Nøjsomhed, Renlighed o.d.l." Som det ses er intet overladt til tilfældighederne, og selv børnenes gang til og fra skole skal foregå uden larm og ballade.²¹

Den vægt, som fattigvæsenplanen af 1. juli 1799 lægger på vejledning og faren ved lediggang, kommer i lærerinstruksen til udtryk gennem forbud. Vejledning, som den omtales i planens § 70, hvor undervisningen skal "veilede mere til Selvtænken, end til udenadslæsning" kommer umiddelbart i konflikt med direktionens ønske om kontrol med skolens dagligdag. Et moderne menneske ville f.eks. næppe mene, at der var tale om "Selvtænken" når børnene bl.a. foreskrives, hvordan deres gang til og fra skole skal forme sig. At vejlede til selvtænken handler således snarere om at lede børnene frem til bestemte erkendelser, som direktionen på forhånd har defineret, ikke at børnene skal lære at danne sig deres egne personlige meninger om tingene.

Det var fattigvæsenplanens intention, at den boglige uddannelse skulle forme de fattige børn til gode statsborgere, og i instruksen gentager det samme mønster sig. Fattigvæsenplanens § 61 er ordret citeret på instruksens første side og det understreges, at læreren ved hjælp af de i § 63 beskrevne fag skal se det som sin pligt at opfylde paragraffernes mål. Udover den boglige dannelse beskæftiger lærerinstruksen sig også med børnenes håndværksmæssige uddannelse, og i tråd hermed gør instruksen det klart for læreren, at ørkesløshed og dårlige vaner er en kilde til fattigdom. Det fører med andre ord til armod, når børnene spilder deres tid og er uproduktive, hvorfor læreren skal opmuntre dem til "Haandarbeide, og vise dem Nødvendigheden og Nyttens af samme".²²

Mangor, Bärens og Blankensteiner er ikke afvejet fra de overordnede idéer, som gjorde sig gældende i fattigvæsenplanens skoleafsnit. Til gengæld har de som ovenfor nævnt i højere grad lagt vægt på kontrol, som et middel til at

1. Børnene bør gaae saa betids fra stuerne at de ere i skolen førend Undervisningen begynder.
2. Paa Vejen til og fra skolen bør de ikke løbe, springe, lege, ikke flokke sig med hinanden, slaae om sig med bøger, raabe, skrigte og larme, uden nødvendighed blive staaende, kradse i muren, o. s. v. men de skulle gaae stille og anstændige.
3. De bør komme renlige, med vaskede hænder og Ansigt, med æfeligens Nagle, om de gaae barfodede, med vaskede fødder, med kommet Haar, og ikke med Klæder, som med slid ere iurevne eller besmudsede. De mangler som han [skoleholderen] i denne post opdager, anmelder han for lærermoderen paa skolen, som derom giver underretning til vedkommende gangkone, og i al fald til direktionen.

Også uden for skoletiden havde Fatigvæsenet noget at sige med hensyn til børnene, ligesom man havde en holdning til deres hygiejne. I skoleinstruksen fra Almindelig Hospital fra 1800 hedder det herom: "1. Børnene bør gaae saa betids fra stuerne at de ere i skolen førend undervisningen begynder. 2. Paa vejen til og fra skolen bør de ikke løbe, springe, lege, ikke flokke sig med hinanden, slaae om sig med bøger, raabe, skrigte og larme, uden nødvendighed blive staaende, kradse i muren [den tids graffiti], o. s. v. men de skulle gaae stille og anstændige. 3. De bør komme renlige, med vaskede hænder og ansigt, med æfeligpede negle, om de gaae barfodede med vaskede fødder, med kæmmet haar, og ikke med klæder, som med slid ere iurevne eller besmudsede. De mangler som han [skoleholderen] i denne post opdager, anmelder han for lærermoderen paa skolen, som derom giver underretning til vedkommende gangkone, og i al fald til direktionen. 4. Omsorg for renlighed maa ogsaa strække sig til bøger og skrifter af alle slags. 5. Om vinteren og i regnvejr sørge læreren for at børnene uden for skoleværelset ryste sneen af klæderne og tørre snavset af skoene" (FV 1719, KSA).

lede børnene i den rigtige retning. Det gør sig også gældende i forhold til de foreslåede undervisningsmaterialer: På instruksens side 2 hedder det f.eks., at "de foreskrevne Bøger, og ingen andre, maa bruges i Skolen".²³ Titlerne på disse foreskrevne bøger opremses herefter i to afsnit med følgende overskrifter: 1) Ved at bibringe Børnene den for Mennesket og Borgeren nødvendige eller nyttige Kundskab, der omfatter bøger af Campe, Helmuth, Wiborg, og Bärens, og 2) Ved Religions Undervisningen og Ungdommens Anførsel til en god Tænke- og Handlemaade, som omfatter Campes Ledetraad og Schwartz' Die moralischen Wissenschaften.²⁴

Bøgerne kan inddeles som henholdsvis videnskabeligt eller religiøst/moralsk funderede. Alle nævnte værker omhandler samfundet, dets indretninger og borgerens pligter og rolle heri, hvorimod forskellene består i bøgernes forskellige argumentationsformer. Hvor Campe og Schwartz benytter sig af en

moralorienteret argumentation, argumenterer Helmuth, Bärens og Wiborg på baggrund af en videnskabsbejstret tilgang.

De moralorienterede undervisningsmaterialer

Campe benytter sig ikke af en patriotisk retorik i Kort Sielelære for Børn. Bogens erklærede formål er en udvikling af børnenes mest grundlæggende psykologiske begreber. Uden denne vil børnene ikke være i stand til at forstå "en sammenhængende og paa Fornufts-Sandheder grundet Underviisning".²⁵ Bogens kristelige pointer doceres gennem fjorten fiktive samtaler mellem far og søn, hvor faderen bl.a. forsøger at lære barnet om værdier som kærlighed og medlidenhed, men også om menneskelige vrangsider som misundelse og had. Der er tale om en rationalistisk kristendom, hvor Campe knytter værdierne til hverdagshændelser og især understreger nødvendigheden af at være flittig.

Det andet værk af Campe - Sædelære for Børn - lægger sig til gengæld i noget højere grad op ad den tankegang, man kender fra fattigvæsenplanens skoleafsnit. Der lægges stor vægt på mennesket og borgerens rolle i samfundet, og bogen er ligesom Kort Sielelære bygget op som en dialog mellem voksne og børn. Her taler Campes fiktive fortæller, Gottlieb Ærekiær, f.eks. om menneskets forpligtelser over for sig selv og andre. Om den dovne Jørgen og den flittige Carl, fortæller Ærekiær: "Jørgen kunde ikke bruges til noget i Verden, vidste ikke at foretage sig noget, var derfor altid fortrædelig, og faldt andre til Byrde; Carl derimod blev en artig og duelig Mand, som man overalt gjerne maatte lide, da han altid var fornøiet, og tillige vidste at fornøie andre".²⁶

Jørgen er i kraft af sin dovenskab en byrde for sine medmennesker, hvori- mod Carl altid, på grund af sit gode humør, har en positiv indflydelse på sin omverden. Moralens er, at ens handlinger ikke kun har konsekvenser for én selv, men for hele samfundet, hvorfor det er til gavn for alle parter, når man gør sin pligt og arbejder. Endnu et citat understreger dette, men lægger i øvrigt vægt på tanken om forskellige samfundsborgeres bestemmelse: "I maae altsaa lære, hvad I have at gjøre, at I kunde leve sikre og lykkelige iblant dem, og at de selv maatte blive begierlige efter at gøre Eder lykkelige".²⁷ Sætningen "hvad I have at gjøre" vidner om den standtankegang som også var til stede i flere af fattigvæsenplanens formuleringer. Man skal gøre sig klart, hvad der ventes af én i forhold til den stand og bestemmelse man fødes til.

Når Ærekiær skal forsvare samfundets opbygning tager, han udgangspunkt i børnenes egen leg. Legen ville aldrig blive til noget, hvis alle ville bestemme, og samme princip gør sig gældende i samfundet: "Det er derfor klogt og godt, naar kun Een eller Faa sige: det er godt! og naar de andre da

gjøre ligesaa".²⁸ Hermed er enevælden både forklaret og begrundet. Campos Sædelære er således på mange punkter i overensstemmelse med den patriotiske tankegang i fattigvæsensplanens skoleafsnit, hvilket også gør sig gældende i Campos Ledetraad ved den christelige Religions-Underviisning for den mere cultiverede Ungdom: "I Medborgere, værer fredelige og beredvillige til at hjælpe og tjene hverandre indbyrdes. Søger og beforder det almindelige Bedste og ikke blot Eders eget."²⁹

Den moralorienterede argumentation ses også hos Friedrich Schwartz i hans *Die moralischen Wissenschaften*. Målet er, som hos Campe, at lære børnene at forstå og værdsætte det samfund, de lever i. Derfor skal de kende deres pligter og ansvar samt have begreb om hvordan man opfører sig: "Was alle Menschen durch die Vernunft einehen dass man thun soll, das ist Sittengesetz, welches ihnen Gott gegeben hat".³⁰

De videnskabeligt orienterede undervisningsmaterialer

Lærebøgerne under det andet hovedpunkt har det til fælles, at de benytter sig af eksempler fra videnskaben og naturen, hvorfor man kan betegne denne litteratur som videnskabeligt orienteret. Det kan forekomme paradoksalt at medtage Bärens' Veiledning til at Kiende Gud - titlen taget i betragtning. Bogen tager imidlertid form som en videnskabelig gennemgang af naturen, lige fra de mindste orme i haven over emner som elektricitet og til menneskekroppens opbygning. Den består, som flere af de øvrige bøger, af samtaler mellem voksne og børn. Afsnittene er præget af en anskuelsespædagogisk tilgang til indlæringsprocessen. Børnene ser og rører ved tingene og fortælleren belærer dem om deres særpræg, og om hvordan de indgår i den store sammenhæng. Ind imellem krydres beskrivelserne med små moralske historier om børn, der kommer galt af sted, fordi de ikke lytter til de voksnes råd.

Det gennemgående formål med bogen er at opdrage børn til flid og arbejde, men også at fortælle dem, at de bør være tilfredse med deres bestemmelse i livet. Således henvender fortælleren sig f.eks. til pigen, når visse af de givne eksempler er brugbare for netop hendes køn: "Dig Louise maa jeg endnu gjøre opmærksom paa Skrædderfuglen. Uagtet den kun er tre Tommer lang, og vejer lidet, er den saa forsigtig, at den ikke tør betroe sit og sine Børns Liv til en tynd Gren. Den danner derfor sin Rede af og i et tørt Blad, og dette veed den meget behændigt at sye fast til et af de yderste Grenes grønne Blade; dens spidse Næb er Synaal, og nogle fine trævler af bomuld og Dun er Traad".³¹

Citatet demonstrerer at børnene skal opdrages til at kende, acceptere og udfylde deres bestemmelse bedst muligt. Tankegangen er, at børnene bedst kan opfylde forventninger og pligter gennem et vist niveau af kundskaber. Som det også ses af fattigvæsensplanen, skal kundskaben ikke ansprende folk

Almindelig Hospitals gård i 1850'erne (Gengivet efter Før og nu, 1919).

til at stræbe efter andet end det de er bestemt til qua deres plads i standssamfundet. Således skal piger ikke opmuntres til andet eller mere end hvad der kræves af en husmor.

Denne tankegang er endnu tydeligere i J. H. Helmuths *Naturlære for menig Mand og den opvoxende Ungdom til Overtroens Udryddelse*, som er en gennemgang af naturens fænomener, eksempelvis elektricitet, vand, og tyngdeloven. Tanken er at "Naturlærens Nytte er meget stor. Man har af dens Kundskab vigtige Fordel i Landhusholdningen".³² Selvom bogen henvender sig til bønderbørn og ikke til Københavns almue er intentionen ikke til at tale fejl af. Som tilfældet var det med Bärens' bog, skal introduktionen til de forskellige kundskaber ikke anspore bonden til at skifte stand, men blot til at gøre sit arbejde mere effektivt og forstandigt.

Wiborgs *Kort Undervisning om Misgjerninger og Straffe efter de danske Love*, er kort og godt en gennemgang af de vigtigste danske love. Sprogbruget er ikke udpræget patriotisk, men bogen sigter dog mod at indføre de kommende statsborgere i de regler, der får samfundet til at fungere: "Mennesket er sat i Verden for at vorde lykkeligt: Det optages til Medlem af det borgerlige Selskab for at Bidrage til andre Menneskers Vel, og igen understøttes af disse i sin lykkes Befordring".³³

Store og gode handlinger

Ove Mallings *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere* bør omtales for sig selv. Bogen blev forfattet i 1777, i forbindelse med en forordning for latinskolerne fra 1775,³⁴ og blev af sin samtid meget berømmet, trykt i flere oplag og oversat til både engelsk, tysk og fransk.³⁵ Malling var i øvrigt også en fremtrædende skikkelse inden for det københavnske fattigvæsen, og blev i 1798-99 medlem af den nyudnævnte fattigdirektion, hvor han sad som førstedirektør til 1815.³⁶

Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere har ene og alene til formål at opvække til patriotisme: "Dog var det ikke nok for Deres Majestæt at opmuntre den Slægt, som nu tænker: ogsaa den, som dannes til at tænke, skulde gøres opmærksom paa Forfædres Dyder, for derved at blive Landets og Thronens Styrke, ligesom hine vare det".³⁷

Malling har i den anledning samlet en række fortællinger, som han rubricerer under 18 forskellige dyder: Religion, Menneskekiærlighed, Høimodighed, Kiærlighed til Fædrelandet, Troskab mod Kongen, Kiækt Mod, Standhaftighed, Tapperhed, Snildhed, Sindighed, Ædelmodighed, Retfærdighed, Trofasthed, Embedds-Iver, Vindskibelighed, Flid i Studeringer, Goddædighed og Store Fortienester af Staten.³⁸ Der er tale om en omfangsrig bog, men da den ikke er forfattet med almuens for øje, er det stort set kun i kapitlet om Vindskibelighed, at historier om almuens patriotiske handlinger figurerer. Om "vindskibeligheden" og dens store betydning skriver Malling i kapitlets indledning bl.a., at "hvor Jorden aftvinges sin muelige Grøde: Hvor Konster og Haandværker udtænkes og drives: Hvor Næringsveie opsøges og bruges: hvor Driftighed virker for at erhverve ved tilladelige Midler (...) der stiger Velstand, og der kiendes gierne Munterhed, Sundhed, Styrke og Hæder tilige".³⁹ Vi ser her, som hos Andreas Schytte, en betoning af, at menigmands bidrag til almenvellet går via det fysiske arbejde.

Hovedparten af historierne er beretninger om foretagsomme bønder, der opnår hæder ved selv at have taget initiativ til forskellige rationelle dyrkningsformer. Hvad håndværksfagene angår, nævnes smede, klejnsmede, kompassmagere, handskemagere osv. Alle har de en plads i Mallings bog, fordi deres arbejde har en gavnlig og nyttig karakter: "En Peter Vilhelm, Klejnsmed i Kiøbenhavn, som her har bragt en af ham forfærdiget Staal magnet til den fuldkommenhed, at den bær fem Gange sin egen Vegt, og er at ansee som et konststykke".⁴⁰

Historierne er ikke, som i de øvrige nævnte lærebøger, ledsaget af moralske formaninger. Malling lader i stedet eksemplerne tale for sig selv, hvilket sikkert har skullet anspore børnene til vindskibelighed i og med at de kunne se, at driftige håndværkere nævntes i samme åndedrag som konger og store

hærførere. Det er ikke usandsynligt at "vindskibeligheidsafsnittet" især har været benyttet i skolerne for at opvække eleverne til flid.

Bøgernes morale falder i tråd med de patriotiske intentioner, der kom til udtryk i både fattigvæsenetsplanen og lærerinstruksen. Om hver af bøgerne kan det siges, at formålet er at danne bevidste og arbejdsomme borgere og højne almuens kundskabsmæssige niveau, ligesom børnene skal lære om deres bestemmelse og plads i samfundet. En plads, som de skal udfylde med stor pligtfølelse over for samfundet. Det er nødvendigheden af at uddanne og opløfte den enkelte stands kundskabsmæssige niveau, som driver værket. Den patriotiske retorik kommer således også til udtryk i fattigdirektionens ønsker for den reelle implementering af fattigvæsenetsplanens skoleafsnit.

Lærerinstruksen bærer præg af et ønske om udstrakt social kontrol. Ved at bestemme præcis hvilke bøger læreren må bruge, kan direktionen lede børnene i retning af de erkendelser, der er vigtige for deres bestemmelse. Den "selvtænken" der blev omtalt i fattigvæsenetsplanen er altså styret af de moralske eksempler, som direktionen ønsker fremdraget.

Folkeskolelovene af 1814

Med fattigvæsenetsplanen af 1799 havde man udstukket retningslinierne for fattigvæsenets skoler i København, men det var først med nedsættelsen af Den Københavnske Skolekommission i 1809, at man søgte at organisere alle almue- og borgerskoler i hovedstaden. Den 30. november 1806 indsendte stiftsprovst Frederik Plum, efter drøftelser med Sjællands biskop Nikolaj Balle,⁴¹ "Forslag om Organisation af Skoletilsynet i Kiøbenhavn til Danske Kancelli."⁴² Plums forslag drejede sig om et samlet opsyn over de københavnske skoler, og ikke om et egentligt skolereglement. Stiftsprovsten var stærkt optaget af at få forbedret skoleforholdene, og bragte selv erfaringer med sig fra Slagelse, hvor han havde stået bag udformningen af en Plan for en offentlig Læse- og Arbeidsskole (1799).⁴³

Plum var af den mening, at situationen ville udvikle sig katastrofalt, hvis ikke der med et systematisk opsyn blev sat samlet ind overfor de mange uegnede skoleholdere og lærere. Med henvisning til det igangværende skolekommissionsarbejde, hvis fokus var rettet mod skolevæsenet i landdistrikterne og købstæderne, stillede stiftsprovsten følgende spørgsmål: "Om Opsyn over Skolerne skulde være mindre nødvendigt i Kiøbenhavn end i Provincialstæderne og paa Landet?"

Plum opfordrede derfor til, at skoleholdere og lærere af begge køn blev underlagt sognepræsternes opsyn for dermed at undgå, at børnene blev overladt til inkompetente undervisere. Skoleholderne burde hvert år stå til regnskab for det forgangne år overfor sognepræsterne, hvis opgave det efterføl-

gende skulle være at orientere provsterne, der igen skulle indgive overordnede indberetninger til Magistraten og til Biskoppen, som endelig skulle underrette Danske Kancelli.

Sandsynligvis på grund af det kaos, som bombardementet af København afstedkom i 1807, kom responsen på Plums forslag først to år senere (1809), i form af "Kongelig Resolution angaaende Stiftsprovst Plums Forslag efter Kancelliets Forestilling af 12. April 1809." Resolutionen mere end vedgår Plums kritik af det eksisterende opsyn med almueskolerne, og betror arbejdet til en kommission bestående af medlemmer af Magistraten og Fattigdirektionen, samt verdslige og gejstlige repræsentanter. Den 7. juli 1809 underskrev kongen et kommissorium, der blev sendt til kommissionens medlemmer. Kommissoriet udbeder sig udelukkende forslag til et overordnet opsyn med de københavnske skoler, nøjagtigt som Plums udspil fra 1806 havde gjort det.⁴⁴

Fælles for kommissionsmedlemmerne var deres samfundsmæssige placering. De tilhørte enten adelen, den højere gejstlighed eller det patriotiske borgerskab, og hovedparten stod i statens eller kirkens tjeneste: overpræsident, Baron Frederik Adeler (1764-1816), Gehejmestatsminister Ove Malling (1746-1829), Borgmester i København, Morten Hiorthøy (1738-1815), Assessor og medlem af Fattigvæsenets direktion, Johan Henrich Bärens (1761-1813), stiftsprovst og dr. theol., Frederik Plum (1760-1834), og provst i Holmens provsti, Viktor Kristian Hjort (1760-1818).⁴⁵ Biskop, dr. theol. Münster udnævntes som sidste medlem, 29. december 1809.⁴⁶

Både Malling, Bärens og Hjort havde deltaget i reorganiseringen af Fattigvæsenet i 1799, Malling som direktør for Fattigdirektionen, Bärens og Hjort som almindelige medlemmer.

Stiftsprovsten

Stiftsprovst Frederik Plum var initiativtager til "Forslag om en Organisation af Skoletilsynet i Kiøbenhavn", og samtidig en af mændene bag tidsskriftet "Egeria. Fjerdingaarsskrift for Opdragelses og Undervisningsvæsenet i Danmark og Norge", som især blev læst af præster, skoleholdere og andre embedsmænd, men også af en fremskridtsvenlig adelsmand som Johan Ludvig Reventlow.⁴⁷ Plum var også manden bag "Plan for en offentlig Læse- og Arbeidsskole i Slagelse" (1799), og han havde udgivet "Haandbog for Lærere og Opsynsmænd ved Borger- og Almue-Skolerne, en frie Omarbejdelse af Riemanns Beschreibung der Reckanschen Schule" (1802). Alt tyder på, at Plum var særdeles optaget af, og aktivt engageret i, almuens uddannelse.

"Haandbog for Lærere og Opsynsmænd ved Borger- og Almue-Skolerne, en frie Omarbejdelse af Riemanns Beschreibung der Reckanschen Schule" er

en dansk udgave af et tysk værk om den reckanske skole, hvorfor langt de fleste af idéerne vel også må tilskrives den tyske udgaves forfatter von Rochow og ikke Plum selv. Ikke desto mindre må vi gå ud fra, at Plum kan tages til indtægt for de holdninger, som den danske udgave indeholder, også når det gælder synet på den stand, som han ønsker at uddanne – holdninger, der i øvrigt er ganske lig Johan Ludvig Reventlows.⁴⁸

“Man vil vogte sig for at hæve Almuens Børn over deres Stand, at gjøre dem til ørkesløse Grublere, og at give dem en Slags Videnskabelig Dannelse, der ikke passer med deres Trang og Stilling, men meget meere maae tjene til at gjøre dem indbildske, og keede af deres Kalds Arbeide. Derimod vil man se Børnene voxe til og blive, hvad de i deres Stand og Stilling bør være, gode og retskafne Mennesker, der, som flittige Huusfædre og Huusmødre, redelige Haandverksmænd og Arbeidere, troe Tjenestefolk, dygtige Soldater, leve veltilfredse med sig selv og deres Skiæbne, trolig stræbe at opfylde deres Pligter, ere fordragelige og ærlige i Omgang med andre, ufortrødne i at gjøre deres Skyldighed mod Kongen og Fædrelandet, og forstaae at besørge deres Stands Forretninger paa den nyttigste Maade.”⁴⁹

Plum advarer her direkte mod at give almuen idéer om et opgør med standssamfundet men pointerer samtidigt, at almuen skal leve et lykkeligt liv, og yde et positivt bidrag til det patriotiske fællesskab. Plums holdning på dette område kommer måske klarest til udtryk, når han om “Almuesmanden” skriver, at han ikke bør “hæves over sin Stand, men meget meere hæves og udmerkes i sin Stand, han vil blive meere sædelig, meere borgerlig-brugbar, og meere tilfreds i sin Stilling”.⁵⁰ Metoden til at få gjort almuen både lykkelig og borgerligt brugbar var flersidet: På den ene side stod den boglige uddannelse, der skulle gøre almuestanden “sædelig” og indprente den de patriotiske idéer, og på den anden stod den særdeles vigtige praktiske uddannelse, som havde til formål at gøre almuen mere effektiv og forbedre kvaliteten af standens arbejde. Denne dobbeltsidede uddannelse ville ikke blot være til gavn for det patriotiske fællesskab, men også til lykke for almuen selv.

Forhandlingerne i Den Københavnske Skolekommission

Plums engagement i uddannelsen af almuen kommer også tydeligt til udtryk i hans arbejde som medlem af Den Københavnske Skolekommission. Allerede ved kommissionens første møde i 1809 læste Plum således sit eget forslag op, og forslaget kom sammen med “Provisorisk Reglement for Almue-Skolevæsenet paa Landet i Sieland, Fyen, Lolland og Falster” (1806) fra Den Store Skolekommission af 1789 til at danne et væsentligt udgangspunkt for kommissionens videre forhandlinger. Ydermere præsenterede Johan Henrich Bærens ved mødet 1. august 1809 et reglement for en københavnsk fattigskole,

Frederik Plum (1760-1834) var en drivkraft inden for skolebelsen af det offentlige skolevæsen i København. Han var kendt som rationalist og lidenskabelig modstander af al religiøs fanatisme og mysticisme og kritiserede f.eks. Grundtvig for hans "galimatias". Plum var, ligesom J. H. Bårens, optaget af Pestalozzis nye pædagogiske principper, og lagde et stort arbejde i deres udbredelse i det københavnske skolevæsen. I 1811 blev han biskop på Fyn og allerede i 1812 udarbejdede han et regulativ for de fynske skoler, ligesom han fik oprettet adskillige skoler i Odense (kopi af maleri af Wilhelm Bendz, Lokalhistorisk Bibliotek, Odense).

som kommissionen lod cirkulere blandt medlemmerne.⁵¹

At netop disse reglementer har dannet grundlaget i kommissionens arbejde, fremgår også af en forestilling fra 5. juni 1810, som Den Københavnske Skolekommission vedlagde sit "Forslag til et Reglement for Almue- og Børgekolevæsenet i Kiøbenhavn:" "Man har i Udarbejdelsen stedse havt Øje henvendt til de Grundsætninger og Regler, som allern. ere approberede deels for Almueskolevæsenet paa Landet, deels for Fattigvæsenets Skoler i Kjøbenhavn og deels for enkelte Kjøbstædskoler".

I Den Københavnske Skolekommissions møde 29. august 1809, skete der det bemærkelsesværdige, at medlemmerne diskuterede overskridelsen af deres kommissoriumæssige opgaver. Anledningen var, at Plum havde udarbejdet en indledning til et reglement for de københavnske almueskoler, og endda: "illegemaade med Oplæsning meddelte Commissionen Udkast til de første Paragrapher".⁵²

Selvom det umiddelbart virker som om, at sagen skabte en vis furore blandt kommissionens medlemmer, vedtog man alligevel at udsætte en endelig afgørelse af kommissionens evt. overskridelse af sine beføjelser til man havde hele Plums udkast til et reglement i hænderne. Plums udspil kom derpå øverst på dagsordenen ved de følgende møder fra 7. september til 16. november 1809, og det til trods for, at hverken forhandlingsprotokol eller jour-

nal vidner om, at Danske Kancelli har været taget med på råd. Møderne i den sidste del af efteråret 1809 foregik alle efter samme mønster: Plum fremlagde nye paragraffer (det fremgår ikke af referaterne hvilke) og kommissionen forhandlede om dem. I årets sidste møde gik man så langt som til at udsætte forhandlingerne indtil kommissionens foreløbige arbejde med et reglement havde været "omsendt blandt Medlemmerne, for at give dem Lejlighed til de flere Erindringer de maatte finde fornødne".⁵³

Den 8. april 1810 blev møderækken genoptaget, og forhandlingsprotokollen fortæller intet om nye udspil på forårets tre møder, der blev afholdt i perioden frem til 29. maj 1810, hvor kommissionen lagde sidste hånd på sit forslag til reglementet for de københavnske skoler. Alt tyder altså på, at foråret blev brugt til at forhandle sig til rette, og det primære udgangspunkt var Frederik Plums udspil fra efteråret 1809, ligesom man naturligvis var inspireret af Den Store Skolekommissions arbejde samt det ovenfor nævnte reglement fra en Fattigskole.

Reglementet af 1814

Den 29. juli 1814 trådte den københavnske skolekommissions udarbejdede forslag til "Reglement for Almue- og Borgerskolevæsenet i Kiøbenhavn" i kraft.⁵⁴ At reglementet måtte vente godt fire år i skrivebordsskuffen skyldtes, at Den Store Skolekommission af 1789 skulle have de sidste brikker til at falde på plads i arbejdet med "Anordning for Almue-Skolevæsenet paa Landet i Danmark" og "Anordning for Almue-Skolevæsenet i Kiøbstæderne i Danmark, Kiøbenhavn undtagen." Til gengæld kunne man i sommeren 1814, med de tre ovennævnte love, for første gang i Danmark præsentere en samlet skolelovgivning for hele landet.

Om hensigten med skolegangen hedder det i "Reglement for Almue- og Borgerskolevæsenet i Kiøbenhavn: "At Børnene, ved deres Siæls- og Legems-Kræfters rigtige Udvikling, kunne dannes til gode, oplyste og arbejdsomme Mennesker og Borgere, og til den Ende tidligen hindres fra Lediggang og Laster, vænnes til Sædelighed og Orden, og anføres til saadanne Kundskaber og Færdigheder, som ere nødvendige for Mennesket og Borgeren, bør være Øiemedet, hvorefter Undervisningen i Skolerne og alle Øvelser i samme maae indrettes".⁵⁵

Formuleringerne er næsten ord for ord de samme som i fattigvæsenetsplanens § 61, hvor vægten også lægges på at danne børnene til arbejdsomme borgere. Betragtelige dele af undervisningsplanen er så at sige erhvervsorienteret, og dermed primært fokuseret på håndværk. Hensigten er at lære almuen børn "ved Bekiendtskab med de mangfoldige Arter af borgerlig Virksomhed, at skatte den menneskelige Flids og Opfindsomheds Værd og For-

I 1825 tilbød løjtnant og skolelærer J. W. Bruun Magistraten at købe et sanghefte til skolebrug, ordnet efter det såkaldte ziffersystem, i stedet for noder. Det skulle angiveligt være langt nemmere at synge efter. Systemet var opfundet af Rousseau i 1742 og første gang omtalt i hans *Projet concertant de nouveaux signes pour la musique*. Magistraten takkede imidlertid nej til tilbuddet (FV 428b, sag. Nr. 469, KSA).

dele, tidligen at vække Tænksomhed og Stræben efter Forbedringer hos dem, og lette dem Valget af en, med deres Lyst og Kræfter passende, Næringsvei”.

Atter fremstår ønskerne om en tænkende, og dermed mere kvalificeret arbejdskraft tydeligt, om end det kun er i kommissionens forestilling, at bladet for alvor tages fra munden: “Der gives visse Kundskaber, som ere uundværlige for Enhver, der vil indtræde i Borger-samfundet. Disse ere især: Religionskundskab, Regning, Skrivning og færdig Læsning, og andre kan der vel ikke forlanges af Børn af den lavere og fattigere Klasse”.⁵⁶ Ønsket er altså, at almuens børn kommer i besiddelse af basale faglige færdigheder, der stemmer overens med deres stands bestemmelse. De unge skal så vidt muligt engageres i arbejdet, og hele tiden forsøge at dygtiggøre sig. Som det var tilfældet i fattigvæsenetsplanen af 1. juli 1799, er dannelsen af samfundsborgeren især forbundet med en produktionsorienteret tankegang, der dog også har almuens eget bedste for øje, idet den ser en direkte sammenhæng mellem den enkeltes og samfundets lykke.

Som tilfældet var det med øvelserne i håndværk, skulle også de gymnastiske øvelser implementeres i undervisningen, når lejligheden bød sig. Kriterierne for valget af øvelser var entydige: “den Slags, der meest kunne bidrage til at give den Kraft, Smidighed og behændighed, som Mennesket i Almindelig-

Subscriptionens Plan.

Ziffersang, især Choralang efter Ziffre begynder siden et Par Aar at blive almindelig i Hovedstaden. Den er indført i Sæetaterns Drengeskoler, i de militære Børneskoler i Sølgadens, eller den liore Caserne, hvis Elementarskoler, for Dreng og Piger tillige ere hele Landets Normalskoler for indbyrdes Underviisning. I flere Aar har Ziffersang været brugt med Held i St. Petri Høje-Grifskole, og i Søsterlig Velgjørenheds-Selskabs Skole, ikke blot til Psalmer, men til alle andre Slags Sange og Chore. Flere private Skoler have fulgt dette Exempel. Den høie Direction for Københavns Borgere, og Almuekollektionen har allerede for 1½ Aar siden uddelt til Afstemskolerne 150 Exempler af den lille Bog: 14 Melodier i Ziffre med Morgen- og Aften-Vers. Det høiføngelige danske Cancellie har uddelt til samtlige Landets Pastorater 1000 Exempler af 2 Smaahæfter, betitelt: Skolepsalmer 1ste og 2det Hæfte. Det første ere de før omtalte 14 Morgen- og Aften-Vers; det andet er 19 andre Choraler med Vers til Livets og Kirkens Besten. Gaaledes ere 33 Melodier, hvorefter 446 af disse Psalmer kunne snages, uddatte i Ziffre, og hermed anføres Skolechoralbogen at være færdig; dog er det kun ½ af hele Choralbogens, og mangen Lærer kan ønske at bruge en Melodie, som ikke findes blandt disse, og dog ikke selv oversatte den fra Noder i Ziffre.

Til Aars 1825 skal derfor den hele Choralbog udkomme paa samme Maade som de før omtalte 33, hvis et tilstrækkeligt Antal Subscribers vil give for Tab. Ligeledes vilde Tid efter anden udkomme de 6 Stremmer, Hr. Aaber sen har uddat efter 3 i d 8

Harmonier (af hvilke den trekemmige aden og 3die Stemme ere de vigtigste for Skoler). Medfølgende Prove af Choral No. 1 viser hvortledes de i løse Blade kunne lægges i den lange smale Kommunesalmebog, hvis Format er valgt, samt hvad Papir og Tryk man kan vente. Melodierne vilke blive 6 Aft., hvert paa 24 Sider; hver af de andre Stemmer 3 Aft., hver paa 48 Sider. Prisen vil blive 1 Mk. for Aftet, trykt paa begge Sider; trykt med blank Bagside 12 b., hvorved Aftetsalset bliver dobbelt. Subscriptionsbentjerne saae 20 pSt. Rabat og Subscriptionsbentjerne de sædvanlige Fordele.

Med Melodierne skal følge en Anvisning til at lære Sang efter Tilføje, og ved Hjælp af det letteste og sikreste Instrument: Psalmodicon, hvilket Directionen for Københavns Borgerkoler har uddelt i 15 Exemplarer til Aftenskolerne, og Cancelliet i 16 Expl. til Seminarierne.

De, der ønske sig et Psalmodicon, kunne ligetledes tegne sig paa Subscriptionsplanen. Den simpleste Sort med Bue koster 2 Rbd. En fuldmættede med Vasirang og mere 3 Rbd. 3 Mk., Pakkaafte og Indpakning til 10de 3 Mk.

Dr. Musthandler Korse i Gøttersgaden og Dr. Bogbinder Wito paa Lillesunds Plads No. 118 modtage Bestillinger — og til disse behøves Subscriptionsplanerne indsendte inden December 1824 af Indenbyes, hvilke kunne faae Hæftet arkelvis tilbragt mod constant Betaling. Afskriftsbøger til Maataa. Det yderste Blad kan da skaffes paa og man kan beholde de 2 andre.

Kjøbenhavn, September 1824.

J. W. Bruun,
Lieutn. af Armeen, Skolelærer.

Zincks Choralbog Mel. No. I Af Adams Fald er plat for- derbt *).

Psalm No. 282. 4de Vers.
Ompvendelse, Troe og Syndsforlættelse.

2a. I | I | I | b.7 | I | b.6 7 5 | 4
Lar mig at bru, ge vi : se : tig

I | b3 4 | I | 2 | b3 | I

Hvor Dag du end mig ge : ver !

Hjælp, at min Troe, mit Haab til dig

U : rot : let stid : se bli : ver.

b3 | b3 | b3 | I | b.6 | I | b.7 | b.6

Da nu, der jeg den hat : e Fred,

I | I | I | b.7 | I | b.6 7 5 | 4

Og modnes til min E : vighed,

I | I | b.7 | I 2 | b3 : I | b.7

Hvor jeg i salig Glæ : de

4 | 5 | 4 | I | b3 | 2 | I

Dig, Fader! skal tilbede.

Psalmen: Af Adams Fald, er plat forderbt, faaer ikke i den evaangeliske Kristelige Psalmebog; men No. 282: Med Bemodts Graad ieg salder ned har til Oerksigt: Egen Melodie. Dette er da den eneste Psalm til denne Melodie. Af samme Beskrift er Melodie No. 23: Krist og min Giel: forsage eil med Ps. No. 78; og Melodie No. 37: Hvad min Gud vil det skee altid med 2 Psalmer No. 295, 321.

Dog har Melodie No. 23 og 37 en Heftact paa næst sidste Stavelse i 6te og 8te Linie; No. 1 i 7de og 8de, og i 6te Linie 2 Stavelser.

*) Den første Psalm med denne Melodie er: Med Bemodts Graad No. 282. Tænkens ren er ikke vor nu brugelige Mel., men en gammel græsk, den Koliske, eller en a Scala uden Fortegn: a, b, c, d, e, f, g, a.

hed og den arbejdende Classe i særdeleshed behøver". Af citatet fremgår tydeligt det dannelsesmål, som blev adopteret fra 1799-planen: Dannelsen af en sund og livskraftig almuestand.⁵⁷ I 1806 kunne J. H. Bärens dog berette, at det på grund af "mangel på penge" endnu kun var i fattigskolen i Frue sogn, at der blev givet undervisning i gymnastik to timer ugentligt.

Begrundelsen for undervisningen i gymnastik lå imidlertid lige for: "En legemlig styrke og kraft, smidighed i ledemodene, og kundskab om måden, hvorpå vi i fare kunne afvende beskadigelse på vort legeme, måske en for tidlig død fra os, [er] nødvendigt for mennesket, når det fulddeligen skal opfylde sin bestemmelse, og som borger vorde et brugbart medlem af staten (...) ikke at anføre børn til legemsøvelser, er uret imod børnene, uret mod hele staten".⁵⁸

Der var imidlertid tale om en dobbeltsidet uddannelse, hvor også almuen erkendelse og værdsættelse af det patriotiske fællesskab måtte stimuleres via boglig dannelse: som det bl.a. fremgår af planerne for den såkaldte Øverste Dreng-Classe, skulle man "vække ædel Deltagelse i alt det, som angaar Mennesker" og lære børnene en "fornuftig Fædrenelandskærlighed".⁵⁹ Det var imidlertid ikke kun børnenes forstand, der skulle dyrkes, også følelserne måtte forædles, hvis projektet skulle krones med held:

I sangundervisningen kom det patriotiske (og patriarkalske) således også i højsædet, idet man sigtede på at give børnene: "et større Forraad af Ungdoms- og Almue-Sange, især af patriotisk Indhold, der ere skikkede til at vække Kiærlighed til Konge og Fædreneland, samt forædle den selskabelige Glæde".⁶⁰ Måske kom ideerne om sangens og musikkens patriotiske gavnlighed fra den kongelige kapelmester J. A. P. Schultz, som i 1790 havde udgivet sine tanker om musikkens indflydelse på et folks dannelse, hvori han hævdede, at netop musik kunne udvirke, hvad ord og fornuft ikke kunne: "Forstandens oplysning alene virker ofte kuns langsom, ofte kuns svagt og ofte slet intet. Musikken derimod altid, og ofte så voldsom, at den opflammer til de ubegribeligste foretagender". Musik var altså skikket til at vække en følelsesmæssig patriotisme, som fattigfolks børn nok kunne have brug for.

Hensigten har således været på én gang at gøre almuen stolt af at arbejde for samfundet, samt gøre den hengiven over for landets regering. Kommissionen understreger ligeledes vigtigheden af, at alle almuenes børn modtager undervisning, både for deres egen skyld, men også af hensyn til resten af samfundet: "thi de maatte ellers, sig selv og det Almindelige til Skade, opvoxe i Vankundighed".⁶¹

På den ene side betragtede man almuen med Oplysningstidens uddannelsesoptimisme, og man troede i dennes ånd at kunne danne dens medlemmer til gode og produktive, patriotiske statsborgere. På den anden side er det tydeligt, at det patriotiske borgerskab på ingen måde ønskede lighed, men blot en almue hvis basale færdigheder i regning, skrivning og læsning var tålelige, og som via gymnastik og undervisning i håndarbejde skulle holdes fra fattigdom.

Fattigvæsenet som eksperimentarium

Intentionerne bag de københavnske skoleinitiativer i perioden 1799-1814 var altså stærkt præget af den i eliten dominerende patriotiske tankegang der betonede, at handlingen for det fælles bedste var statsborgerens fremmeste dyd. Man ønskede ved den boglige undervisning i læsning, skrivning og regning, suppleret med historie, naturkundskab og geografi, at give almuestanden en bevidsthed om dens del i det standsoverskridende patriotiske statsbor-

gerfællesskab. Det var intentionen med denne statsborgerbevidsthed at lede almuen til en erkendelse af forpligtelsen til altid at handle for almenvellet.

Samtidig med at almuen blev ledt til denne erkendelse, skulle den ved undervisningen i manuelt arbejde og idræt, effektiviseres i sin bestemmelse: Det fysiske arbejde (og fædrelandets forsvar). Den overordnede intention er således, at almuen ledes til en erkendelse af det fysiske arbejde som standens mulighed for at opfylde sin forpligtelse over for det patriotiske fællesskab. Med andre ord ønskede man, at det fysiske arbejde skulle indtage en positiv plads i almuen bevidsthed.

Trods den uddannelsesoptimisme, som den her nævnte tankegang må betragtes som et udtryk for, kan man også spore en vis frygt i det patriotiske borgerskab for, at almuen, ved en for omfattende boglig undervisning, ville blive så selvstændig i sin tankegang, at den i værste fald blev en ineffektiv arbejdskraft, der måske kunne fostre "skadelige" idéer om frihed og lighed. Frederik Plum formulerede i 1802 denne frygt således: "I hver Green af de menneskelige Kundskaber tændes i vore Dage stedse meere Lys. Dette Lys udbreder sig videre end man tænker. Ogsaa den ulærte og uuddannede Menneskeklasse optager den ene Straale efter den anden. Men disse Straaler falder for det meeste skævt, fordi de ikke ledes rigtig, og de blende meere end de oplyse. Denne Forblindelse er i høieste Grad farlig, thi denne er Aarsag til hin Svimmel af Friheds- og Ligheds-Idéer, hin forfinede Sandselighed og overhaandtagende Irreligion – og den maa stedse meere blive Aarsag dertil, om der ikke alle vegne sørges for bedre Almueskolers Indretning ved Regjeringens virksomme Omhu".⁶² Det standsoverskridende statsborgerfællesskab skulle med andre ord eksistere parallelt med standssamfundet.

På et overordnet politisk plan kan skoleinitiativerne karakteriseres som et udtryk for den måde, hvorpå det højere borgerskab i praksis øgede sin indflydelse på statens politiske forhold. Ved betoningen af arbejdet for det fælles bedste – og dermed for stat og konge - kom patrioterne i en gunstig position, hvor de fik afgørende indflydelse på lovgivningen, således som det var tilfældet med både fattigvæsenplanen af 1. juli 1799 og "Reglement for almue- og borgerskolevæsenet i Kiøbenhavn af 29. juli 1814." Fattigvæsenplanen af 1799 og de københavnske fattigskoler har spillet en afgørende rolle som fundament for den nye skolelov. Den indledende paragraf i skolekommissionens regelsæt er, som nævnt, meget lig § 61 i den store fattigvæsenplan, og J. H. Bärens lod oven i købet et reglement fra en fattigskole (sandsynligvis Vor Frue fattigskole, som Bärens var direktør for) cirkulere blandt medlemmerne. Reglement for almue- og borgerskolevæsenet i Kiøbenhavn af 29. juli 1814 var dermed i høj grad påvirket af de samme patriotiske ideer, som ses i fattigvæsenplanen af 1799, ligesom også det dobbelte dannelsesideal findes i

begge planer.

Alt tyder altså på, at Det københavnske fattigvæsens skoler kom til at danne forbillede for det senere almindelige skolevæsen i byen, på samme måde som det havde været meningen, at fattigvæsenets tvangsarbejdshus skulle have dannet forbillede for det almindelige fængselsvæsen.⁶³ Byens sociale forsorg udgjorde et socialt eksperimentarium for alle gode kræfters ihærdige reformiver. Her var så at sige et gratis forsøgsmateriale, hvorpå gode ideer kunne afprøves, inden de evt. implementeredes andre steder i samfundet.

Noter

- 1 Aabent Brev angaaende hvorledes Fattigvæsenet i Kiøbenhavn for Fremtiden skal bestyres, 1798, s. 4ff.
- 2 De udnævnte tilhører en central del af "den almene opinion", som formuleret af Jens Arup Seip: Teorien om det Opinionsstyrte Enevelde, (Norsk) Historisk Tidsskrift, bd. 38, 1957-58.
- 3 Herom se f.eks. Peter Henningsen: Den bestandige maskerade. Standssamfund, rangsamfund og det 18. århundredes honnøret kultur, Historisk Tidsskrift bd. 101, hf. 2, s. 313-344.
- 4 Se f.eks. Juliane Engelhardt: "Adel er arvelig, men Dyd maae erhverves". Den patriotiske bevægelse i det danske monarki 1780-1799, Fortid og Nutid bd. 3, 2002, s. 163-187.
- 5 Se J. S. Sneedorff: Om den borgerlige Regjering, 1757; Andreas Schytte: Staternes indvortes Regjering, 1773-75.
- 6 Ingrid Markussen: Visdommens Lænker, 1988, s.125.
- 7 Forordning af 24. september 1708, §§ 15 og 16, Schous Forordninger.
- 8 Hans Kyrre og H.P. Langkilde: Byens Skole, 1926, s. 271; Bering Liisberg: Agent Holck. De Fattiges Tolk, 1908, s. 24ff.
- 9 Joakim Larsen: Skolelovene af 1814 og deres tilblivelse – Aktmæssigt fremstillet, 1914, s. 531-532
- 10 Joakim Larsen, Bidrag til Kjøbenhavns offentlige Skolevæsens Historie, 1881, s. 44ff.
- 11 Fattigvæsenplanen af 1. juli 1799, § 61.
- 12 Forestilling fra Direktionen for Kjøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning til ligemed den indsendte og af hans Kongelige Majestæts konfirmerede Plan hvorefter Direktionen skal overtage Bestyrelsen, 1799, s. 69.
- 13 Ibid., § 64.
- 14 Ibid., § 62.
- 15 Fattigvæsenplanen af 1. juli 1799, § 63.
- 16 Tine Damsholt har argumenteret for, at legemsøvelserne også blev brugt i forbindelse med en evt. borgerbevæbning, Tine Damsholt: Fædrelandskærlighed og Borgerdyd, 2000.
- 17 Fattigvæsenplanen af 1. juli 1799, § 70.
- 18 Fattigvæsenplanen af 1. juli 1799, § 82.
- 19 P. W. Heiberg: Johan Hendrich Bärens' Biografie, 1813, s. 19; J. H. Bärens: Udgiverens Regnskab for Bestyrelsen af Frue Læse- og Arbejdsskole for Aaret 1804, Penia nr. 12, 1806, s. 177-261. Om Pestalozzi og hans metode, se f.eks. Kate Silber: Pestalozzi. The Man and his Work, 1960.
- 20 Fattigvæsenets arkiv (FV) nr. 1719: Diverse vedrørende skoler 1800-1874, Københavns Stadsarkiv (KSA).
- 21 FV 1719: Instrux for Læreren ved Almindelig Hospitals Skole, s. 26ff, KSA.
- 22 Ibid. s. 29.
- 23 Ibid., s. 2.
- 24 Ibid. s. 25f.
- 25 J. H. Campe: Kort Sielelære for Børn, 1801, s. XIV.
- 26 J. H. Campe: Sædelære for Børn, 1800, s. 22.
- 27 Ibid. s. 37.
- 28 Ibid. s. 42.
- 29 J. H. Campe: Ledetraad ved den christelige Religions-Undervisning, 1802, s. 140.
- 30 Friedrich Heinrich Christian Schwarz: Die moralischen Wissenschaften. Ein Lehrbuch der Moral, Religion und Rechtslehre nach den Gründen der Vernunft, 1797, s. 19.
- 31 J. H. Bärens: Veiledning til at kiende Gud, 1798, s. 67f.
- 32 J. H. Helmuth: Naturlære for menig Mand og den opvoxende ungdom til Overtroens Ud-

- ryddelse, 1806, s. 1.
- 33 Jakob Wiborg: Kort Undervisning om Misgjerninger og Straffe efter de danske Love, 1800, s. 1.
- 34 Ove Malling: Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere, 1992 (orig. 1777), s. 567.
- 35 Ibid. s. 571f. (efterskriftet til 1992-udgaven).
- 36 Gustav Ludvig Baden: Geheime-Statsminister, Ridder af Elefanten, Storkors og Danebrogsmænd Ove Malling's vigtigste Levnetsomstændigheder, 1837, s. 15.
- 37 Ove Malling: Store og gode handlinger som ovenfor anført, s. 16.
- 38 Ibid. s. 27.
- 39 Ibid. s. 378.
- 40 Ibid. s. 412f.
- 41 Balle var et fremtrædende medlem af Den Store Skolekommission af 1789.
- 42 Joakim Larsen: Skolelovene af 1814 – Aktmæssigt fremstillet, 1914, s. 538.
- 43 Ibid. s. 451.
- 44 Ibid. s. 538-543.
- 45 Viktor Kristian Hjort havde i 1799 medvirket ved reorganiseringen af det københavnske Fattigvæsen som medlem af Fattigdirektionen.
- 46 Joakim Larsen: Skolelovene af 1814 s. 543. Biskop Münter havde deltaget i arbejdet i Den Store Skolekommission af 1789.
- 47 Egeria. Fjerdingaarsskrift for Opdragelse og Undervisningsvæsenet i Danmark og Norge – Første Aargangs tredje og fjerde Hefte, 1805, Fortegnelse over Subskribenter.
- 48 Ibid. s. 17.
- 49 Frederik Plum: Haandbog for Lærere og Opsynsmænd ved Borger- og Almue-Skolerne, en frie Omarbejdelse af Riemanns Beschreibung der Reckanschen Schule, 1802, s. 2.
- 50 Ibid. s. 425.
- 51 Den Københavnske Skolekommission 1809-1816: Kommissionens Forhandlingsprotokol 1809-1815, KSA.
- 52 Joakim Larsen: Skolelovene af 1814, s. 544.
- 53 Den Københavnske Skolekommission 1809-1816: Kommissionens Forhandlingsprotokol 1809-1815, KSA.
- 54 Originalt tryk, Den Københavnske Skolekommission 1809-16: Indkomne Sager for 1814-1815, nr. 1-140, KSA.
- 55 Ibid. § 6.
- 56 Joakim Larsen: Skolelovene af 1814, s. 547.
- 57 Se note 64.
- 58 J. H. Bärens: Udgiverens Regnskab for Bestyrelsen af Frue Læse- og Arbejdsskole for Aaret 1804, Penia nr. 16, 1806, s. 246f, 249.
- 59 Se note 64.
- 60 Joakim Larsen: Skolelovene som anført i note 66.
- 61 Joakim Larsen: Skolelovene som anført i note 66, s. 547.
- 62 Frederik Plum: Haandbog for Lærere og Opsynsmænd ved Borger- og Almue-Skolerne, en frie Omarbejdelse af Riemanns Beschreibung der Reckanschen Schule, 1802.
- 63 Peter Henningsen: Det philadelphiske system. Københavns Fattigvæsen og tvangsarbejds-huset i Pustervig 1800-1807, Fortid og Nutid bd. 2, 2004.

7 De fattige i historien

Det københavnske fattigvæsen i arkiver og faglitteratur

Peter Henningsen & Keld Mikkelsen

Fattigvæsenet i historieskrivningen

Den til dato eneste samlede fremstilling af det københavnske fattigvæsens historie (fra 1536 til 1878) er statistikeren og historikeren Marcus Rubins (1854-1923) 78 sider lange indledning til den tabellariske fremstilling fra 1879 af det københavnske fattigvæsens historie.¹ Rubins pionérarbejde er stadig en fremstilling, der bør danne grundlag for beskæftigelsen med det københavnske fattigvæsens historie. Fremstillingen er et solidt arbejde, der bygger på et grundigt kendskab til et stort kildemateriale. I Rubins fremstilling savnes dog et mere gennemarbejdet og ikke mindst sammenhængende helhedssyn på udviklingen inden for den sociale forsyning i hovedstaden, men Rubins fremstilling repræsenterer samtidig en ny generation af historieskriveres engagement i forhold, der for den professionelle historikerverden ellers var uden interesse. Også i den forstand er fremstillingen et pionérarbejde.

Til tidsskriftet – senere årbogen - *Historiske Meddelelser om København* skrev Herman Trier i 1913 et længere bidrag om tilblivelsen af den store fattigvæsensplan af 1. juli 1799 – *Fattigvæsens-Planen af 1799* – som er en fin introduktion til 1800-tallets forsørgelsespolitik. Det samme gælder Georg Nørregaards bidrag - *Bogholder i Fattigvæsenet Henning August* – i årbogen fra 1941, som beskriver Henning Augusts virke som embedsmand ved det københavnske fattigvæsen fra 1803 til 1841.² Artiklen bidrager til det københavnske fattigvæsens historie ved dels at biografere Henning August, der var en centralt placeret person ved fattigvæsenet i København, dels ved at give et indblik i embedsmandens mangeartede funktioner samt i de vilkår, som han virkede under.

Indledningsvis noterede Georg Nørregaard sig i øvrigt de få bidrag til det københavnske fattigvæsens historie, som eksisterede. Også han måtte jo lade sig nøje med Marcus Rubin: "... af Forsøg på at tilvejebringe en omfattende almindelig Oversigt over hele det københavnske Fattigvæsens Historie

findes kun Marcus Rubins Indledning”.³ Årsagen til denne lakune i historieskrivningen tilskrev Nørregaard det forhold, at “Kilderne dertil er gennemgaaende ikke af den slags, at de virker oplivende paa Forskere. Nød, Sorg og Elendighed har som Studieobjekt ikke den Tiltrækning som Rigdom, Magt og Begavelse”.⁴

Samme år udgav Københavns Borgerrepræsentation ved Axel Holm og Kjeld Johansen bogen *København 1840-1940. Det københavnske Bysamfund og Kommunens Økonomi*. Heri bidrog juristen Rudolf Conrad med afsnittet *Den offentlige Forsorg*, der skildrer det københavnske fattigvæsens udvikling i perioden 1840-1940 med et tilbageblik til tiden før 1800.⁵ Fremstillingen indeholder i lighed med både tidligere og senere fremstillinger af det københavnske fattigvæsen ikke henvisninger til det anvendte kildemateriale, men det fremgår dog umiddelbart, at Conrad har haft et større antal kilder til sin rådighed ved arbejdet med den omtrent 50 sider lange og glimrende fremstilling af det københavnske fattigvæsens historie. Måske var det symptomatisk for faghistorikernes manglende interesse for emnet, at det var en jurist og ikke en historiker, der bidrog med et kapitel om det københavnske fattigvæsens historie?

Det var således heller ikke en historiker, men derimod en økonom, Kjeld Philip, der ca. seks år senere, i 1947, udgav en fremstilling med titlen *Staten og Fattigdommen. Fem Kapitler af dansk Kulturpolitik*.⁶ Foruden at behandle emner som skolen, sundhedsplejen og forholdet mellem stat og kirke i et længere tids- og udviklingsperspektiv, skildrer Philip også fattigvæsenets udvikling i et længere tidsmæssigt og bredere nationalt perspektiv. Fremstillingen er præget af forfatterens store indsigt i danmarkshistorien og hans sans for historiens lange udviklingslinjer. Hensigten med bogen var, som det siges, “at skildre, hvordan det er gaaet til, at vi er havnet i det, vi nu engang er havnet i” – altså at skabe klarhed over, hvorledes det, der skete i fortiden, “har faaet Betydning for de Regler, vi lever under i Dag”. Philip gør dog læseren opmærksom på, at “Forfatteren (...) ikke [er] Historiker, han er noget interesseret i Socialpolitik, men først og fremmest interesseret i offentlige Finanser”.⁷

Kjeld Philips bog indeholder, som nævnt, et afsnit om det københavnske fattigvæsen i perioden fra ca. 1799 og frem: *Københavns Fattigplan fra 1799*.⁸ Afsnittets fremstilling af forholdene ved det københavnske fattigvæsen er dog ikke ganske pålideligt, og rummer flere åbenlyst fejlagtige antagelser. Eksempelvis vedr. finansieringen af 1799-planen, hvor det spekulativt bemærkes, at “da Planen blev gennemført i 1799 midt i en Periode med straalende Indkomster og stor Beskæftigelse var Financieringen formentlig forsvarlig nok”.⁹ Såvel med hensyn til finansieringen som med hensyn til beskæftigelsen af de fattige forholdt det sig imidlertid diametralt modsat.

Planens finansiering var helt utilstrækkelig og arbejdsløsheden var et stigende og særdeles voldsomt mærkbart problem for det københavnske fattigvæsen, hvis ressourcer blev færre og færre målt i forhold til antallet af trængende. Kjeld Philips fremstilling bør derfor læses med nogen forsigtighed, og hans udsagn ikke altid tillægges større vægt, når det drejer sig om mere konkrete historiske forhold og sammenhænge. Som helhed er bogen dog, trods fejl i detaljen, velegnet til at danne sig et overblik over et så komplekst emne som den sociale forsorgs udvikling i Danmark i et større tidsperspektiv.

De sidste større bidrag til belysning af den sociale forsorgs udvikling i København kom i slutningen af 1960'erne, i begyndelsen af 1970'erne og i 1982, da historikeren Harald Jørgensen forfattede en række arbejder om forskellige af fattigvæsenets institutioner, således: *Fra lemmestiftelse til moderne plejehjem* (1969), *Omsorgen for børn og unge i København gennem 250 år* (1970), og *Fra Arbejdsanstalt til Forsorgshjem. Træk af den offentlige forsorgs udvikling i København igennem de sidste 150 år* (1972). Det gælder for alle tre værker, at hovedvægten i fremstillingen ligger i 1900-tallet, og at de er præget af en socialdemokratisk fremskridtstro og optimisme, der med 1960'ernes opgangskonjunkturer som baggrund nærrede en urokkelig tillid til fortsat vækst og udvikling af velfærdssamfundet. Bøgerne er da også i denne henseende forsynet med et forord af den daværende socialdemokratiske socialborgmester, Børge H. Jensen, som repræsenterende et foreløbigt toppunkt på udviklingen. Bøgerne, der som jubilæumsskrifter er udgivet af Københavns Kommunes Socialdirektorat og Direktoratet for Københavns Kommunes Børne- og Ungdomsinstitutioner, er ikke forsynet med kildehenvisninger, men er dog alligevel anvendelige som introduktion til emnet for især det sene 1800-tals og 1900-tallets vedkommende.

En god oversigt over Det københavnske fattigvæsen og købstadsfattigvæsenets historie i perioden fra 1708 til 1770 gav Harald Jørgensen desuden i et bidrag til en antologi om de skandinaviske landes fattigvæsen i 1700-tallet: *Det offentlige fattigvæsen i Danmark 1708-70*, trykt i Birgitta Ericsson (red.): *Opdaginga av fattigdomen. Social lovgiving i Norden på 1700-talet* fra 1982. Arbejdet, som overvejende koncentrerer sig om fattigvæsenets administrative praksis rummer en del nye ting, idet Jørgensen bla. bygger på en del hidtil ubenyttet kildemateriale i Danske Kancellis sjællandske tegnelser på Rigsarkivet. Et mere tvivlsomt bidrag af Gerda Bonderup – tvivlsomt eftersom hun roder en del rundt i 1780'ernes og 1790'ernes fattigkommissionsarbejder – findes på engelsk i en antologi udgivet af Ole Peter Grell, Andrew Cunningham, og Robert Jütte: *Health Care and Poor Relief in 18th and 19th Century Northern Europe* fra 2002: *Health Care Provision and Poor Relief in Enlightenment and 19th Century Denmark*.

De nyeste skud på stammen af arbejder om dansk – særligt københavnsk – socialhistorie med særligt fokus på fattigdommen og på de fattige vilkår er folkloristen Karin Lützens *Byen tæmmes* (1998) og sociologen Kaspar Villadsens *Det sociale arbejdes genealogi*, der, trods sin noget abstrakte, sociologiske fremstillingsform, giver et ganske godt indblik i opfattelsen af de fattige og af forsorgsvæsenets formål fra 1700-tallet til i dag (2004). Karin Lützens bog, som primært beskæftiger sig med filantropiens historie i 1800-tallets København, er en farverig skildring af denne periode. Den har imidlertid mere karakter af at være en syntese, end egentlig dybtgående detailforskning, men som appetitvækker og inspirationskilde til videre fordybelse i periodens socialhistorie er den fortræffelig.

En del forskning om det københavnske fattigvæsen er også at finde i en række upublicerede historiespecialer fra Københavns Universitet. Faktisk udgør en del af disse specialer – i mangel af publiceret faglitteratur om emnet – hovedværkerne på området. Det gælder især Birgit Løgstrups speciale fra 1967 om tilblivelsen af den store fattigforordning fra 1708, Vibeke Ribovs speciale fra 1971 om "Den almindelige Plejeanstalt", Barbara Zalewskis speciale om St. Hans, *Levevilkår og patientskæbner. De sindslidende i Københavns St. Hans Hospital i det 18. årh.* (1982); Keld Mikkelsens *Københavns Fattigvæsen 1770-1840. Fattigdommens, det københavnske fattigvæsenes og fattigpolitikens udvikling i perioden fra omkring 1770 til omkring 1840* fra 1989; Inge-Lise Billings speciale om de fattiges arbejdspligt på baggrund af den store fattigvæsenplan fra 1799 (1979), og Birgitte Vedel-Larsens speciale fra 2002 om forholdene på arbejdsanstalten Ladegaarden, der fungerede som fattiggård og arbejdsanstalt fra 1822 til 1908, hvor det nye Sundholm på Amager åbnede som erstatning for den gamle, nedslidte ladegård.¹⁰ Keld Mikkelsens speciale fra 1989 danner baggrund for hans bidrag i kapitel 3 af denne bog.

For det senere 1800-tals vedkommende kan følgende specialer, også fra Københavns Universitet, fremhæves som grundige og introducerende værker: Marjon Obels speciale om reorganiseringen af Københavns fattigvæsen i 1871 (1970) og Kjeld Sørensens speciale om det offentlige forsørgelsesvæsen i København i 1890'erne (1975). Slutteligt kan, selvom det ligger efter den her behandlede periode, nævnes Pernille Grouleff Poulsens speciale om tvangsarbejdsanstalten Sundholm (2002).¹¹

Foruden de ovennævnte arbejder om de større linier i det københavnske fattigvæsenes historie, findes naturligvis en række specialmonografier om enkelte sider af fattigvæsenets virksomhed – særligt om de enkelte institutioner og stiftelser¹² – og om forskellige problematikker i fattigdommens og fattigforsørgelsens historie. Nævnes her skal især de nyeste arbejder, som alle omhandler fattigvæsenets arbejdshuse og tvangsarbejdsanstalter, et emne, der

hidtil har udgjort en lakune i det københavnske fattigvæsens historie: I Historiske Meddelelser om København fra 2003 har Birgitte Vedel-Larsen publiceret artiklen "De forvildede, usædelige og i bøieste Grad fordærvede Mennesker". *Indsatte på arbejdsanstalten Ladegaarden i 1800-tallets København*, som er en omarbejdet udgave af hendes speciale fra 2002. I samme årbog findes Pernille Grouleff Poulsens artikel om Ladegaardens efterfølger, Sundholm: *De fattige forbrydere på Sundholm*, også dette et omarbejdet speciale.

I Fortid og Nutid bd. 1, 2004, har Peter Henningsen publiceret en artikel om Fattigvæsenets første tvangsarbejdshus i Pustervig, som blev oprettet i 1800 og nedbrændte under englændernes bombardement i 1807: *Det philadelphiske system. Københavns Fattigvæsen og tvangsarbejdshuset i Pustervig 1800-1807*. Historiske Meddelelser om København fra 2004 rummer yderligere to arbejder om fattigvæsenets arbejdsanstalter, nemlig Peter Wessel Hansens *Til nytte for det almindelige. Trinitatis Arbejdshus 1790-1841*, der omhandler oprettelsen af arbejdshuse i de københavnske sogne i 1780'erne og 1790'erne, og Birgitte Vedel-Larsens: *Arbejde, ensomhed og straf. Oprettelsen af tvangsarbejdsanstalten på Ladegaarden 1833*, som behandler baggrunden for oprettelsen af denne anstalt, og den kriminalpræventive ideologi, der lå bag.

Fattigvæsenet i den samtidige litteratur

Megen nyttig information om fattigvæsenet findes desuden i tidsskrifter, debatliteratur og trykte kommissionsrapporter fra perioden. Litteratur om 1700-årenes fattigvæsen er sparsom, men en guldgrube af informationer findes i Carl Pontoppidans *Tanker til høiere Eftertanke angaaende Alimentations- og Fattigvæsenets Tilstand i Dannemark, især i Hovedstaden Kiøbenhavn*, som udkom i bd. 2 af samme forfatters tidsskrift *Magasin for almeennyttige Bidrag til Kundskab om Indretninger og Forfatninger i de kgl. danske Stater* fra 1793.

Også i en række andre skrifter fra 1790'erne gives indblik i det 18. århundredes fattigvæsen, f.eks. i Georg Henric Lund: *Om Fattigvæsenet og den offentlige Understøttelse* (1795); Chr. E. Mangor: *Nogle Betænkninger i Anledning af Kiøbenhavns Pleiekommissioners udgivne Regnskaber* (1796) og i særdeleshed i J. H. Bärens' *Kiøbenhavns Magasin for Industrie-, Skole- og Fattigvæsen* fra 1799. Tidsskriftet udkom kun i en enkelt årgang, og det omhandler stort set kun det københavnske fattigvæsen. Bärens udgav desuden et antal bidrag om fattigvæsenet i tidsskriftet *Iris og Hebe* i perioden fra 1796 til 1804, hvor megen nyttig information om fattigvæsenets vilkår i årene omkring 1800 kan findes.

Når vi kommer ind i 1800-tallet flyder litteraturen mere rigeligt. Først og fremmest skal nævnes det af J. H. Bärens fra 1806 til 1813 udgivne tidsskrift *Penia eller Blade for Skole- og Fattigvæsen*, som for årene 1813-21 blev

videreført af Frederik Thaarup. Tidsskriftet er en ren skatkiste af information om den tids fattigforsørgelse. Anbefales skal også de af Ove Malling og Viktor Kristian Hjort udgivne *Efterretninger fra det københavnske Fattigvæsen*, som udkom fra 1799 og nogle år frem, J. H. Bärens' *Om Fattigforsørgelse ved Natural forflegning og Arbejde* fra 1802 og kapitel 10 - *Omsorg for Kiøbenhavns Fattige* - i Henrich Callisens *Phyzisk Medizinske Betragtninger over Kiøbenhavn* bd. 2 fra 1809.

Som kilde til institutionen fattigvæsenets historie er de bevarede kommissionsbetænkninger, hvoraf nogle er trykte, meget værdifulde. De indeholder sædvanligvis i koncentreret form en redegørelse for den førte fattigpolitik, dels en lang række kvantitative oplysninger vedrørende antal af forsørgede eller understøttede, det finansielle grundlag for fattigforsørgelsen samt statusopgørelser over hele eller enkelte dele af det samlede fattigvæsenets virksomhed. Fattigvæsenets egne publikationer, der udkom med højst ujævne mellemrum og først og fremmest efter 1800, indeholder især oplysninger om dengang aktuelle og væsentlige forhold af lokal eller mere vidtrækkende karakter - eksempelvis et værdifuldt regnskabsmateriale for hele eller enkelte dele af det københavnske fattigvæsenets virksomhed - men også materiale vedrørende den førte fattigpolitik i de enkelte distrikter, herunder motiver og årsager til lokale afvigelser fra det, der kunne betegnes som den officielle fattigpolitik.

Uomgængelig er også den forestilling, som den i 1798 nedsatte fattigvæsendirektion indgav til Danske Kancelli, og som kom til at danne udgangspunkt for fattigvæsenets plan fra 1799. Forestillingen er en god introduktion til de tanker, som lå bag fattigvæsenets plan fra 1799, som jo kom til at danne udgangspunkt for 1800-tallets fattigforsorg. Heri findes sideløbende med forslag til lovparagraffer, direktionens begrundelser for, og kommentarer til, de enkelte paragraffer. Det betyder, at man gennem forestillingen får en meget god fornemmelse for hvilke motiver, der lå bag 1799-planen, og hvilket blik på verden, der styrede de kommitterede.¹³

Men ét var fattigplan, noget andet den barske virkelighed. I tidens debat-litteratur findes en række bidrag om de københavnske fattigvæsenforhold. Debatlitteraturen kan tjene som modvægt til den 'officielle' fremstilling af fattigvæsenets mangeartede og vidt forgrenede virksomhed. Både før og efter 1799 finder man således særdeles kritiske indlæg over for forholdene ved det københavnske fattigvæsen - kritiske indlæg fra såvel direkte berørte som af pårørende til fattige, indskrevet under fattigvæsenet.

Om fattigvæsenets økonomiske forhold og antallet af forsørgede, gives der gode oversigter i de beretninger om fattigvæsenets tilstand, som fattigdirektionen lod udgive i årene fra 1835 til 1856 under titlen *Oversigt over det kjøbenhavnske Fattigvæsenets Tilstand*, ligesom et par rapporter fra 1840 gi-

ver et godt indblik i fattigvæsenets virkemåde: H. Sager, W. Duntzfelt & R. Meinert: *Beretning om Det københavnske Fattigvæsens Stiftelser. En Comiteebetænkning til de 32 Mænds Forsamling* og Fattigdirektionens respons herpå: *Ytringer om Det københavnske Fattigvæsens Stiftelser i Anledning af en Comiteebetænkning til de 32 Mænds Forsamling af Dhrr. Sager, Duntzfelt og Meinert*, begge, som anført, fra 1840.

En række forskellige skribenter gav desuden deres besyv med, særligt i forhold til de fattiges skrækindjagende vilkår: Her kan særligt nævnes Carl Holger Visbys *Nogle Bemærkninger om de Fattige i København* (Fædrelandet nr. 2025-2026, 1845); Adolph Hannovers *Nogle Ord om Fattigforsørgelsen i København* (1866); Vilhelm Muncks *Om de Fattiges Vilkaar paa Christianshavn* (1867) og *Om Fattigdommen i København* (1868); Frederik Krebs' *Den officielle og private Fattighjælp i Danmark* (Samfundet. Et Maanedsskrift bd. 2, 1868); Frederik Stuckenbergs *Fattigdom og Fattigforsorg* (1869) og Axel Sørensens *Strejftog i og udenfor København* (1885).

Endelig indgår også fattiglovgivningen som en væsentlig kilde til især motiverne for og centralmagtens krav til fattiglovgivningen og dennes praktiske administration. Lovgivningen kan findes i J. H. Schous kronologiske registre over forordninger og i Tage Algreen-Ussings ditto over reskripter mm., mens forhandlingerne herom fra 1799 kan følges i *Collegial-Tidende* og dens efterfølger *Ny Collegial-Tidende*.

Fattigvæsenet i arkiverne

Søndag morgen den 6. september 1807, under den engelske belejring af København, nedbrændte fattigvæsenets tvangsarbejdshus i Pustervig.¹⁴ I dette hus afholdtes fattigvæsenets politiret samt direktions- og kommissionsforsamlinger. Her var også fattigvæsenets politiarrester placeret tillige med en "Rensningsanstalt for de svinske Fattige fra Byen". Men også fattigvæsenets sekretariats-, bogholderi- og kassererkontor samt fattigvæsenets arkiv var henlagt til tvangsarbejdshuset, hvorfor sidstnævnte ikke gik fri af ildens ødelæggende virkninger.

En væsentlig del af arkivets indhold forsvandt herved denne søndag morgen – herunder, som det bemærkes i en samtidig optegnelse over "Fattigvæsenets Tab ved det engelske Overfald", "hvad intet Bibliothek har, en næsten fuldstændig Samling af det, som i Danmark er skrevet om Fattigvæsenet, og det Vigtigste, som Udenlands er udkommet i dette Fag".¹⁵ Det forhold, at et uvurderligt kildemateriale fra før den 6. september 1807 ikke eksisterer længere, afspejler sig naturligtvis i mængden af det overleverede materiale, der kan danne grundlag for en undersøgelse af det københavnske fattigvæsens virksomhed før denne dato. På trods heraf er mængden af kilder, såvel trykte

som utrykte, dog alligevel tilstrækkelig til, at det er muligt at danne sig et kvalificeret begreb om fattigvæsenets virksomhed gennem det 18. århundrede, mens det straks er langt sværere at få ordentligt besked om dets virksomhed i det 16. og 17. århundrede.

Størstedelen af det overleverede materiale befinder sig i Fattigvæsenets arkiv på Københavns Stadsarkiv, men også på Rigsarkivet og Landsarkivet for Sjælland m.m. befinder der sig et værdifuldt materiale. På Stadsarkivet befinder selve institutionen *Københavns Fattigvæsens* arkiv sig, og mens materialet fra før 1807 kun er sporadisk bevaret, er materialet fra 1807 og fremefter i langt højere grad bevaret, om end Københavns Magistrat i midten af det 20. århundrede foretog nogle meget store og uheldige kassationer af materiale fra 1800-tallet. På Stadsarkivet befinder sig også de enkelte institutioners arkiver: De københavnske arbejdshuses arkiver, Almindelig Hospitals arkiv, Vartovs arkiv, Abel Cathrines Hospitals arkiv, Ladegårdens arkiv, Sundholms arkiv, Opfostringshusets arkiv, St. Hans Hospitals arkiv samt arkiver fra enkelte private stiftelser og arkiver: Det Harboeske Jomfrukloster, De Getreuerske Stiftelsers arkiver og det store arkiv fra Kjøbenhavns Understøttelsesforening. Efter 1857, da Magistraten endnu engang overtog ledelsen af byens fattigvæsen, vil man kunne finde arkivalierne i arkiverne fra Magistratens 1. og 3. afdeling.

På Landsarkivet for Sjælland findes mindre dele af Fattigkommissionen på Konventhusets og Den almindelige Plejeanstalts (1771-1781) arkiver, ligesom man også her finder arkivet for den øverste leder (præces) af Opfostringshuset og det meget fyldige arkiv fra Børnehuset på Christianshavn. I Rigsarkivet finder man arkiverne fra Frederiks Hospital, Fødselsstiftelsen og Vaisenhuset, som ganske vist var institutoner, der var tæt forbundet med det københavnske fattigvæsen, men som ikke var en del heraf.

Den militære side af fattigvæsenet har aldrig været emne for en selvstændig monografi, men skulle man have mod på opgaven, befinder der sig forholdsvis meget materiale herom i Sø- og Landmilitærets arkiver. Endelig skal det fremhæves, at en del arkivalier, som belyser 1700-tallets forhold, og som ellers er gået tabt i det københavnske fattigvæsens eget arkiv, kan findes frem via Danske Kancellis sjællandske Tegnelser. Omend det er en meget tidskrævende opgave at gennemgå tegnelsernes registre og bestille de mange sager frem til nærmere gennemsyn, lønner anstrengelserne sig for det meste, da der ofte er bevaret fyldige bilag, som ellers er gået tabt i Fattigdirektionens eget arkiv.

Noter

- 1 Tabelværk til Københavns Statistik, Nr. 4: Tabellarisk Fremstilling af Københavns Fattigvæsens Historie i Tidsrummet 1816-1878 samt Oversigt over Fattigvæsenets tidligere Historie, 1879.
- 2 Georg Nørregaard: Bogholder i Fattigvæsenet Henning August, Historiske Meddelelser om Staden København og dens Borgere 1941, s. 414-428.
- 3 Ibid. s. 415.
- 4 Ibid. s. 415-416.
- 5 Rudolf Conrad: Den offentlige Forsorg, Axel Holm og Kjeld Johansen (red.): København 1840-1940. Det Københavnske Bysamfund og Kommunens Økonomi, 1941, s. 206-255.
- 6 Kjeld Philip: Staten og Fattigdommen. Fem Kapitler af dansk Kulturpolitik, 1947.
- 7 Ibid. s. 8.
- 8 Ibid. s. 28-36.
- 9 Ibid. s. 36.
- 10 Birgit Løgstrup: Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særligt henblik på fattigforordningen af 24. september 1708 (1967); Vibeke Ribov: Struenseetidens fattiglovgivning og dens resultater (1971); Inge-Lise Billing: Fattigforsørgelse ved arbejde i København 1799-1815 (1979) og Birgitte Vedel-Larsen: Ladegaarden. Et Fabriksanlæg af det mindre kostbare Slags for arbejdsløse og huusvilde Personer (2002).
- 11 Marjon Obel: Omordningen af Københavns Fattigvæsen i 1871. En undersøgelse af reformens forudsætninger og tilblivelse (1970); Kjeld Sørensen: Det offentlige forsørgelsesvæsen i København i 1890'erne, set på baggrund af den socialpolitiske og sociale udvikling bd. 1-2 (1975); Pernille Grouleff Poulsen: Arbejde som straf – et studie af tvangsarbejdsstraffen med Sundholm som case (2002).
- 12 Feks.: O. Nielsen: Efterretninger om Abel Katrines Stiftelse, 1875; R. P. Rasmussen: Almindelig Hospitals Historie, 1769-1892, 1939; M. Vogelius: Budolphi Kloster. Et Bidrag til en københavnsk Stiftelses Historie, Historiske Meddelelser om København 2. rk. bd. 2, 1925-26; Erik Rode: Det harboeske Enkefruekloster, Historiske Meddelelser om København 3. rk. bd. 2, 1935-38; E. Ingerslev: Den kgl. Fødsels- og Plejestiftelse, 1915; Frederik Gredsted: Det kongelige Frederiks Hospital 1757-1907, 1907; G. Tryde: Det kongelige Frederiks Hospitals Oprettelse, 1945; A. T. Høy: Det kongelige Opfostringshus gennem halvandet Hundrede Aar, 1753-1903, 1903; Herman Gram: Povl Fechtels Hospitals Historie 1570-1920, 1920; Barbara Zalewski: Det hårde kors af vanvittighed. St. Hans Hospital i det 18. århundrede, Historiske Meddelelser om København 1984; Henrik Gautier m. fl.: En seng er ikke bare en seng. Helligåndshospital – Vartov – Gammel kloster 1296-1996, 1996; Chr. Ottesen: Det kgl. Vajsenhus gennem to Hundrede Aar, 1927; V. From: Christianshavns Straffeanstalt 1662-1928, Nordisk Tidsskrift for Strafferet, 1928 og Olaf Olsen: Christian 4.s tugt- og børnehush, 1978.
- 13 Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning tiligemed den indsendte og af Hans kongl. Majestæt konfirmerede Plan hvorefter Direktionen skal overtage Bestyrelsen, 1799.
- 14 Johan Hendric Bärens: Penia eller Blade for Skole= Industrie= Medicinal= og Fattigvæsen, 1807, s. 287.
- 15 Ibid. s. 313.

Bidragydere

Peter Wessel Hansen

f. 1977, ba., stud. mag. ved SAXO-Instituttet, afd. for historie,
Københavns Universitet.

Peter Henningsen

f. 1964, ph.d., arkivar ved Københavns Stadsarkiv.

Keld Mikkelsen

f. 1954, cand. mag., fuldmægtig i Told- og Skattestyrelsen.

Svend Ranvig-Christensen

f. 1981, ba., stud. mag. ved SAXO-Instituttet, afd. for historie,
Københavns Universitet

Birgitte Vedel-Larsen

f. 1976, cand. mag., arkivar ved Rigsarkivet.

Asger Boe Wille

f. 1981, ba., stud. mag. ved SAXO-Instituttet, afd. for historie,
Københavns Universitet

Litteraturfortegnelse

- Baden, G. L.: *Gebeime-Statsminister, Ridder af Elefantens, Storkors og Danebrogsmand Ove Malling's vigtigste Levnetsomstændigheder*, 1837.
- Bech, Svend Cedergren: *Københavns Historie* bd. 3, 1981.
- Blüdnikow, Bent & Harald Jørgensen: *Den lange vandring til borgerlig ligestilling i 1814*, Harald Jørgensen (red.): *Indenfor murene. Jødisk liv i Danmark 1684-1984*, 1984.
- Blüdnikow, Bent: *Folkelig uro i København*, Fortid og Nutid bd. 33, 1986.
- Boje, Per & Ole Hyldtoft: *Økonomiske, geografiske og demografiske aspekter*, Grethe Authén Blom (red.): *Urbaniseringsprocessen i Norden* bd. 3: *Industrialiseringens førte fase*, 1977.
- Boye, Johannes: *Statens Ven. Tredje Bind om Næringsveje, Folkemængde og Rigdom*, 1814.
- Brandes, Ludvig Israel: *Om Fattigdommens Tiltagen i Kjøbenhavn og om Sygekasser som et af Midlerne til at standse denne*, 1861.
- Brinker, Anne Kathrin: *Armenförsörge als Sozialpolitik im frühmodernen dänischen Staat*, 1994.
- Bruun, Carl: *Kjøbenhavn. En illustreret Skildring af dets Historie, Mindesmærker og Institutioner* bd. 1-3, 1887-1901.
- Bärens, J. H.: *Udkast til en Plan for Fattigvæsenets specielle Bestyrelse i Kjøbenhavn*, 1792.
- Bärens, J. H.: *Veiledning til at kiende Gud*, 1798.
- Bärens, J. H.: *Kjøbenhavns Fattigvæsen*, Kjøbenhavns Magazin for Industrie-, Skole- og Fattigvæsen 1799.
- Bärens, J. H.: *Om Fattigförsörge ved Naturalforflegning og Arbejde eller Efterretning fra Distriktsdirektör og Forstandere om den Maade, hvorpaa de Fattige försörge i andet Hoveddistrikt i Kjøbenhavn*, 1802.
- Bärens, J. H.: *Harmonien som Mønster paa en god Klub*, 1803.
- Bärens, J. H.: *Resultater af Fattigförsörge ved Arbejde og Naturalforflegning*, Iris og Hebe, November 1803, 1803.
- Bärens, J. H.: *Tviul. Fattigvæsenets Tvangshuus*, Iris og Hebe, October, 1804.
- Bärens, J. H.: *Udgiverens Regnskab for Bestyrelsen af Frue Læse- og Arbejdsskole for Aaret 1804*, Penia nr. 12-17, 1806.
- Bärens, J. H.: *Christian Elovius Mangor som Embedsmand*, 1806.
- Bärens, J. H.: *Fattigvæsenets Tab ved det engelske Overfald*, Penia nr. 18, 1807.
- Bärens, J. H.: *Saa meget om Fattigvæsenet i Kjøbenhavn, som Enhver behøver at vide. For Aaret 1811*, 1811.
- Callisen, Henrich: *Physisk Medizinske Betragtninger over Kjøbenhavn* bd. 1-2, 1807-09.
- Campe, J. H.: *Sædelere for Børn*, 1800.

- Campe, J. H.: *Kort Sielelere for Børn*, 1801.
- Campe, J. H.: *Ledetraad ved den christelige Religions-Undervisning*, 1802.
- Carøe, Kristian: *Fra Fattigfogedernes Tid. Træk af Gadelivet i København i det attende Aarhundrede*, Vor Fortid. Tidsskrift for dansk Kulturhistorie nr. 12, 1919.
- Christensen (Hørsholm), C.: *Hørsholms Historie fra 1305 til 1875*, 1976.
- Christensen, Dan Ch.: *Det moderne projekt. Teknik og kultur i Danmark-Norge 1750-(1814)-1850*, 1996.
- Christensen, Villads: *København 1840-1857*, 1912.
- Christensen, Villads (udg.): *Daglige Begivenheder i København 1716-22. Indberetninger fra Politimester Ernst til Kongen*, Historiske Meddelelser om København 1. rk. vol. 7, 1919-20.
- Collegial-Tidende & Ny Collegial-Tidende*, diverse årgange.
- Conrad, Rudolph: *Den offentlige Forsorg*, Axel Holm & Kjeld Johansen (red.): *København 1840-1940. Det københavnske Bysamfund og Kommunens Økonomi*, 1941.
- Cowan, Alexander: *Urban Europe 1500-1700*, 1998.
- Dahl, Flemming: *Københavns Kommunalforfatning af 1840. En Redegørelse for Anordning af 1. Januar 1840*, 1940.
- Dahl, Flemming: *Københavns Bystyre gennem 300 Aar. Hovedtræk af Stadens Forfatningshistorie fra Frederik III's til Christian X's Tid bd. 1, 1648-1858*, 1943.
- Dahlerup, Troels: *Den sociale forsorg og reformationen i Danmark*, Historie, Jyske Samlinger ny rk. XIII, 1-2, 1979.
- Damsholt, Tine: *Fædrelandskærlighed og borgerdyd. Patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i sidste halvdel af 1700-tallet*, 2000.
- Darnton, Robert: *Peasants tell tales: the meaning of Mother Goose*, Robert Darnton: *The great cat massacre and other episodes in French cultural history*, 1985.
- Dejn, Ole: *Landhusholdningselskabets arkiv bd. 1-2*, 1971.
- Dejn, Ole: *Båndet der delvis bandt. Mobiliteten i stavnsbåndstiden set ud fra folketællinger fra 1769 og 1787 fra Sevel sogn i Vestjylland*, Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift bd. 1, 1988.
- Ehrencron-Müller, H. & L.: *Uddrag af Johan Philip Kneyn Rosenstand-Goiskes Effterretninger*, Historiske Meddelelser om København 4. rk. vol. 2, 1950.
- Elvius, Sofus & P. Fr. Rist (udg.): *En kjøbenhavnsk Urtekræmmer Levnetsløb*, Museum. Tidsskrift for Historie og Geografi 1891.
- Elvius, Sofus (udg.): *Oplevelser og Optegnelser af Jens Christopher Friborg, fh. Oldemand for Urtekræmmerlavet, Borgerkaptajn, Direktør ved Fattigvæsenet, Kirkeværge, en af Københavns 32 Mænd*, 1893.
- Emminghaus, A. (hrsg.): *Das Armenwesen und die Armengesetzgebung in europäischen Staaten*, 1870.
- Endres, Rudolf: *Das Armenproblem im Zeitalter des Absolutismus*, Franklin D. Koppitzsch (hrsg.): *Aufklärung, Absolutismus und Bürgertum in Deutschland*, 1976.
- Engelhardt, Julian: *"Adel er arvelig, men Dyd maae erhverves". Den patriotiske bevægelse i det danske monarki 1780-1799*, Fortid og Nutid nr. 3, 2003.

- Feldbæk, Ole: *Danske handelskompagnier 1616-1843. Oktrojer og interne ledelsesregler*, 1986.
- Fogtman, Laurids (udg.): *Kongelige, Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge Deel 1-6, 1806-24* (fortsat af T. Algreen-Ussing til 1849ff).
- Friis, St.: *Kreaturholdet i København i forrige Aarhundrede*, Historiske Meddelelser om København 3. rk. vol. 2, 1936.
- Gad, Holger: *Befolknings- og Arbejdskraftproblemer i dansk Landbrug bd. 1*, 1956.
- Geremek, Bronislaw: *Poverty. A History*, 1994.
- Glamann, Kristof & Erik Oxenbøll (udg.): *Studier i dansk merkantilisme: Omkring tekster af Otto Thott*, 1983.
- Hansen, Holger (udg.): *Kabinetstyrelsen i Danmark 1768-1772. Aktstykker og Oplysninger bd. 1*, 1916.
- Hansen, Holger: *Fattigvæsenets Lotterier*, Historiske Meddelelser om København 1. rk. vol. 5, 1915-16.
- Hansen, P.: *Noget om Almue-Skoler, tilligemed Efterretning om Helliggeistes Sogns Fattige Skole og dens nuværende Tilstand*, 1796.
- Hansen, Peter Wessel: *Til nytte for det almindelige. Trinitatis Arbejdshus 1790-1841*, Historiske Meddelelser om København 2004.
- Hansen, Svend Aage: *Økonomisk vækst i Danmark bd. 1, 1720-1914*, 1976.
- Hartvig, Michael: *Jøderne i Danmark i tiden 1600-1800*, 1951.
- Hauber, E. C.: *Beskrivelse over den kongelige danske Residentsstad Kiøbenhavn og de kongelige Slotte paa Landet*, 1783.
- Heiberg, P.A.: *Rigsdalerseddelen's Hændelser*, 1789-93.
- Heiberg, P. W.: *Johan Hendrich Bærens Biografie*, 1813.
- Helmut, J. H.: *Naturlære for menig Mand og den opvoxende Ungdom til Overtroens Udryddelse*, 1806.
- Henningsen, Peter: *Den bestandige maskerade. Standssamfund, rangsamfund og det 18. århundredes honnøret kultur*, Historisk Tidsskrift bd. 101, hf. 2, 2001.
- Henningsen, Peter: *Rang og titler klingre skal omkring mit navn som bjælde. Titulaturer, prædikater og patronymier i 1700-tallets Danmark*, 1066. Tidsskrift for Historie nr. 2, 2002.
- Henningsen, Peter: *Det philadelphiske system. Københavns Fattigvæsen og tvangsarbejdshuset i Pustervig 1800-1807*, Fortid og Nutid bd. 2, 2004.
- Henningsen, Peter: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark* (forventes at udkomme i januar 2006).
- Hoffman, Hans de (udg.): *Samlinger af publique og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge bd. 10*, 1765.
- Hyltdoft, Ole: *Københavns industrialisering 1840-1914*, 1984.
- Høy, A. T.: *Det kgl. Opfostringshus gennem halvandet Hundrede Aar 1753-1903*, 1903.

- Jensen, Carsten Selch: *Byerne og de fattige – den internationale baggrund for den danske udvikling*. Søren Bitsch Christensen (red.): *Middelalderbyen*, 2004.
- Jensen, Sigurd: *Omkring en Enkekasse*, Historiske Meddelelser om København 1979.
- Johansen, Hans Chr.: *Befolkningsudviklingen på landet i Danmark omkring år 1800*, Historie, Jyske Samlinger, ny rk. bd. IX, hf. 1, 1970.
- Johansen, Hans Chr.: *Historisk demografi – Metoder til studiet af dagliglivet hos ældre tiders befolkning*, Fortid og Nutid bd. 26, hf. 1-2, 1975.
- Johansen, Hans Chr.: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*, 1975.
- Jütte, Robert: *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*, 1994.
- Jørgensen, J. O. Bro: *Industriens Historie i Danmark bd. 2, Tiden 1730-1820, 1943/1979*.
- Jørgensen, Harald: *Fra Arbejdsanstalt til Forsorgshjem. Træk af den offentlige Forsorgs Udvikling i København igennem de sidste 150 År*, 1972.
- Jørgensen, Harald: *Det offentlige fattigvæsen i Danmark 1708-1770*, Birgitta Ericsson (red.): *Oppdagning af fattigdommen. Sosial lovgiving i Norden på 1700-taler*, 1982.
- Kjærgaard, Thorkild: *Konjunkturer og afgifter. C. D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet*, 1980.
- Kolderup-Rosenvinge, J. A. (udg.): *Samling af gamle danske Love bd. 4, 1824. Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Betyrelse i Staden København og dens Forstæder, 2. juli 1799, 1799*.
- Kopitzsch, Franklin D. (hrsg.): *Aufklärung, Absolutismus und Bürgertum in Deutschland*, 1976.
- Krupur, Frederik (udg.): *"Stifts-Relationer" om Adelige i Danmark og Norge, indsendte 1747-49 til Terkel Klevenfeldt*, Personalhistorisk Tidsskrift 1880-86.
- Kyrre, Hans & H. P. Langkilde: *Byens Skole. Københavns kommunale Skoles Historie*, 1926.
- Larsen, Joakim: *Bidrag til Københavns offentlige Skolevæsens Historie*, 1881.
- Larsen, Joakim: *Skolelovene af 1814 og deres tilblivelse – Aktmæssigt fremstillet*, 1914.
- Lassen, Aksel: *Fald og Fremgang. Træk af Befolkningsudviklingen i Danmark 1645-1960*, 1965.
- Lauridsen, John T.: *Fra udstødte til anbragte 1500-1950. Marginalgrupperforskning i Danmark*, 1996.
- Leeuwen, Marco van: *Histories of Risk and Welfare in Europe during the 18th and 19th Centuries*, Ole Peter Grell, Andrew Cunningham & Robert Jütte (eds.): *Health Care and Poor Relief in 18th and 19th Century Northern Europe*, 2002.
- Lindemann, Mary: *Patriots and Paupers, Hamburg 1712-1830*, 1990.
- Liisberg, H. C. Bering: *Agent Holck. De Fattiges Tolk*, 1908.
- Lis, Catharina & Hugo Soly: *Poverty and Capitalism in Pre-Industrial Europe*, 1979.

- Lund, Georg Henric: *Om Fattigvæsenet og den offentlige Understøttelse*, 1795.
- Lyhne, Vagn: *Det hemmelige selskab*, Den jyske Historiker nr. 83/84, 1998.
- Lyngby, Thomas: *Den sentimentale patriotisme. Slaget på Reden og H.C. Knudsens patriotiske Handlinger*, 2001.
- Lützen, Karin: *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*, 1998.
- Løgstrup, Birgit: Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særligt henblik på fattigforordningen af 24. september 1708, upubl. speciale i historie fra Københavns Universitet 1967.
- Malling, Ove: *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere, 1777/1992*.
- Malling, Ove: *Om Forsørgelsesmaaden i Stadens Districter. Foredraget i Directions-Forsamlingen den 13de December 1802 af Directionens Formand*, 1802.
- Malling, Ove: *Udtog af Kjøbenhavns Fattigvæsens Direktions Indberetning til Hans kongelige Højhed Kronprindsen angaaende det kjøbenhavnske Fattigvæsen, dateret 20de Nov 1807*, Penia nr. 5, 1808.
- Malling, Ove & V. Kr. Hjort: *Efterretninger fra det kjøbenhavnske Fattigvæsen nr. 1-8, 1799-1801*.
- Mangor, Chr. Elovius: *Nogle Betænkninger i Anledning af Kiøbenhavns Pleiekommissioners udgivne Regnskaber*, 1796.
- Markussen, Ingrid: *Visdommens Lænker*, 1988.
- Markussen, Ingrid: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og vor egen Nytte*, 1995.
- Matthiessen, Hugo: *Stodderkongen. Et Blad af Tiggervæsenets Historie*, Fra Arkiv og Museum bd. 5, 1912-15.
- Matthiessen, Hugo: *Københavnske Gader 1728-1795. Kulturhistoriske Studier*, 1924.
- Mellemgaard, Signe: *Kroppens natur. Sundhedsoplysning og naturidealer i 250 år*, 1998.
- Nathanson, M. L.: *Om Klagerne over Næringsløshed. En historisk-statistisk Undersøgelse*, 1838.
- Nathanson, M. L.: *Historisk Fremstilling af Jødernes Forhold og Stilling i Danmark, navnlig i Kjøbenhavn*, 1860.
- Nielsen, August (udg.): *Samlinger af Bestemmelser vedrørende Københavns Kommune 1607-1839*, 1919.
- Nielsen, Axel: *Industriens Historie i Danmark bd. 3, 1. Halvbind, Tiden 1820-1870, 1944/1979*.
- Nielsen, Helge: *Folkebibliotekernes forgangere. Oplysning, almue- og borgerbiblioteker fra 1770erne til 1834*, 1960.
- Nielsen, Oluf (udg.): *Kjøbenhavns Diplomatarium bd. 1-8, 1872-1887*.
- Nyrop, Camillus: *Bidrag til vor Haandværkerstands Historie i Tiden før 1857*, 1914.
- Olsen, Olaf: *Christian 4.s tugt- og børnehus*, 1978.

Over Ladegaarden til Sundholm, udg. af Sundholm, 1993.

Plum, Frederik: *Haandbog for Lærere og Oplysningsmænd ved Borger- og Almueskolerne, en frie Omarbejdelse af Riemanns Beschreibung der Reckanschen Schule*, 1802.
Pontoppidan, Carl: *Tanker til høiere Eftertanke angaaende Alimentations- og Fattig Væsenets Tilstand i Danmark, især i Hovedstaden København, baade i ældre og nyere Tider*, Carl Pontoppidan (udg.): *Magazin for almeennyttige Bidrag til Kundskab om Indretninger og Forfatninger i de kongelige danske Stater, II. Deel*, 1793.
Poulsen, Pernille Grouleff: *De fattige forbrydere på Sundholm*, Historiske Meddelelser om København 2003.

Rasch, A. H. (red.): *Københavns kommunale Forsørgelsesvæsen i ældre Tider og i Nutiden*, 1914.

Reddy, William M.: *Sentimentalism and its Erasure: The Role of Emotions in the Era of the French Revolution*, *The Journal of Modern History* no. 1, 2000.

Ribov, Vibeke: Struenseetidens fattiglovgivning og dens resultater, upubl. speciale i historie fra Københavns Universitet 1971.

Riegels, N. D.: *Tiggerie*, Maanedsskriftet Københavns Skilderie nr. 1, 1786.

Rist, P. Fr.: *Fra Sivlet-Tiden. Kulturhistorisk Bidrag til det attende Aarhundredes Karakteristik*, 1884.

Ritzau, E. N.: *Borger-Vennen. Meddelelser i Anledning af Det forenede Understøttelsesselskabs hundredaarige Bestaaen 1788-1888, udg. af Administrationen*, 1888.

Rode, Erik: *Det Harboeske Enkefruekloster*, Historiske Meddelelser om København 3. rk. vol. 2, 1936.

Rubin, Marcus: *Oversigt over Kjøbenhavns Fattigvæsenes Historie*, Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik nr. 4, 1879.

Rørdam, H. F. (udg.): *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov bd. 1-3*, 1883-89.

Sachsse, Christoph & Florian Tennstedt: *Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland vom Spätmittelalter bis zum 1. Weltkrieg*, 1980.

Sager, H., W. Duntzfelt & R. Meinart: *Beretning om det københavnske Fattigvæsenes Stiftelser. En Comiteebetænkning til de 32 Mænds Forsamling*, 1840.

Schama, Simon: *Citizens. A Chronicle of the French Revolution*, 1989.

Schou, J. H. (udg.): *Chronologisk Register over de kongelige Forordninger og aabne Breve, Deel 1-19, 1795-1829* (fortsat af J. A. Kolderup Rosenvinge til 1849).

Schulze, Winfried: *Vom Gemeinnutz zum Eigennutz. Über den Normenwandel in der ständischen Gesellschaft in der frühen Neuzeit*, 1987.

Schwartz, F. H. C.: *Die moralischen Wissenschaften. Ein Lehrbuch der Moral, Religion und Rechtslehre nach den Gründen der Vernunft*, 1797.

Schwartz, Robert M.: *Policing the Poor in Eighteenth Century France*, 1988.

Schytte, Andreas: *Staternes indvortes Regjering vol. 1-5, 1773-76*.

Secher, V. A. (udg.): *Corpus Constitutionæ Daniae. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommende bd. 1-6, 1887-1918*.

- Seip, Jens Arup: *Teorien om det opinionsstyrte enevælde*, (Norsk) Historisk Tidsskrift bd. 38, 1957-58.
- Sellin, Thorsten: *Pioneering in Penology. The Amsterdam Houses of Correction in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, 1944.
- Silber, Kate: *Pestalozzi. The Man and his Work*, 1960.
- Skrubbeltrang, Fridlev: *Det danske Landbosamfund 1500-1800*, 1978.
- Slack, Paul: *The English Poor Law 1531-1782*, 1990.
- Smith, Peter Scharff: *Moralske hospitaler*, 2003.
- Sneedorff, J. S.: *Om den borgerlige Regjering*, 1757.
- Statistisk Tabelværk, 5. rk., Litra A, nr. 5: Befolkningsudviklingen i Danmark i det 19. Aarhundrede, udg. af Danmarks Statistik 1905.*
- Statistiske Oplysninger om Staden Kjøbenhavn, 2. Hf., udg. af Københavns Magistrat 1881.*
- Stuckenborg, Frederik: *Fængselsvæsenet i Danmark 1742-1839. En historisk Skildring*, 1896.
- Thestrup, Poul: *The Standard of Living in Copenhagen 1730-1800*, 1971.
- Thaarup, Frederik: *Kjøbenhavns Fattigvæsens Politieret- og Politie-Kommission*, Penia nr. 16-17, 1813.
- Trier, Herman: *Fattigvæsensplanen af 1799*, Historiske Meddelelser om København bd. 6, 1913-15.
- u.a.: *Efterretning om den kongelig allernaadigst samtykkede Arbeids-Anstalt i Vor frue Sogn, fra dens Begyndelse til Udgangen af Aaret 1787*, 1788.
- u.a.: *Betlernes Opbringelse*, Skilderie af vore Tider nr. 3, 1791.
- u.a.: *Siette Aars Efterretning om den kongelig allernaadigst bevilgede Arbeidsanstalt og øvrige Pleievæsen i Vor frue Sogn, med hosføiet Regnskab for Aaret 1792, 1793.*
- u.a.: *Brev til Borgervennen om Gadelygter*, Borgervennen nr. 29, 1793.
- u.a.: *Indskrænkninger og Friheder i Næringsveiene*, Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn nr. 41, 43, 1808.
- u. a.: *Efterretninger om M. Budolphs Stiftelse i Kjøbenhavn*, Telegraphen, første Hefte, 1826.
- u.a. *Bidrag til den kjøbenhavnske Velgjørenheds Historie. Særskildt Aftryk af "Berlingske Tidende"*, 1886.
- Vedel-Larsen, Birgitte: *"De forvildede, usædelige og i høieste Grad fordervede Mennesker". Indsatte på arbejdsanstalten Ladegården i 1800-tallets København*, Historiske Meddelelser om København 2003.
- Vedel-Larsen, Birgitte: *Arbejde, ensomhed og straf. Oprettelsen af tvangsarbejdsanstalten på Ladegården 1833*, Historiske Meddelelser om København 2004.
- Vierhaus, Rudolf: *"Patriotismus" – Begriff und Realität einer moralisch-politischen Haltung*, R. Vierhaus (hrsg.): *Deutsche patriotische gemeinnützige Gesellschaften*, 1980.
- Villadsen, Kaspar: *Det sociale arbejdes genealogi. Om Kampen for at gøre fattige og udstødte til frie mennesker*, 2004.

Visby, Carl Holger: *Nogle Bemærkninger om de Fattige i Kjøbenhavn*, Fædrelandet nr. 2025-2026, oktober 1845.

Vogelius, M.: *Træk af Livet i københavnske Fattigskoler i det 18de Aarhundrede*, Historiske Meddelelser om København vol. 4, 1913-15.

Vogelius, M.: *Budolphi Kloster. Bidrag til en københavnsk Stiftelses Historie*, Historiske Meddelelser om København 2. rk. vol. 2, 1925.

Voght, Kasper: *Over Hamborgs Fattigvæsen – med nogle Anmærkninger om Fattigvæsenet i Almindelighed af Johannes Boye*, 1798.

Walterstorff, Ernst Frederik: *Det sande Forbedringshuus, eller Beskrivelse over Fængeleet i Philadelphia*, Minerva. Et Maanedsskrift, november, 1796.

Weinwich, N. H.: *Tale holden i en Forsamling af Kjøbenhavns Forsørgelses Forstandere den 21 October 1802*, 1802.

Werlauff, E. C.: *Af min Ungdomstid. Efterladte Optegnelser*, 1954.

Westenholz, J. D. W.: *Priisskrift om Folkemængden i Bondestanden (1772). Med Indledning og Oplysninger af Alexander Rasmussen*, 1919.

Wiborg, Jakob: *Kort Undervisning om Misgjerninger og Straffe efter de danske Love*, 1800.

Woolf, Stuart: *The Poor in Western Europe in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, 1986.

Ytringer om det københavnske Fattigvæsens Stiftelser i Anledning af en Comiteebetænkning til de 32 Mænds Forsamling af DHrr. Sager, Duntzfelt og Meinert om disse Stiftelser. Meddelte af Kjøbenhavns Fattigdirection, 1840.

Aabent Brev, angaaende hvorledes Fattigvæsenet i Kjøbenhavn for Fremtiden skal bestyres, 1798.

KØBENHAVNS KOMMUNES
HOVEDBIBLIOTEK
AFD. FOR HUMANIORA OG
SAMFUNDSFAG
Krystalgade 15
1172 København K
Tlf. 3373 6060

NÆRMAGASIN

plads til 6-700 lemmer. Men også Helligåndshospitalet (Vartov), der var beregnet til "de forlegne fattige", var stort med sine ca. 400 sengepladser, finansieret af private legater fra veldædige borgere. Her foruden fandtes en række mindre offentlige og private stiftelser samt et opfostringshus, et vaisenhus, en fødselsstiftelse, et sygehospital, et hospital for de landmilitære og et for de sømilitære, og selvfølgelig et tugthus for forbrydere og betlere. Lige uden for byens volde lå anstalten for sindssyge og veneriske patienter – Sct. Hans Hospital – trygt afskærmet fra byen i den gamle, forfaldne kongelige ladegård.

Hvor mange indvånere København havde i 1783 står hen i det uvisse. Men da byen ifølge folketællingen fra 1787 rummede lidt over 90.000 personer, har dette tal nok ikke været meget anderledes fire år tidligere. Ved den næste folketælling i 1801 var befolkningstallet steget til lidt over 100.000, i 1834 til 119.292 og i 1850 til 129.695, og stigningen fortsatte støt og gradvis, indtil København i midten af 1800-tallet ganske sprængte sine rammer, og man ingen anden udvej så end at bryde de gamle volde ned (1857) og lade byen – og armoden – brede sig ud over det gamle fæstningsterræn.

Bogen udgives af Københavns Stads-

vo3 mag

HB

46.3

Historiske meddelelser om
København
2005

0 665 633 1